

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2013

З М І С Т

Статті

- МАХНІК Я. Чи існувала прото- й ранньоунетичська культура понад верхнім Дністром?
- МУРЗІН В.Ю. Деякі міркування щодо трактування скіфських етногенетичних легенд
- РОМАШКО О.В. Типологія бронзових казанів скіфської культури (в світлі статистико-математичних методів)
- НОВИЧЕНКОВА М.В. Шпори зі святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло в Гірському Криму
- КОЗАК Д.Н., СЕРГЕЄВА М.С. Косторізні майстерні готів на Волині

CONTENTS

Articles

- 3 MACHNIK J. Did Proto- and Early Unetice Culture Exist in the Dnister River Upper Region?
- 26 MURZIN V.Yu. Some Considerations on the Scythian Ethnogenetic Legends
- 32 ROMASHKO O.V. Scythian Culture Bronze Cauldrons Typology (in light of statistic and mathematic methods)
- 44 NOVYCHENKOVA M.V. Spurs from the Sanctuary at Gurzuf Saddle Pass in the Crimean Mountains
- 53 KOZAK D.N., SERGEEVA M.S. The Goths' Bone Carving Workshops in Volyn

Публікації археологічного матеріалу

- БУНЯТЯН К.П., ПРИЩЕПА А.Б. До хронології городоцько-здовбицької культури
- ТЕРЕЩЕНКО О.І. Античне торгівельне судно «Зміїний-Патрокл» (склад продукції)
- ХОМЧИК М.А., ПЕЧОРНИЙ П.П. Гончарний круг античного часу (до питання атрибуції)
- НІКІТІН В.І. Охоронні розкопки черняхівського могильника Городок
- МАГОМЕДОВ Б.В. Городок — фортеця на Бузі. Коментар до публікації В.І. Нікітіна

Publications of Archaeological Materials

- 62 BUNYATYAN K.P., PRYSHCHENKO A.B. To the Chronology of Horodotsko-Zdovbytska Culture
- 69 TERESHCHENKO O.I. Ancient Greek Merchant Ship «Zmiinyi-Patroclus» (cargo composition)
- 85 KHOMCHYK M.A., PECHORNYI P.P. Ancient Greek Period Potter's Wheel (to the issue of attribution)
- 89 NIKITIN V.I. Protective Excavations at Chernyakhivska Culture Burial Ground Horodok
- 97 MAHOMEDOV B.V. Horodok, a Fortress at the Buh River. Commentary on the Publication by V.I. Nikitin

КАПУСТІН К.М. Асортимент залізних виробів середини XIII—XIV ст. з «Малого» Городського городища

100

KAPUSTIN K.M. The 13th and 14th c. Ironmongery Assortment from «Small» Hill-fort in Horodske.

Методика археологічних досліджень

Methodology of Archaeological Research

ГАВРИЛЮК Н.О. Методика дослідження масового матеріалу з античних пам'яток (на прикладі знахідок з ділянки ЮЗА в Ольвії)

109

GAVRYLIUK N.O. Research Methods of Mass Material from the Ancient Greek Sites (on the example of the finds from ЮЗА area at Olbia)

БУКАТОВ А.А., КУЛАГІН А.В., РЕЙДА Р.М. Досвід застосування трасерного методу в акваторії Херсонеса

121

BUKATOVA.A., KULAHIN A.V., REYDA R.M. Experience of Usage of Trace Evidence Method in Chersonesos Water Area

Рецензії

Book Review

КОЗАК Д.Н. Рец.: Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв

126

KOZAK D.N. Re.: Experimental Archaeology: Experience of Objects and Manufactures Modelling

ІВАКІН Г.Ю. Рец.: Stratum plus 2011, № 5. Культурная антропология и археология

128

IVAKIN H.Yu. Re.: «Stratum plus» 2011, № 5. Cultural Anthropology and Archaeology

ОСТРОВЕРХОВ А.С. Рец.: Г.А. Дзис-Райко, С.Б. Охотников, Е.Ф. Редина. Надлиманское городище IV—III вв. до н. э. в Нижнем Поднестровье

131

OSTROVERKHOV A.S. Re.: G.A. Dzys-Raiko, S.B. Okhotnikov, Ye.F. Redina. The 4th—3rd c. BC Nadlymanske Hill-fort in the Dnister River Lower Region.

Хроніка

News Review

III Міжнародна історико-археологічна конференція «Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України»

142

The III International Historical and Archaeological Conference «Problems of Research of Archaeological Monuments at Eastern Ukraine»

До 60-річчя Якова Петровича Гершковича

145

To the 60th Anniversary of S.Zh. Pustovalov

До 60-річчя Сергія Жановича Пустовалова

147

To the 60th Anniversary of Ya.P. Gershkovych

Наші автори

149

Our Authors

Список скорочень

150

Abbreviations

Здано до набору 12.07.2013. Підписано до друку 09.09.2013. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,44. Обл.-вид. арк. 18,90. Тираж 535 прим. Зам. 3676

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

Я. Махнік

ЧИ ІСНУВАЛА ПРОТО- Й РАННЬОУНЕТИЦЬКА КУЛЬТУРА ПОНАД ВЕРХНІМ ДНІСТРОМ?

На тлі висвітлення історії дослідження, осмислення та впорядкування археологічних пам'яток доби ранньої бронзи Верхньої Наддністрянщини продемонстровано безпідставність виділення тут прото- й ранньоунетицької культури.

Ключові слова: Верхня Наддністрянщина, доба ранньої бронзи, історіографія, межановицька культура, унетицька культура.

Злам неоліту й бронзи (та початок другої доби) в басейні верхнього Дністра довго був прогалиною в археологічному пізнанні. То було наслідком незначної кількості джерел, які можна було б цілком певно віднести до тієї доби. У виданій 1928 р. книжці Л. Козловського, яка була оригінальною монографією, а разом — спробою синтезу початкових етапів тієї доби на всьому обширі П Речі Посполитої з її південно-східною частиною, що на схід від Сяну, вказано лише одне поховання, відкрите 1901 р. А. Кіццольою в кургані VII у Баличах (Chizzola 1903), яке, на думку автора, можна зарахувати до I періоду доби бронзи, а також кілька здебільше так зв. випадкових знахідок, визначених (без металознавчого аналізу) як бронзові (Kozłowski 1928, s. 35—37). Дослідник (згідно з тогочасною теорією про кліматичний оптимум суббореалу та його вплив на людську поведінку) пояснював убогість тих решток на вказаних теренах раптовим їх обезлюдненням, спричиненим кліматичними змінами та висиханням степів (там само, s. 35).

Не набагато кращою щодо кількості джерел для пізнання тієї доби була ситуація на кінець 20-х рр. минулого століття й на деяких інших обширах тодішньої Польщі, за винятком хіба що Великопольщі та Помор'я, де вже тоді на підставі поховальних комплексів, скарбів і випадкових знахідок була вирізнена унетицька культура, виділена раніше на території Чехії та Моравії (Rýzner 1878—1881), і так зв. тип Івно (Kostrzewski 1922—1924; Kozłowski 1928, s. 24—26, 31—35). Тож і єдиний знаний тоді в Мало-польщі невеликий цвинтар зі зламу неоліту й

бронзи на полі П. Гавронського на Горі Клін в Івановіцах (Machnikowie, Kaszanowski 1987), відкритий Л. Козловським перед Першою світовою війною, був зарахований ним теж до унетицької культури, як і кілька інших опублікованих Ю. Костжевським випадково знайдених металевих виробів, зокрема наконечник стилетового скіпетра з Темної печери під Ойцовом (Kostrzewski 1922—1924), який, безперечно, був імпортом із кола тієї культури.

У 1930-і рр. була значно поповнена джерельна база вказаного часу не тільки у Великопольщі, де розпочалися розкопки, зокрема й великих курганів у Леках Малих (Kostrzewski 1934), а й на інших територіях, зокрема в басейні горішнього Дністра. На останньому обширі то було пов'язано з поживавленням активності Львівського археологічного осередку — таких дослідників як Т. Сулімирський, Я. Пастернак, М. Смішко, Я. Брик і аматор-археолог В. Кобільник із Самбора. У Великопольщі, на Помор'ї та Куявах, тоді були виділені нові культури — Гробіа I і II, Івно (івеньська), а в Малопольщі, крім пізньонеолітичної культури дзвоноподібних кубків (Żurowski 1932), молодша за неї межановицька культура, відома також як томашовська (Salewicz 1937; Kostrzewski 1939—1948, s. 202—204; Nosek 1964). Друга згодом була визнана пізньою локальною групою культури шнурової кераміки (КШК), як і зловська культура на Сандомирській височині (Chmielewski, Jażdżewski, Kostrzewski 1965, s. 133—134).

На південному сході тодішньої Речі Посполитої Я. Пастернак розкопав два ґрунтові поховання та зареєстрував третє (за переказом випадкових відкривачів і знайдених ними ре-

чей) біля с. Почапи¹, які (рис. 1А, 1, 6—12, 17, 20, 22) відніс до I періоду бронзи, пов'язавши їх (як раніше те зробив Л. Козловський стосовно поховань в Івановіцах) з унетицькою культурою (Пастернак 1933, с. 64—66). До того часу, вказуючи на ті само культурні зв'язки, що й у разі знахідок у Почапах, дослідник відніс також відкриті ним поховання в трьох (із чотирьох розкопаних) курганах у Ясенівці (кол. Якторів) (там само, с. 67—70) і низку вже відомих (Kozłowski 1928, s. 36—38) металевих знахідок, зокрема з Передівання та Хильчиць, названих обома дослідниками бронзовими, а також комплекс кургану VII у Баличах (Пастернак 1933, с. 70—75).

У ході розкопок курганів у Верхньому Подністер'ї, особливо починаючи від 1933 р., дослідники натрапили в них на черпаки² й жбани, оздоблені аналогічним чином, а також близькі за якістю до відкритих Я. Пастернаком в Ясенівці (рис. 1В, 29, 34), а раніше — А. Кіцпольою в курганах IV і XVI у Баличах (Sulimirski 1968, Pl. 6, 24), вже зараховані до I періоду бронзи (Пастернак 1933, с. 84—85). Йдеться про черпаки з поховань 1 і 3 в кургані III в Колоколині (Sulimirski 1968, р. 141, Fig. 11, 2; Pl. 6, 19), із розкопаного М. Смішком після Другої світової війни поховання в Чижикові (Op. cit., р. 140, Fig. 13, 10), кургану II у Великій Плавучі (Op. cit., р. 144, Pl. 6, 22) та ін., які Т. Сулімірський включив до локальних груп КШК — підкарпатської та львівсько-опольської, окреслюючи їх як тип Злота³, а в одному випадку (Велика Плавуча) — як тип Унетице (Op. cit., р. 144). До львівсько-опольської групи КШК він зарахував і безкерамічне поховання із золотою зашницею так зв. ірландського типу і крем'яним вістрям списа (себто речами, що траплялися в похованнях культур, які зазвичай зараховували до ранньої пори бронзи), відкрите Я. Бриком у кургані в Русилові (Op. cit., р. 146).

Стан науки в Польщі міжвоєнного часу про найважливішу фазу доби бронзи став основою

синтетичної праці Ю. Костжевського з передісторії Польських земель, підготовленої до друку 1939 р. та виданій після війни Польською академією мистецтв і наук, в якій він виділив у Верхньому Наддністер'ї та Надбужжі **почапську культуру**, яка загалом мала займати досить значний і різний в географічному сенсі обшир (Kostrzewski 1938—1948, s. 205—206). Окрім поховань у Почапах, він зарахував до неї й згадане поховання в Передіванні, а також відомий скарб мідних виробів зі Стубла (Op. cit., s. 206)⁴.

Про почапську культуру, але значно меншого обсягу, йшлося також у виданій у Лондоні Т. Сулімірським спробі синтезу праісторії Польщі (в її межах до- і повоєнних), що спиралася, коли йдеться про Верхнє Подністер'я, головню, на довоєнні джерела (Sulimirski 1957—1959, s. 239)⁵. Проте, як пам'ятаємо, цей автор приблизно через 10 років у цитованій вище праці абсолютну більшість комплексів (причому, поховання в курганах у Ясенівці), які у вказаних працях були зараховані до почапської групи, включив до локальної львівсько-опольської групи підкарпатської культури (чи КШК), натомість епонімну пам'ятку в Почапах — до окремої групи західного кола тієї культури з плоскими похованнями (Sulimirski 1968, р. 169). Тут уже не йшлося про таксономічну одиницю, яка раніше фігурувала в дослідника як почапська культура.

Через декілька років потому та справа стала предметом розгляду І.К. Свешнікова, який відкрив багато пам'яток у Верхньому Подністер'ї, зокрема й розглядуваного часу. Він вирізняв тип (а не культуру чи групу) Почапи як варіант знахідок початку доби бронзи, поширених на невеликому просторі (рис. 1А) — у верхів'ях Західного Бугу (Свешніков 1974, с. 71—79). Йшлося винятково про ґрунтові поховання зі скорченими скелетами, як у Почапах, Ріпневі, Чижикові та Звенигороді, які супроводжувалися, головню, черпаками та жбанами, мідними прикрасами (верболистими й спіральними) та маленькими стилетами⁶, що мають,

¹ Координати згаданих тут пам'яток України див.: Sulimirski 1968; Свешніков 1974 (прим. — К. Б.).

² Так українські археологи зазвичай називають профільовані кубки з петельчастою ручкою. Див.: Свешніков 1974 (прим. — К. Б.).

³ Через значний час черпаки, оздоблені горизонтальними (на шийці) та вертикальними (на тулубі) відбитками шнура, були визнані за типовий посуд злочської культури. Це сталося через те, що 1923 р. Л. Козловський посудину такого типу з Бешова Сандомирського пов. розмістив серед зразків, з-поміж яких істотна частина належить до злочської культури (Kozłowski 1923, tabl. XXVII, 4—6).

⁴ 1939 р. з'явилася книжка Л. Козловського, в якій автор вказав для I періоду доби бронзи речі зі знаних тоді поховань, зокрема з Почап, Ясенівки та Русилова, але не виділяючи на тій підставі якоїсь культурної спільноти (Kozłowski 1939, s. 42—45, tabl. XIII).

⁵ Є. Глосік у праці про стжижовську культуру теж визнавав почапську культуру в межиріччі Дністра й Західного Бугу (Głosik 1968).

⁶ Але водночас такі само, як у вказаних пунктах, форми посуду й інших речей, знайдені в курганах (як і випадкові знахідки) в різних регіонах басейну горішнього Дністра — в Ясенівці, Великій Плавучі,

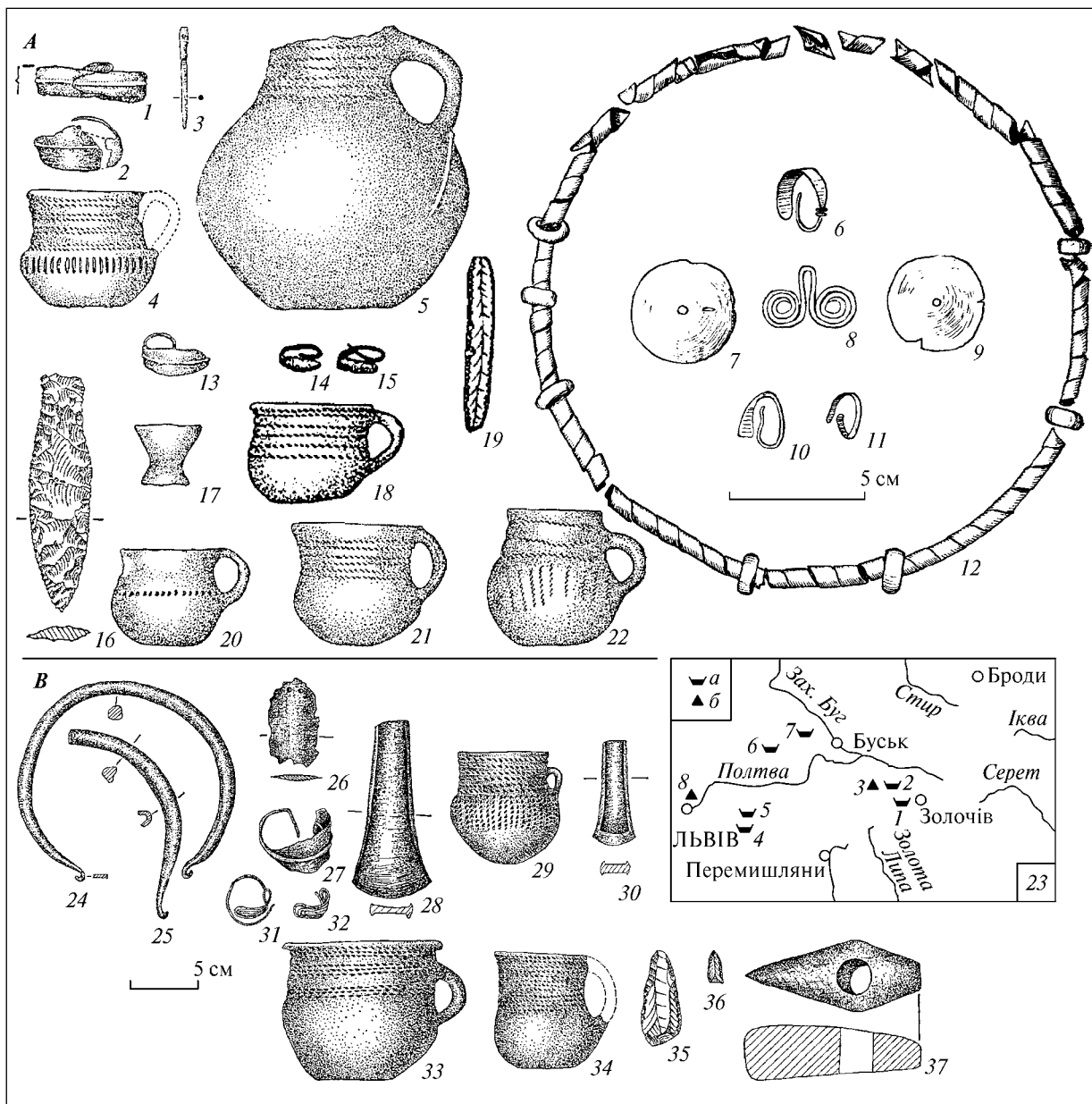

Рис. 1. Знахідки типу Почапи (А) та пізнього етапу подільської групи підкарпатської культури (В): 1, 6—12, 17, 20, 22, 30 — Почапи; 2, 4, 13 — Ріпнів; 3, 5 — Звенигород; 16 — Золочів; 14, 15, 18, 19 — Чижиків; 21 — Львів; 23 — карта поширення пам'яток почапського типу; 24, 25 — околиці Городенки; 26 — Висоцьке; 27, 32 — Передівання; 28 — Сокаль; 29, 31, 34 — Ясенівка; 33, 35, 36 — Велика Плавуча; 37 — Мишин (за: Сवेशніков 1974)

за І.К. Сवेशніковим, аналогії в різних культурах того часу (унетицькій, межановицькій, городоцько-здобицькій, стжижовській, середньодніпровській та ін.), як і деякі крем'яні та кістяні вироби (там само, с. 74 і далі). Автор вважав, що пам'ятки так трактованого типу Почапи з погляду поховального обряду, форм посуду та деяких мідних виробів дуже схожі на ті,

які представляють Веселе в Словаччині та Хлопці в Польщі та, вочевидь, становлять східний варіант групи Хлопці-Веселе, яку, можливо, з подальшим накопиченням джерел, можна буде виділити в окрему групу КШК (там само, с. 73). Дослідник додав, що ще не з'ясована причина певних особливостей, що стосуються тих двох таксономічних одиниць (Хлопці-Веселе й Почапи), а саме, чи вона є наслідком гіршого стану джерел у західній частині українського Передкарпаття чи результатом пересування сюди відносно невеликих «племінних груп» з рисами

Крилосі чи Колоколині (рис. 1В), І.К. Сवेशніков зарахував до локальних груп КШК пізньої фази її розвитку (Сवेशніков 1974, с. 49, 70, рис. 11; 19).

(як можна думати з контексту тих міркувань) Хлопці-Веселе. Та яка б була їхня чисельність, вони, на думку автора, «*відіграли певну роль в історії Передкарпаття, Поділля і Волині*» (Свешніков 1974, с. 79).

Неважко помітити, що на таку оцінку щодо окремішності та зв'язку з іншими таксономічними одиницями пам'яток, зарахованих раніше іншими дослідниками, а 1959 р. й Т. Сулімирським (з опертям на джерела й стан уявлень про початок доби бронзи перед Другою світовою війною) до почапської культури, мав певний вплив поступ, який почав стверджуватися від 1960-х рр. завдяки знайомству з тим періодом у всій Європі, особливо Середній, зокрема й у Польщі. Виділена наприкінці XIX ст. унетицька культура в другій половині XX ст. завдяки новим відкриттям, особливо некрополів, а на деяких теренах і поселень (Sarnowska 1969, s. 262 і п.), була докладно визначена в межах виділених хронологічних фаз, а також етапів розвитку і то в різних частинах її великої території (рис. 2). В ході того вдалося вирізнити найстарше її вогнище — протоунетицьку культуру (рис. 2В), тісно пов'язане не тільки з субстратом (КШК і культурою дзвоноподібних кубків), але й усім середньо-наддунайським ранньобронзовим (поствучедольським) культурним колом (Gedl 1963; Moucha 1959; 1963; 1966; Ondraček 1964; 1967; Wojciechowski 1967; Machnik 1977). Відтак, стало можливим оцінити цивілізаційний поступ, що стався в тій культурі (та, безперечно, соціальній структурі) з плином часу та сягнув апогею в класичній фазі, виразом чого були і неймовірний розвиток металургії бронзи, і поява підкурғанних поховань з багатим супроводом (рис. 2А), незаних для старшого її періоду та названих іноді князівськими (див. зокрема: Filip 1969, s. 61—64; Novotný 1986, s. 930—931; Czebreszuk 2001). Так само простежено й зону далекосяжних впливів тієї культури, особливо у фазі її розквіту, головню через експорт характерних тільки для неї, нерідко вишуканих бронзових виробів (зброя та прикраси), як і їх локальне наслідування (Kadrow 2001).

Майже паралельно з поглибленням знань про унетицьку культуру йшло вивчення так зв. епішнурового прикарпатського культурного кола (Machnik 1967), що охоплює межановицьку культуру в Малополющі, певною мірою стижовську культуру на Люблінсько-Волинській височині, нітранську групу південно-західної Словаччини (Točík 1963; Točík, Vládar 1971) і коштянську (Pastor 1962; 1969; 1978) у Ко-

шицькій улоговині на сході того краю (Machnik 1967; 1981; 1991; Koracz, Valde-Nowak 1987; Kadrow 2001). Важливим етапом того пізнавального процесу було виокремлення з КШК комплексів знахідок, окреслених спочатку як тип Хлопці-Веселе (Machnik 1961; Točík 1963; Budinský-Kříčka 1965), а дещо пізніше — як група (Machnik 1981) і навіть культура (Machnik 1984), визнана за найстарше вогнище того кола (рис. 3).

Надходження нових матеріалів завдяки численним розкопкам у 60—70-і рр. могильників і поселень у Малополющі⁷, особливо межановицької культури разом з групою Хлопці-Веселе, стало якісним стрибком у пізнанні їх через залучення можливостей археології. Було знайдено й чіткі підстави для якомога повнішої таксономічної дефініції рис тієї культури (разом з наявними вже її локальними групами), її хронології та періодизації (Kadrow, Machnik 1993), що підтвердило місце комплексу типу Хлопці-Веселе як визначника раннього етапу цієї культури, в якому старший відтинок названо протомежановицьким, а молодший — ранньомежановицьким (Kadrow, Machnik 1997). Окрім підтвердження безперечної участі культури дзвоноподібних кубків у культурних трансформаціях, які призвели до появи прото- й ранньомежановицьких рис, звернено також увагу на роль впливу на той процес і ширшого культурного кола, яке утворилося в другій половині III тис. до Р. Х. (у так зв. поствучедольський період) у басейні середнього й нижнього Дунаю (Machnik 1967; 1978; 1987; 1991), з яким, як з'ясувалося, слід значною мірою пов'язувати також генезу унетицької культури (Moucha 1966; Ondraček 1967), як і багато рис середньо-європейської культури дзвоноподібних кубків (більшість форм посуду та деякі металеві вироби). Цим можна пояснити (рис. 9; 10) вражаючу подібність основних форм посуду (особливо черпаків, жбанів і мисок) найстаршої фази унетицької культури та дзвоноподібних кубків (особливо молодшої фази другої) до кераміки різних таксономічних одиниць того кола (починаючи від культури Макó-Косіги-Чака), а водночас до тих перших — і черпаків, жбанів і мисок старшого періоду межановицької культури. Іноді розбіжності стосуються тільки характерного способу оздоблення (відтисками шнура) і технологічних рис посуду останньої

⁷ Див.: Kempisty 1978; Machnik 1984; Machnikowie, Kaczanowski 1987; Kadrow, Machnikowie 1992; Baczynska 1994.

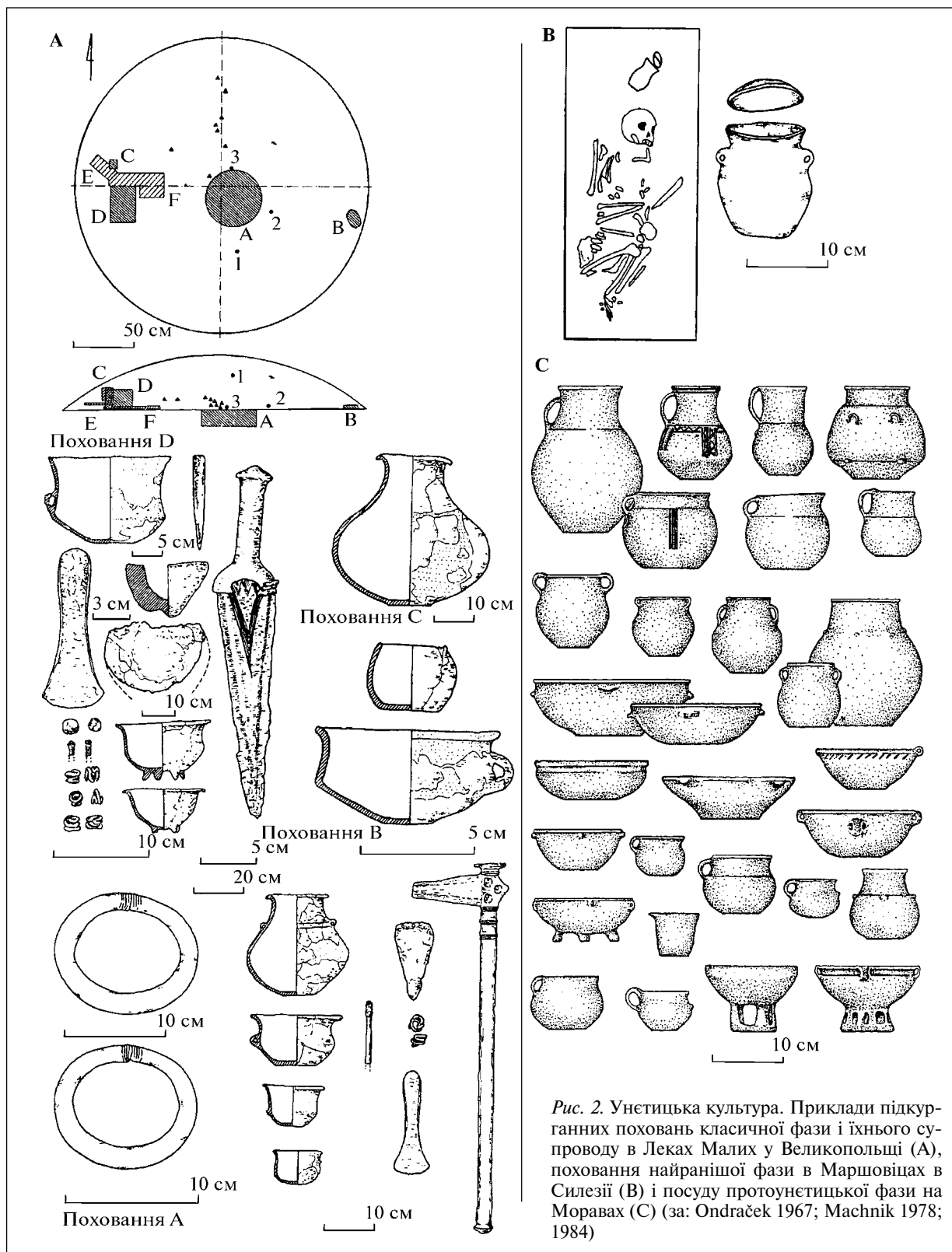

Рис. 2. Унетицька культура. Приклади підкур-
гання поховань класичної фази і їхнього су-
проводу в Леках Малих у Великопольщі (А),
поховання найранішої фази в Маршовіцах в
Силезії (В) і посуду протоунетицької фази на
Моравах (С) (за: Ondraček 1967; Machnik 1978;
1984)

культури. Слід також наголосити, що та само-
бутня спільнота з боку форм кераміки (Mach-
nik 1987; 1991, s. 174, Fig. 35) у межах згаданого
поствучедольського середньо-наддунайського
культурного кола ранньої бронзи охоплює та-

кож значний обсяг посуду старших фаз таксо-
номічних одиниць епішнурового прикарпат-
ського культурного кола, це стосується й бага-
тьох інших знахідок, приміром мідних стилетів
з коротким трикутним лезом (Machnik 1991,

Fig. 36), деяких прикрас з мідного чи золотого дроту або бляшок, крем'яних або кам'яних серпуватих ножів і різних кістяних виробів, як, власне, в тих межах можна помітити типові найперше для другого кола (приміром, верболисті заушниці). Багато спільних рис помітно і в поховальному обряді, хоча розбіжності тут бувають більші, а іноді навіть значні⁸.

На противагу поступу в об'ємі знань про початки доби бронзи в басейні горішньої Одри, Вісли та на інших просторах Середньої Європи, що стався внаслідок значного й неперервного зростання різнобічно проаналізованих джерел⁹, ситуація на просторах понад горішнім Дністром і Західним Бугом набагато гірша. Це, безперечно, пов'язано з незначним приростом джерел через слабкий донедавна стан розкопок (Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006). Та навіть і те, що було досягнуте у вивченні пізнього неоліту — початку бронзи на території Польщі та на південь від Карпат і Судетів, особливо з боку доопрацювання дефініції та хронології виділених там таксономічних одиниць (КШК, культури злочька, межановицька й унетичька), уможливило спробу впорядкувати матеріали з території на схід від Сяну (Machnik 1977; 1978; 1981; 1987; Kadrow, Machnik 1997; Бунятян 2010). Те стосується, в першу чергу, знахідок у похованнях з Почап, Чижикова, Великої Плавучі, Звенигорода, Ясенівки, Русилова, Ріпнева та ін. і випадково знайденого посуду (Львів) чи деяких металевих речей — із Переможного (кол. Хлопи), Хильчиць, Передівання тощо, з яких частина, відома вже Л. Козловському (Kozłowski 1928) і Я. Пастернакові (Пастернак 1933), була віднесена ними (коли ще не була знана межановицька культура) до унетичької культури, а пізніше всі їх Ю. Костжевський і початково Т. Суліміський зарахували до почапської культури (Kostrzewski 1939—1948; Sulimirski 1957—1959).

У світлі значно повніших ніж раніше знань про риси вказаних культур на території Польщі на всіх хронологічних їх фазах матеріали з-над

горішніх Дністра та Західного Бугу польські дослідники вважають найближчими до межановицької культури, в першу чергу, старшого її періоду на території Малопольщі, до чого, як пам'ятаємо, схилився й І.К. Свешніков, а нині також К.П. Бунятян (Свешніков 1974; Бунятян 2010, с. 22 та далі). Не помітили вони істотних типологічних розбіжностей між посудом, зарахованим колись до групи Хлопце-Веселе (що позначає нині ранній горизонт межановицької культури) та черпаками й жбанамі з указаної території (рис. 4А). Так само і більшість знайдених там металевих виробів мають відповідники в межановицькій культурі басейну Вісли, а деякі з них (як верболисті заушниці з видавленим зісподу ребром) указують на молодші фази її розвитку (Kadrow, Machnik 1997; Kadrow 2000).

Нові відкриття поселенських пам'яток над верхнім Дністром (рис. 4В), зокрема в Крилосі (Machnik, Tkaczuk 2003), Майничях і Бикові, де провадила дослідження польсько-українська експедиція (Сухилюк, Нрыбовуґ, Machnik 2006, s. 174, гус. 11, І; Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006a, s. 238, гус. 8), не тільки підтверджують спостережені збіжності, що стосуються в цьому разі також матеріалу поселень, а й дозволяють говорити про єдину культуру — межановицьку, ритм розвитку якої міг, ясна річ, протікати тут дещо інакше (Kadrow, Machnik 1997, s. 139 і n.). Адже локальні розбіжності стають чимдалі очевиднішими і в світлі останніх відкриттів у південно-східній частині Польщі (Machnik 2011)¹⁰.

У визначенні найстаршого в часі горизонту та водночас і в розвитку межановицької культури неодноразово звернено увагу на звичність у ньому, крім нових рис, запозичених із середньо-наддунайського культурного кола ранньої бронзи (головно, через посередництво культури дзвоноподібних кубків), також виразних ремінісценцій КШК, що проявляються не тільки в застосуванні відтисків шнура в оздобленні посуду (в дещо іншій концепції), представленого проте відмінними ніж у попередній культурі формами (черпаки та жбани, миски), в спорадичному вжитку пізніх типів кам'яних сокир і пластинчастих крем'яних знарядь, а в певному сенсі так само і в поховальному обряді (Machnik 1978; 1981; 1991; Kadrow, Machnik 1997). У тому разі наголошувалося, що на схід-

⁸ Приміром, у протоунетичькій культурі на Моравах (Ondraček 1967), як і в культурі дзвоноподібних кубків у районі Будапешта (Kalicz-Schreiber 1975; Schreiber-Kalicz 1984), досить часто трапляються тілопальні поховання, рідкісні в межановицькій культурі (Machnik 1981).

⁹ Той поступ відображений у багатьох публікаціях, які стосуються кінця неоліту та початку доби бронзи, що з'явилися в останні десятиліття, а також значною мірою виданих у матеріалах понад двох десятків міжнародних конференцій (див., приміром: Tasič 1984; Buchwaldek, Plesłowa-Štikowa 1986).

¹⁰ Чимало вказує на те, що над горішнім Дністром, як і на Західній Волині, ранньомежановицькі риси (у вигляді і форм посуду, і особливо оздоблення шнуром) тривали довше ніж над горішньою Віслою (Kadrow, Machnik 1997, s. 139 і n.).

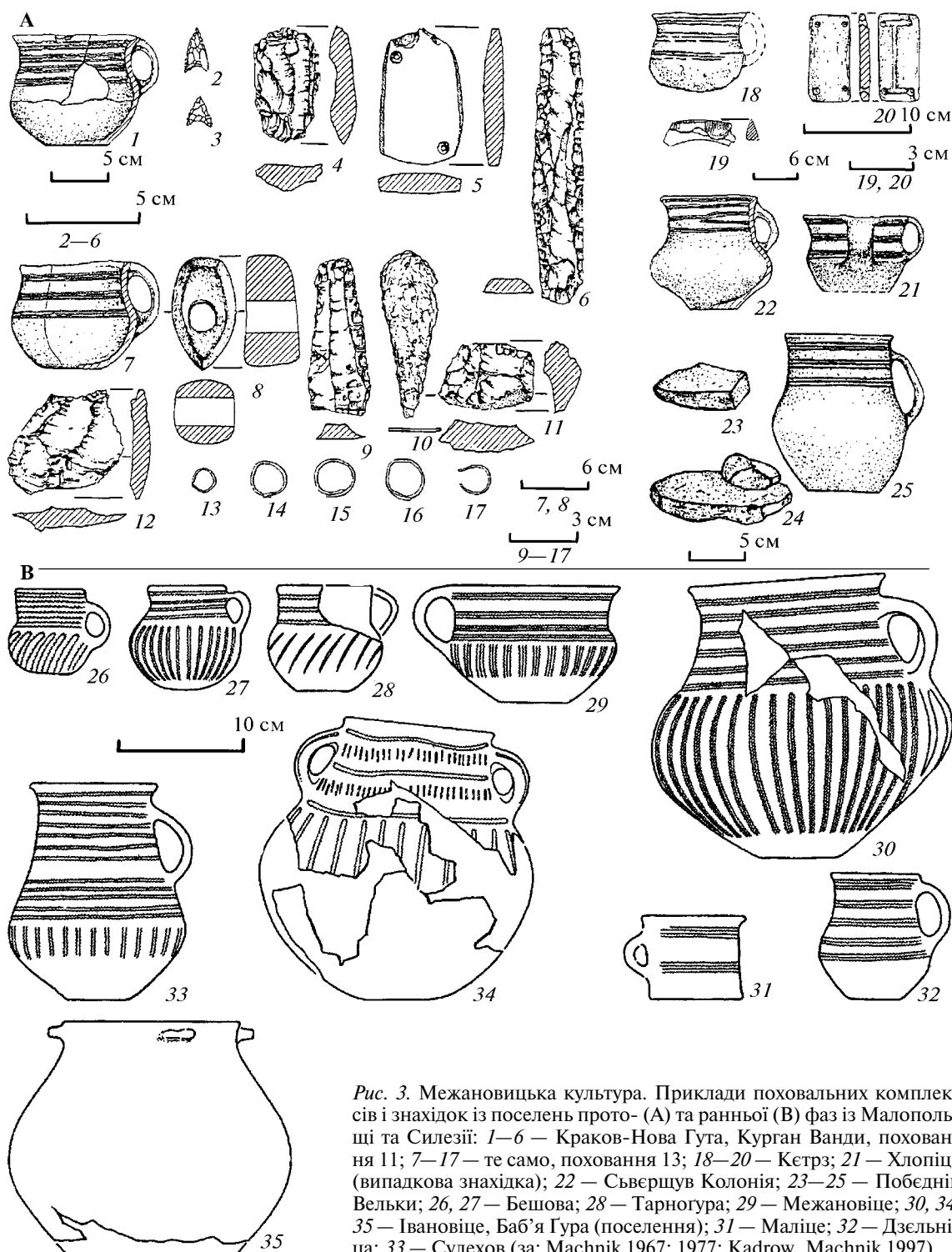
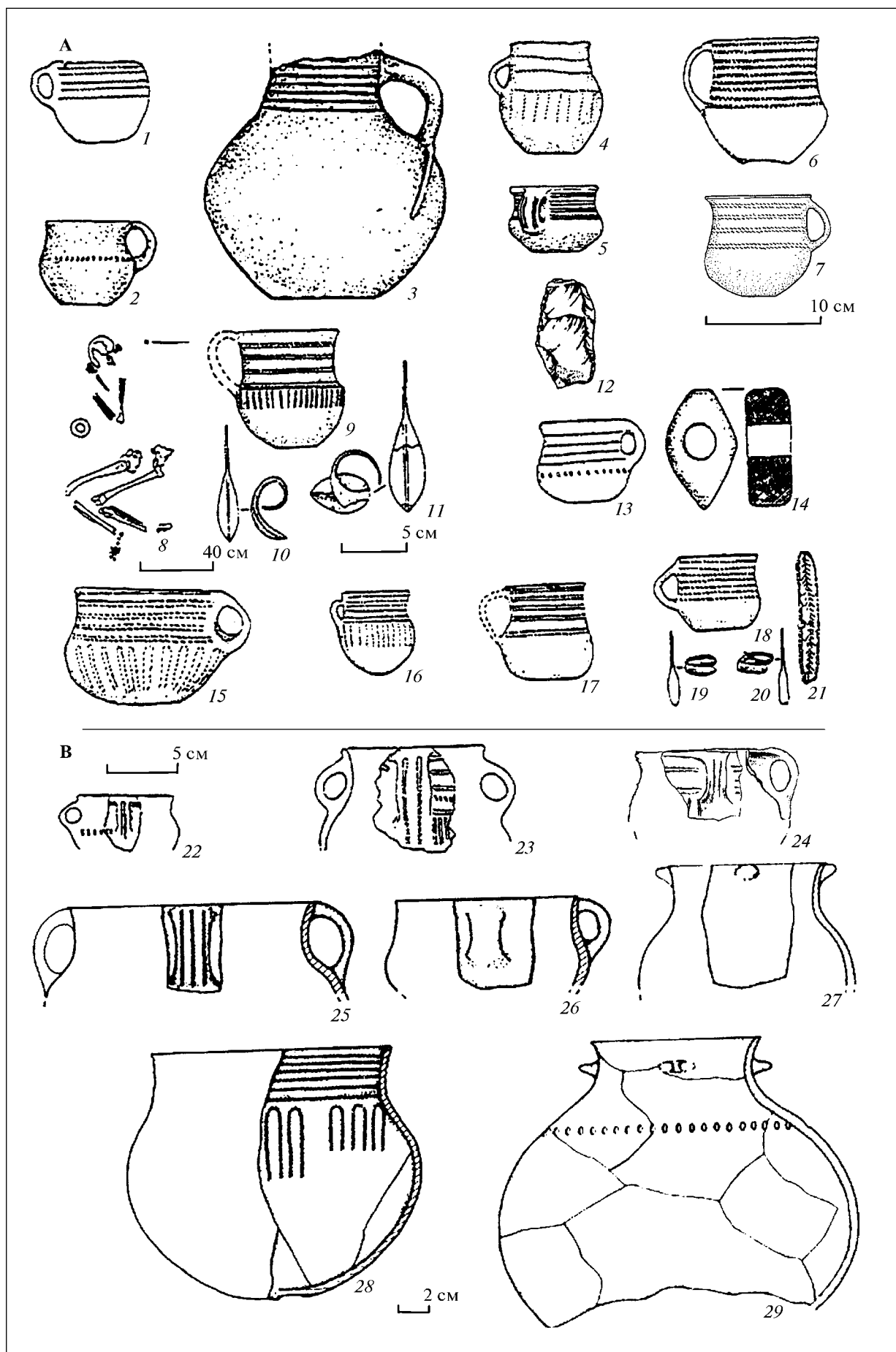

Рис. 3. Межановицька культура. Приклади поховальних комплексів і знахідок із поселень прото- (А) та ранньої (В) фаз із Малопольщі та Силезії: 1–6 — Краков-Нова Гута, Курган Ванди, поховання 11; 7–17 — те само, поховання 13; 18–20 — Кетрз; 21 — Хлопце (випадкова знахідка); 22 — Сьвершув Колонія; 23–25 — Победнік Вельки; 26, 27 — Бешова; 28 — Тарногура; 29 — Межановіце; 30, 34, 35 — Івановіце, Баб'я Гура (поселення); 31 — Маліце; 32 — Дзельніца; 33 — Сулехов (за: Machnik 1967; 1977; Kadrow, Machnik 1997)

них обширах, куди доходили риси межановицької культури, такі ремінісценції розбавлені ще й традиціями інших культур, особливо культури кулястих амфор (що відзначали Ю. Костжевський та І.К. Сवेशніков). Те особливо стосується Поділля та Західної Воли-

ні, де слід також зважати на потужні впливи, що йшли з півдня, з басейну нижнього Дунаю через Покуття (Machnik 1981). Тут, окрім імпорту деяких мідних виробів семиградського зразка (як сокира типу Банья-Бюк із Пистиня), в місці відкриття Л. Крушельницькою со-

◀ *Рис. 4.* Верхнє Наддністер'я. Приклади посуду з рисами кераміки ранніх фаз межановицької культури та інших знахідок із поховань (А) та поселень (В): 1 — Дидилів; 2, 4 — Почапи; 3 — Звенигород; 5, 12—14 — Колоколин; 6 — Баличі; 7 — Львів; 8—11, 22, 23 — Ріпнів; 15, 25—29 — Крилос; 16, 17 — Ясенівка; 18—21 — Чижиків; 24 — Незвиська

леварень у Лоевій трапилися фрагменти посуду з рисами, на нашу думку, пізньої фази культури Шнекенберг-Гліна III (Крушельницька 2002, с. 145—146, рис. 57).

У верхів'ях Дністра знайдено поодинокі мідні вироби, які можна вважати імпортом з ще інших металургійних осередків і культурних кіл, зокрема кавказького (Свешніков 1974; Machnik 1987; 1991; Бунятян 2010), а також, найправдоподібніше, унетичького. Що до останньої, то це шпилька кіпрського типу, знайдена ще в XIX ст. у Путятинцях, і дві, як з'ясувалося, мідні (Свешніков 1974, с. 70, рис. 19, 1, 2) шийні гривни з гачками на кінцях з околиць Городенки (рис. 1В, 24, 25), раніше визнані за унетичький тип (Kozłowski 1928; Пастернак 1933 та ін.), що не піддається сумніву й нині. Водночас на ґрунті звичного стану знань про початок доби бронзи в Середній Європі та опертого на них і доконаного перегляду джерельної бази для пізнання того періоду на просторі на схід від Сяну, здається, не підлягає жодному сумніву, що тут так багато рис межановицької культури (характерних, у першу чергу, для її старших фаз у Малопольщі), що можемо говорити саме про неї (хоча, певно, в якомусь локальному варіанті), але в будь-якому разі — про її засадничий вплив на формування тутешнього культурного образу.

Цілковиту опозицію такому розумінню, до якого схиляється також К.П. Бунятян, яка добре знає проблематику пізнього неоліту й початку бронзи в Україні та Середній Європі, становить спроба М. Бандрівського повернутися до концепції Я. Пастернака та пов'язати вказаний матеріал з унетичькою культурою, а стисліше — прото- і ранньоунетичькою (Бандрівський 2011). Хоча він (рис. 5) сумнівається, як остаточно назвати ті матеріали, себто поховання в супроводі черпаків і жбанів з Ясенівки, Чижикова, Ріпнева, Великої Плавучої, Почап, а також випадкові знахідки мідних верболистих прикрас (приміром, з Переможного), — якщо не прямо (за Я. Пастернаком) східногалицькою групою унетичької культури, то старожитностями прото- й ранньоунетичького типу почапської культури або ж прото- і ранньоунетичького типу на заході

лісостепу України (Бандрівський 2011, с. 83). Та головне: на його думку, нині немає жодного сумніву в тому, що до межиріччя Дністра та Західного Бугу прибула з заходу (рис. 5) група людності тієї культури (там само, с. 81—82). Ті прибульці, вступивши в контакт з субстратом, репрезентованим КШК, витворили почапську культуру з домінуванням прото- і ранньоунетичьких рис. Знайдені ж у деяких курганах — у Баличах, Сірниках і Висоцькому (з не дуже зрозумілою стратиграфічною позицією) — здебільшого мідні (крім із Висоцького) стилети, які М. Бандрівський (там само, с. 99, рис. 12) визнає без сумніву за унетичькі, вказують на наявність уже тоді на вказаному просторі потужної верстви військової аристократії, представники якої прибули туди дещо раніше, тож застали ще людність КШК. Свідченням того має бути амфора, знайдена в кургані VII у Баличах (рис. 8С), поєднана ним услід за А. Кіццольою, Я. Пастернаком, Т. Сулімирським та І.К. Свешніковим з іншими виразно найпізнішими знахідками, зокрема металевими, відкритими там. Заодно стверджується, що прото- і ранньоунетичькі прибульці з'вилися тут до утворення межановицької культури, що засвідчує знайдений у кургані II у Великій Плавучі черпак (рис. 6А, 2), хоча й оздоблений відтисками шнура, але зразка, що відповідає посуду протоунетичької культури, а не межановицької (Бандрівський 2011, с. 82, 94, рис. 11, 12).

На раніше за межановицьку культуру, а разом синхронне протоунетичькій культурі проникнення людності з-над горішнього Дунаю (чому з-над горішнього?) до верхів'їв Дністра вказує, на думку М. Бандрівського, форма жбанів на цьому обширі. Мається на увазі жбан, оздоблений горизонтальними пасмами відтисків шнура, знайдений поза центром кургану II у Старому Гвізді (Sulimirski 1968, р. 151, Fig. 10, б), і два (з яких один оздоблений горизонтальними одинарними відбитками грубого шнура) із поховань 5 і 6 (рис. 1А, 5) у Звенигороді (Свешніков 1974, с. 76, рис. 22, 12, 14). Дивно, як пише М. Бандрівський, що українські археологи досі дистанціювалися від розв'язання вказаної проблеми, тобто очевидної для нього наявності прото- і ранньоунетичьких старожитностей у межиріччі Дністра та Західного Бугу, що *«спрокувало нав'язування цим пам'яткам назви хоча й сусідньої, але — чужої за генезисом і стилем культури — межановицької»* (Бандрівський 2011, с. 82). А та культура сформувалася пізніше ніж з'явилися над горішнім Дністром представники прото- і ранньоунетичької культури.

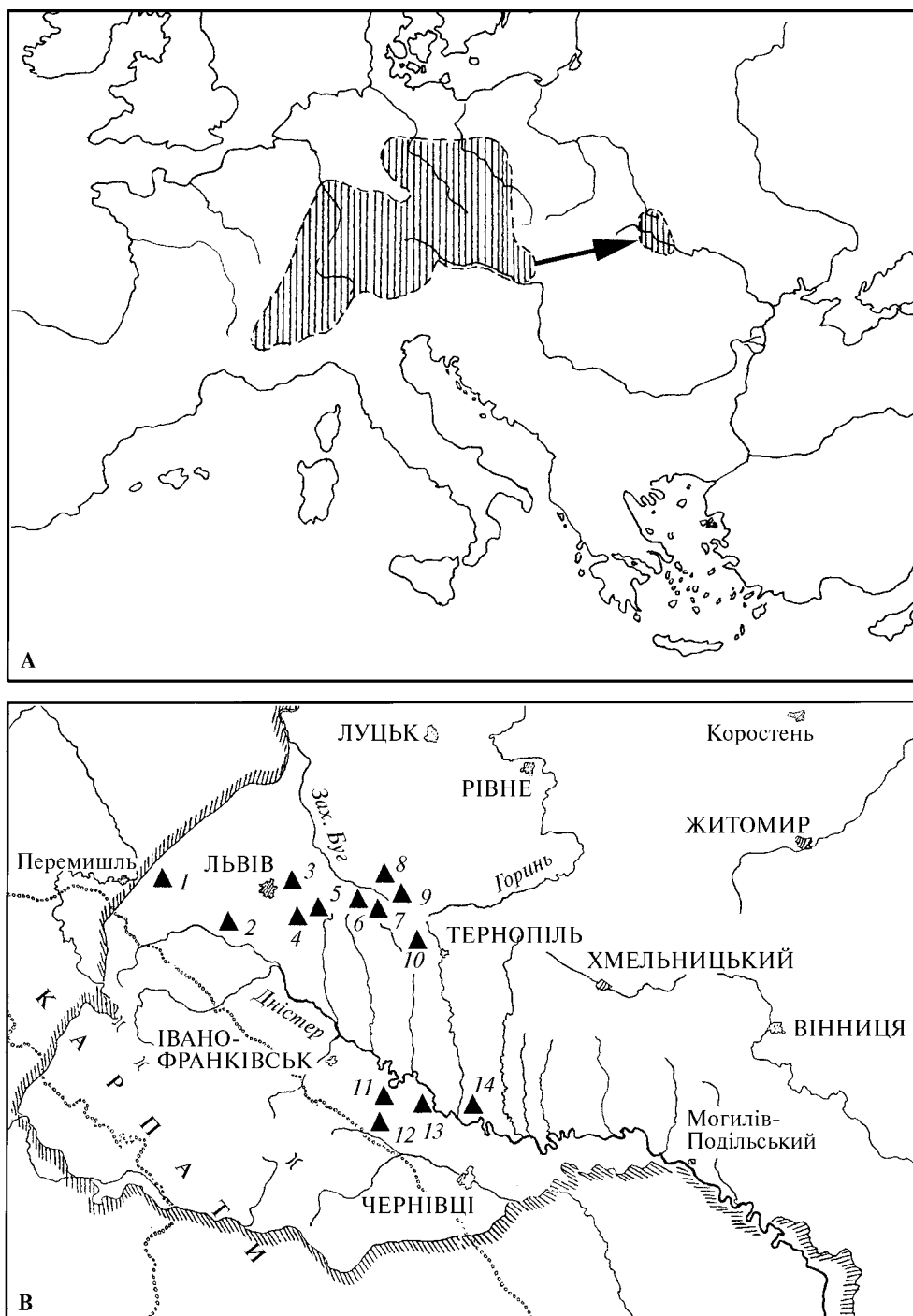

Рис. 5. Унетицька культура за М. Бандрівським: А — обшир із вказівкою напрямку розселення на схід; В — пам'ятки прото- й унетицького типу в басейні верхнього Дністра

тицької; крім того, в межановицькій культурі знані тільки тільки ґрунтові поховання в той час як прибульці з-над Дунаю ховали небіжчиків під курганами (там само, с. 81).

Задамося запитанням, чи з'явилися хоч якісь істотні підстави для такого категоричного заперечення М. Бандрівським (спровокованого занеханням унетицької проблематики українськими археологами) зв'язку вказаних

пам'яток більшою чи меншою мірою з межановицькою культурою та визнання їх прото- і ранньоунетицькими з усіма наслідками не тільки таксономічного роду, а й що стосуються способу та обставин заявленого досягнення носіями тієї культури межиріччя Дністра й Західного Бугу? Ні. М. Бандрівський апелює до тих само джерел, що й І.К. Свешніков та інші дослідники, які займаються початком доби

бронзи цієї частини Європи та не вбачають у них підстав (таксономічних рис) для висунення такого погляду. Що більше, нинішні знання не тільки про унетицьку культуру в усіх її хронологічних фазах і етапах розвитку, а й про весь період набагато глибші й ширші ніж у часи, коли тільки та культура (унетицька) могла становити для Л. Козловського чи Я. Пастернака єдиний орієнтир для віднесення пам'яток ранньої пори доби бронзи не лише з-над верхнього Дністра та Західного Бугу, а й з-над горішньої Вісли.

Одним із важливих аргументів, що змусив М. Бандрівського відхилити належність вказаних матеріалів до межановицької культури, є те, що чимало з них виявлено в курганах, себто, у вигляді поховань, характерних для прото- і ранньоунетицької людності, але не для вказаної культури. Та, **по-перше**, кургани в унетицькій культурі з'явилися (поряд з плоскими цвинтарями) лише в пізньому періоді її розвитку, тобто класичній фазі (рис. 2А), та зведені для осіб з багатим супроводом — окрім ефектної кераміки, це бронзові, бурштинові й золоті прикраси, а ще зброя (зокрема, стилетові скіпетри), що найнаочніше демонструють виділення вищої суспільної верстви (Czebreszuk 2001; Kadrow 2001). Натомість зі старшого періоду тієї культури знаємо тільки плоскі поховання (рис. 2В), в яких небіжчики поховані найчастіше на правому боці по осі Пд—Пн і з дуже скромним супроводом (особливо у фазі прото- і ранньоунетицькій) — поодинокий посуд, кістяні та крем'яні вироби, зрідка мідні (Gedl 1963; Moucha 1966; Ondraček 1974), не відрізняючись за скромністю супроводу від поховань інших культур того часу Середньої Європи (Machnik 1991), зокрема й прото- і ранньомежановицької (Kadrow, Machnik 1997).

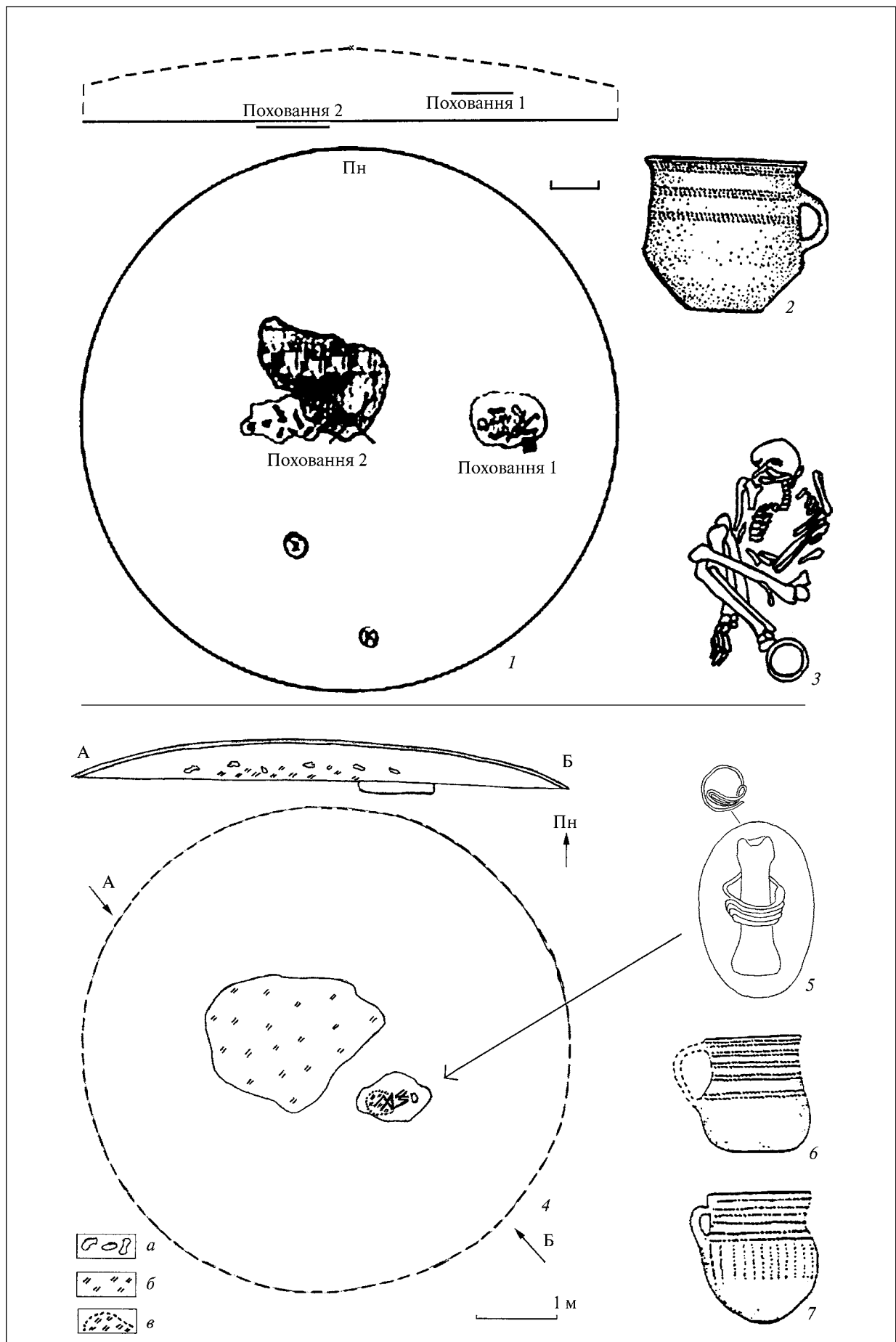
По-друге, не менші сумніви викликає й заява М. Бандрівського, що всі знайдені в курганах верхнього Подністер'я комплекси чи поодинокі знахідки з рисами, з його погляду, прото- і ранньоунетицької культури, належать до супроводу поховань, для яких і були насипані кургани, а саме, кургани II у Великій Плавучі, I, II і IV в Ясенівці, I у Сірниках, II у Старому Гвіздці, III у Висоцькому та VII у Баличах. Нагадаємо, вони були розкопані перед Другою світовою війною, а деякі (в Баличах і Висоцькому) — ще перед Першою, коли методи розкопок і звіти про те зазвичай не відповідали навіть вимогам того часу, тож треба дуже обережно користуватися тими даними, хоча, напевно, якимось можна довіряти більше.

Завдяки вцілілому в архіві Археологічного музею в Кракові детальному опису (разом з польовими рисунками) розкопок Р. Ямки кургану II у Великій Плавучі, без жодних сумнівів можемо стверджувати, що поховання 1, наведене М. Бандрівським як підкурғанне (з типовим, з нашого погляду, для ранньої фази межановицької культури супроводом), було влаштоване в насипі кургану заввишки 1,35 м на глибині 0,60 м від його верхівки та приблизно за 2,0 м на схід від центру (рис. 6А, 1). Нижче в центрі кургану трапилися знищені якимось вкопом (може, грабіжницьким) сліди ями поховання 2, виритої в материку та, зважаючи на супровід (кам'яна сокира та крем'яне вістря стріли), КШК. Тож поховання 1, яке нас цікавить, було впускним, молодшим за розміщене нижче та в центрі підкурғанного простору, для якого й зведено напевно той насип.

Так само і поховання в кургані I у Сірниках, яке привернуло увагу М. Бандрівського через знахідку в ньому мідного леза стилета, було влаштоване в насипі високого (2,5 м) кургану на глибині близько 0,6 м від верхівки. Натомість значно нижче, під насипом, розміщувалася вирита в материку прямокутна з заокругленими кутками яма розміром 2,0 × 1,5 м, орієнтована С—З, у якій, проте, не зафіксовано скелета й супроводу (Sulimirski 1968, р. 146). Така ситуація, коли кістки й супровід не збереглися, доволі часто трапляється в курганах КШК не тільки басейну Дністра, а й на інших великих її обширах (Sulimirski 1968; Machnik 1979). Та в будь-якому разі важко інтерпретувати так мілко влаштоване в насипі перше поховання як таке, для якого був зведений доволі великий курган.

З-поміж пам'яток, згаданих М. Бандрівським, фігурує поховання з двома посудинами, зокрема жбаноподібним черпаком, відкрите в дуже поруйнованому оранкою кургані II у Старому Гвіздці. Воно справді розміщувалося під насипом, але не в ямі, а на давній поверхні та приблизно за 2,0 м на ПнЗ від центру (Sulimirski 1968, р. 151, Plan 40, 3). У кургані виявлено ще багато знахідок — уламків посуду та крем'яних виробів, які тяжіли до трьох скупчень, зокрема і в центральній його частині, і стратиграфічна позиція яких, на нашу думку, не зовсім з'ясована.

Дещо незрозуміла й ситуація в курганах у Ясенівці. Поховання в кургані I з мідною каблучкою на пальці небіжчиці (рис. 6В, 4, 5) дійсно розміщувалося в ямі, виритій у материку, але не в центрі підкурғанного про-

◀ *Рис. 6.* Епішнуровий горизонт пам'яток Верхньої Наддністрянщини: 1–3 — Велика Плавуча, курган II, планіграфічна й стратиграфічна позиція поховання I та його супровід; 4, 5 — планіграфічна й стратиграфічна позиція поховання в кургані I в Ясенівці (реконструкція М. Бандрівського) та його супровід; 6, 7 — черпаки з курганів IV та II в Ясенівці

сторю, де трапилося обширне вогнище (Бандрівський 2011, с. 92, рис. 10). Насип кургану IV прикривав велике згарище, на якому в південній частині лежали черпак (рис. 6В, б) і крем'яне знаряддя на довгій пластині (Пастернак 1933, с. 69). Натомість у кургані II черпак виявлений у центрі, на рівні давнього горизонту чи трохи нижче (рис. 6В, 7). Навіть якщо ці кургани були зведені над похованнями ранньої бронзи чи були якимись символічними об'єктами (як курган IV), то і в цьому разі не можна сумніватися в їхній належності: знайдені в них черпаки цілком зіставні з межановицькою культурою.

В інших умовах здійснено поховання, також згадане М. Бандрівським, у кургані в Русилові. Воно розміщувалося в центрі підкурганного простору в розлозі діаметром 12 м, що врзалася в материк приблизно на 0,3 м (Врук 1934, с. 86 і п., гус. 1). Біля небіжчика знайдено крем'яне надламне вістря списа, серед кісток грудної клітини — стрілу (пізнього зразка, такі відомі в межановицькій культурі та стжижовській), а біля черепа — кілька уламків мідної бляшки та дроту, а також золоту заушницю так зв. ірландського типу (Врук 1934, с. 87, гус. 3). Поза похованням, за 2,5 м від скелету та за 0,3 м вище нього, знайдено кам'яну сокиру та різні крем'яні вироби. З погляду на предмети біля скелету, то було поховання того горизонту, що відповідає в басейні верхньої Вісли вже просунутій у своєму розвитку межановицькій культурі, а на Волині — стжижовській (Głosik 1968; Свешніков 1974). Якщо те поховання не було впускним до кургану КШК, як поховання з залізною фібулою IV ст. (Врук 1934, с. 86–87, гус. 2), то, безперечно, воно вказувало б, що традиція курганных поховань утримувалася в басейні верхнього Дністра (в межах ще побутуючої там КШК) аж до часу появи там таких речей як крем'яне вістря списа чи золота заушниця ірландського типу, які визначають уже початок доби бронзи¹¹.

¹¹ Надовше ніж у басейні горішньої Вісли побутування звичаю зводити людністю КШК кургани над Дністром можуть указувати пізні дати, що припадають приблизно на 2300 BC, отримані для могил у Бикові (Machnik, Pavliv, Petehyryč 2006a).

Відтак, обставини відкриття поховань, які М. Бандрівський пов'язує з прото- і ранньоунетицькою культурою і над якими, на його думку, зведені кургани, унеможливають такий однозначний висновок. Новітні досконаліші розкопки курганів КШК в басейні Вісли та Західного Бугу (Kempisty 1978; Włodarczak 2006), нещодавні на Сокальській гряді (Machnik, Bagińska, Koman 2009) і останні на лесових узвишсях південно-східної Польщі (Machnik 2011) вказують, що їх використовували для влаштування пізніших поховань, особливо людність межановицької культури. Ті поховання вміщені в насип чи поза ним, іноді чітко в центрі над похованням КШК, над яким і був насипаний курган, як, приміром, у Середній, курган 3 (Jarosz 2002, s. 6 і п., гус. 7; 9; 10). Є навіть приклад — курган 2 в Лубче 25, де яма поховання межановицької культури перетнула весь насип аж до дна могили старшої фази КШК, вкопаної в материк (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 62–68)¹². З подібною ситуацією, схоже, маємо справу не тільки в разі впускних у насип поховань як у Великій Плавучі та Сирниках, а й Старому Гвіздці та Ясенівці, хоча в двох останніх поховання виявлені під насипом на давньому горизонті (Старий Гвіздець) і навіть у материку (Ясенівка, курган I і, можливо, II).

По-третє, немає підстав трактувати всі знахідки з кургану VII у Баличах (рис. 8В) як супровід поховання, себто закритий комплекс, як вважав не тільки аматор, яким був полковник австро-угорської армії А. Кіццоля, а й пізніші дослідники (помітивши в ньому риси ранньої бронзи) від Л. Козловського, Т. Сулімирського до І.К. Свешнікова. М. Бандрівський, спираючись на те переконання, не тільки зараховує цей курган до об'єктів, пов'язаних з прото- і ранньоунетицькою культурою, а й вибудовує, як пам'ятаємо, власну версію соціально-культурного процесу, пов'язаного з появою тієї культури над верхнім Дністром. Він не згоден з виконанням П. Ярошем і Я. Махніком критичним аналізом інформації, поданої в звіті А. Кіццоля, де вперше піддано сумніву гомогенний

¹² У цьому разі виконавці того поховання могли піклуватися не лише про вміщення свого небіжчика поблизу справжнього чи вдаваного прашура, а й про найліпше його убезпечення (укриття), а таким, безперечно, було місце під насипом кургану. Принагідно додамо, що незгадані М. Бандрівським поховання, що супроводжувалися посудом, подібним до знайденого в Почапах і Ясенівці, в кургані III в Колоколіні були, найправдоподібніше, впускні до кургану КШК (Sulimirski 1968, p. 141, Plan 31; Fig. 10, 2; Pl. 6, 19).

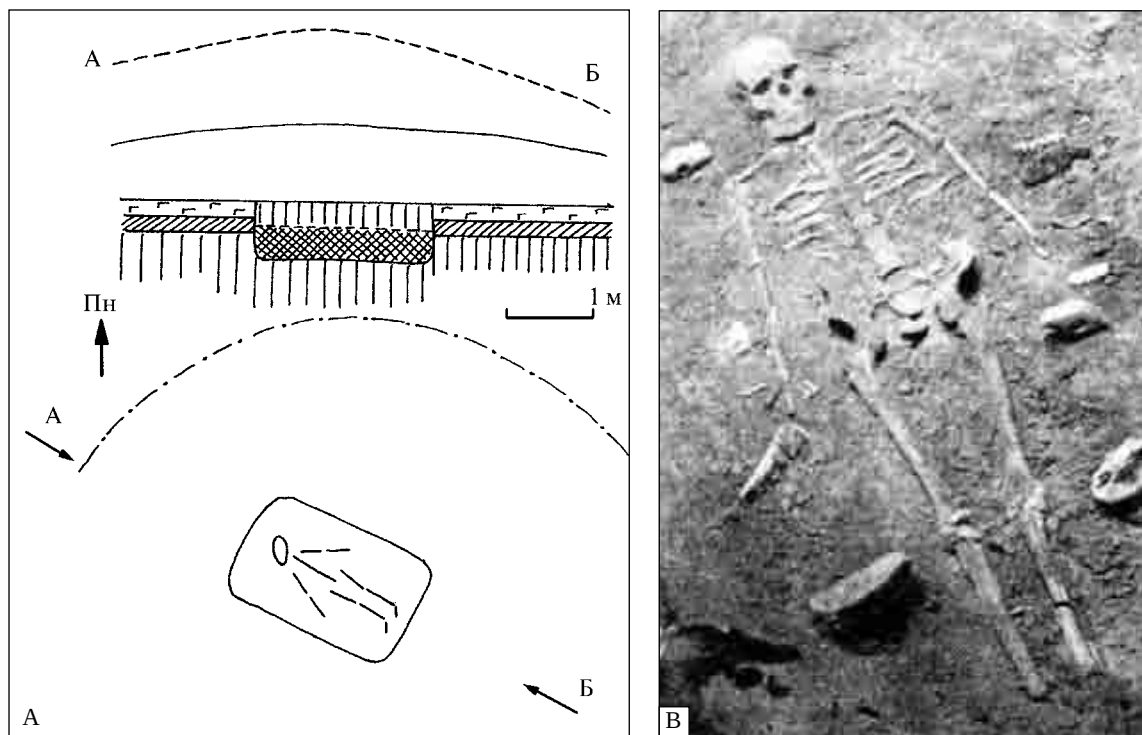

Рис. 7. Баличі: А — реконструйований М. Бандрівським курган VII; В — фото А. Кіццолі скелету в кургані XVI

характер знайдених у кургані VII, а також кургані XVI речей і зроблено спробу довести, що насправді вони входили до супроводу різночасових поховань (рис. 8С і D), а також, що відкрите на глибині 1,7 м від верхівки кургану VII поховання з випростаним скелетом дорослого чоловіка було впускним (Jarosz, Machnik 2000, s. 117). Окрім вказівки на істотні хронологічні й культурні розбіжності між знахідками (металевими, кам'яними, крем'яними та керамікою), які буцімто супроводжували те поховання (рис. 8А і В), ми звернули увагу й на інше — на надто впорядковане та не менш «симетричне» (ніде в такій мірі не спостережене в похованнях пізнього неоліту та початку бронзи) їх розміщення біля скелету в кургані XVI (рис. 7В); (Chizzola 1903, S. 148, Fig. 185). Складається невідворотне враження, що так само й поза скелета ним «доопрацьована» (про що свідчить забагато кісток рук, з-поміж яких є явно тваринні, і неприродна позиція ребер), як і розміщені біля нього речі — чисті від землі та, може, й спеціально підібрані для фото¹³. Дуже вірогідно, що це само стосується й кургану VII. Схо-

же, що за тодішніми уявленнями, в часи слабких знань щодо культурної таксономії та хронології, всі чи більшість знахідок, виявлених у межах кургану (у різних місцях), пов'язували з особою, скелет якої вцілів (рис. 8В).

Для М. Бандрівського скелет у кургані VII розміщувався в підкурганній центральній могилі, заглибленій у материк і засипаний спочатку чорною землею, взятою з довколишнього ґрунту, а потім — жовтою материковою, видобутою при ритті могили, над якою був насипаний невеликий курган (рис. 7А), а всі вказані в описі скелету А. Кіццолі знахідки становили супровід небіжчика (Бандрівський 2011, с. 87, рис. 5). Той погляд, що має доводити тезу про підкурганне поховання з супроводом з рисами унетицької культури, спирається на оригінальну інтерпретацію, а радше реінтерпретацію не дуже об'ємного опису структури загалом усіх розкопаних курганів у Баличах, наданий А. Кіццольою, а за ним повторений Я. Пастернаком. За версією відкривача, розкопані кургани влаштовані однаково: ззовні шар твердої жовтої глини завтовшки приблизно 30—40 см, що вкривав і мав убезпечувати руйнацію ядра кургану від дії атмосферних явищ, зведеного з темної жирної твердої землі, а зараз — і поховання та його супровід. Він також зазначав, що біля жодного кургану не зафіксовано місце вибирання ґрунту для зведення насипу, тож її змушені були доправляти здалеку. Стіль-

¹³ На нехтування А. Кіццольою деталями може вказувати й спосіб ілюстрування (немов по пам'яті) деяких знахідок із розкопаних ним курганів, особливо кераміки, котра насправді має інший вигляд (Chizzola 1903, S. 115—116, Fig. 180; 181; 184).

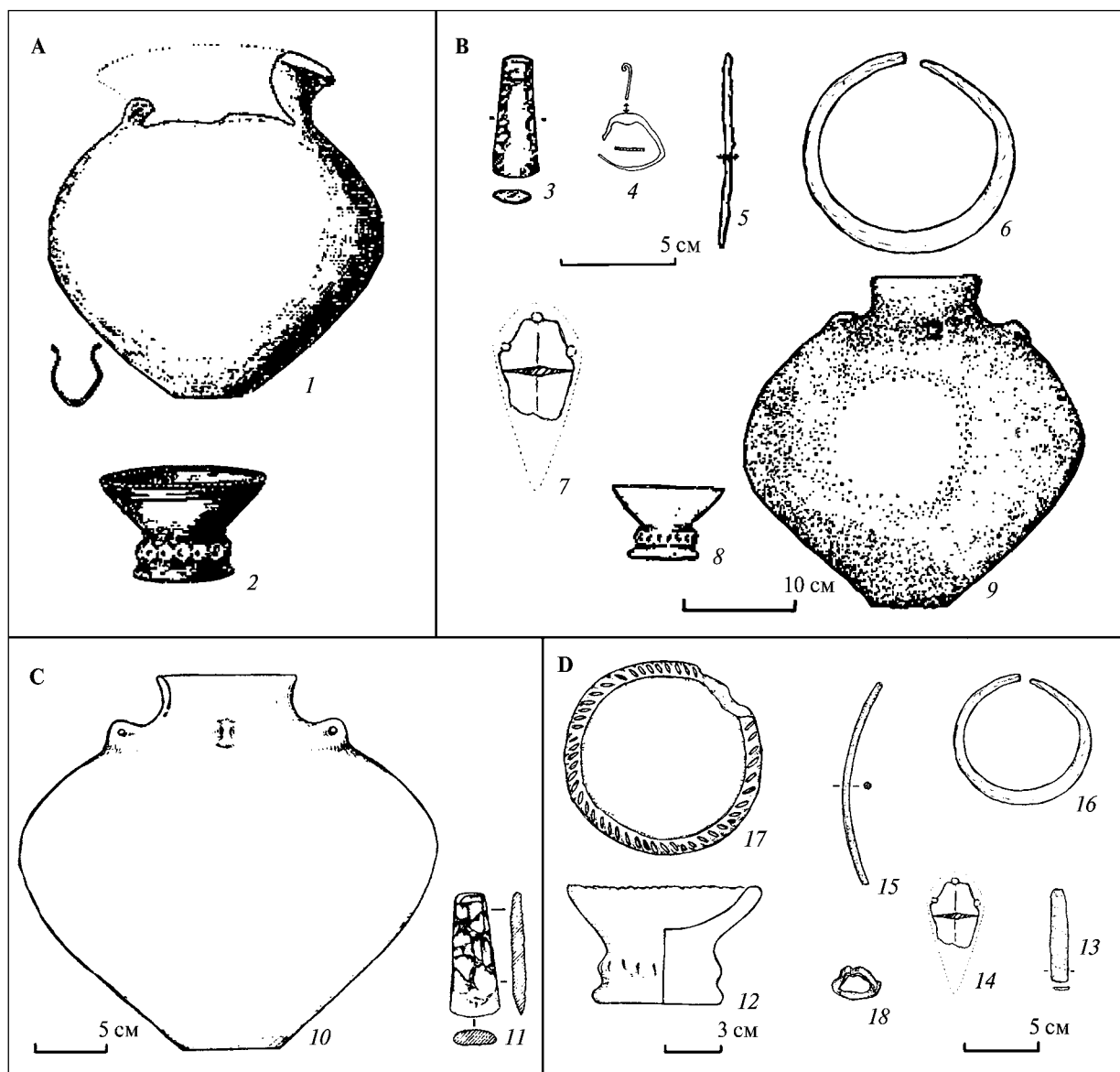

Рис. 8. Баличі, курган VII, версії супроводу поховання: А — за: Chizzola 1903; В — за: Sulimirski 1968; Свешніков 1974; Бандрівський 2011; С, D — старший і молодший комплекси за: Jarosz, Machnik 2000

ки й саме стільки написав А. Кіццолі про будову курганів у Баличах (Chizzola 1903, S. 142). А от як те подав Я. Пастернак (на якого посилається М. Бандрівський). Його дещо скорочена й пристосована тільки до кургану VII версія переказу А. Кіццолі звучить так: «Кіццолі дивувало таке, а не відворотне наверхтвування насипу, яке одна-че зовсім природне: наперед присипали небіжчика чорною землею, яку зібрали з поверхні терену кругом нього, опісля дали на це жовту глину, яку добули з-під гумусу, а що на жовтій землі нема сьогодні ще чорної, винні цьому атмосферичні впливи, дощі та вітри, які знесли та змили новоутворений гумус у низ» (Пастернак 1933, с. 70, прим. 18).

На ґрунті так поданої Я. Пастернаком версії перекладу А. Кіццолі про будову кургану VII (де

немає вказівок ні на його розміри, ні на стратиграфічну позицію скелета), а також пізнішої інформації Т. Сулімирського (Sulimirski 1968, р. 122), який, відвідавши 1936 р. Баличі, зауважив, що курган VII був одним з найменших у групі (тобто не такий, як про те інформував А. Кіццолі напередодні розкопок)¹⁴, М. Бан-

¹⁴ Звіт про візит до Баличів напередодні розкопок, до якого додано план розміщення курганів, зберігається в архіві Археологічного музею в Кракові серед обширної переписки А. Кіццолі з В. Деметрикевичем (Jarosz, Machnik 2007, s. 113, рис. 1). На те, що то був великий курган, у всякому разі такий, що вирізнявся (може, власне розмірами) з-поміж інших, можливо, свідчить інформація А. Кіццолі (Chizzola 1903, S. 152) про місцеву легенду, що в ньому в давнину на скляному троні був похований могутній володар.

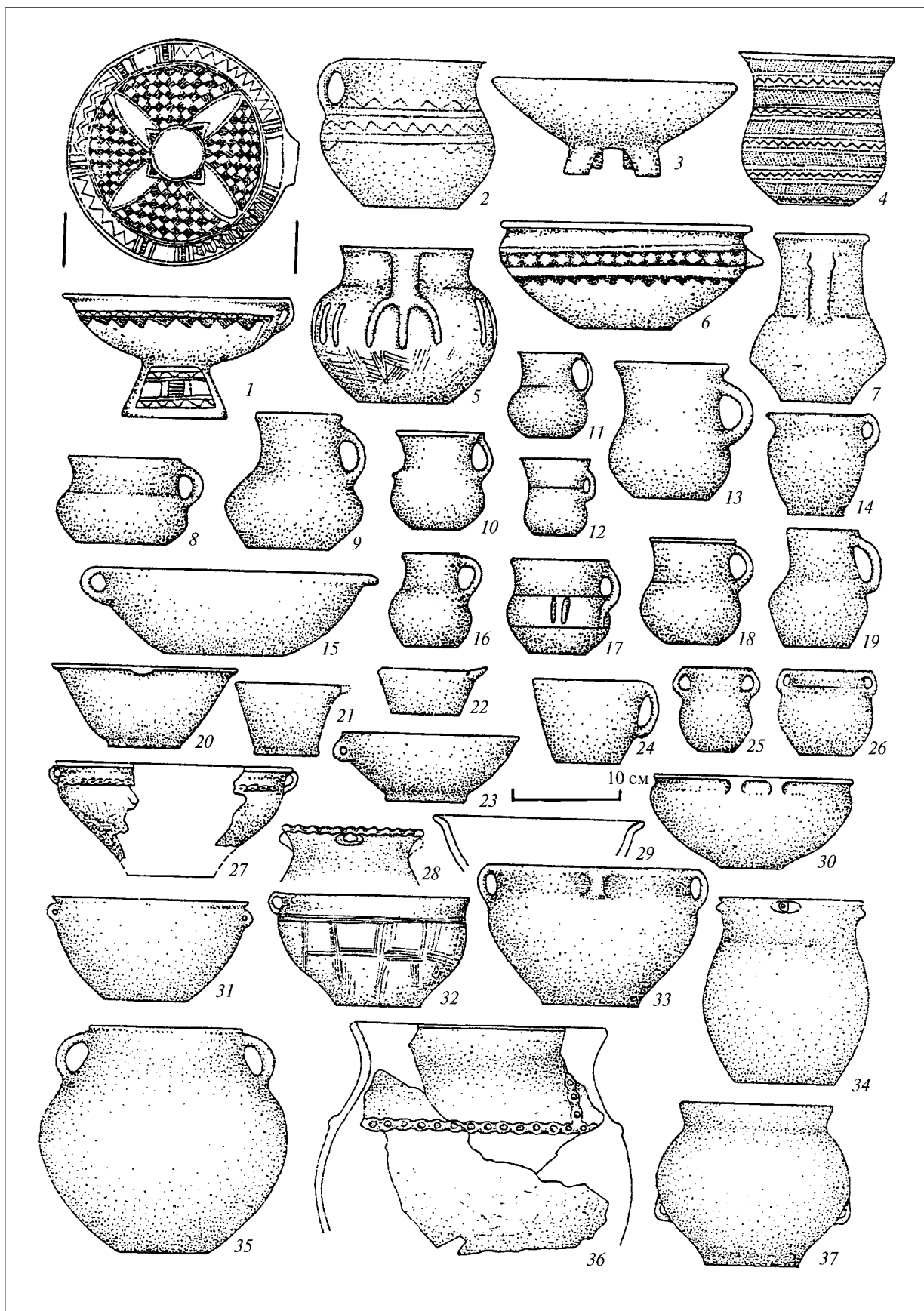

Рис. 9. Кераміка культури дзвоноподібних кубків (за: Schreiber-Kalicz 1948; Machnik 1991)

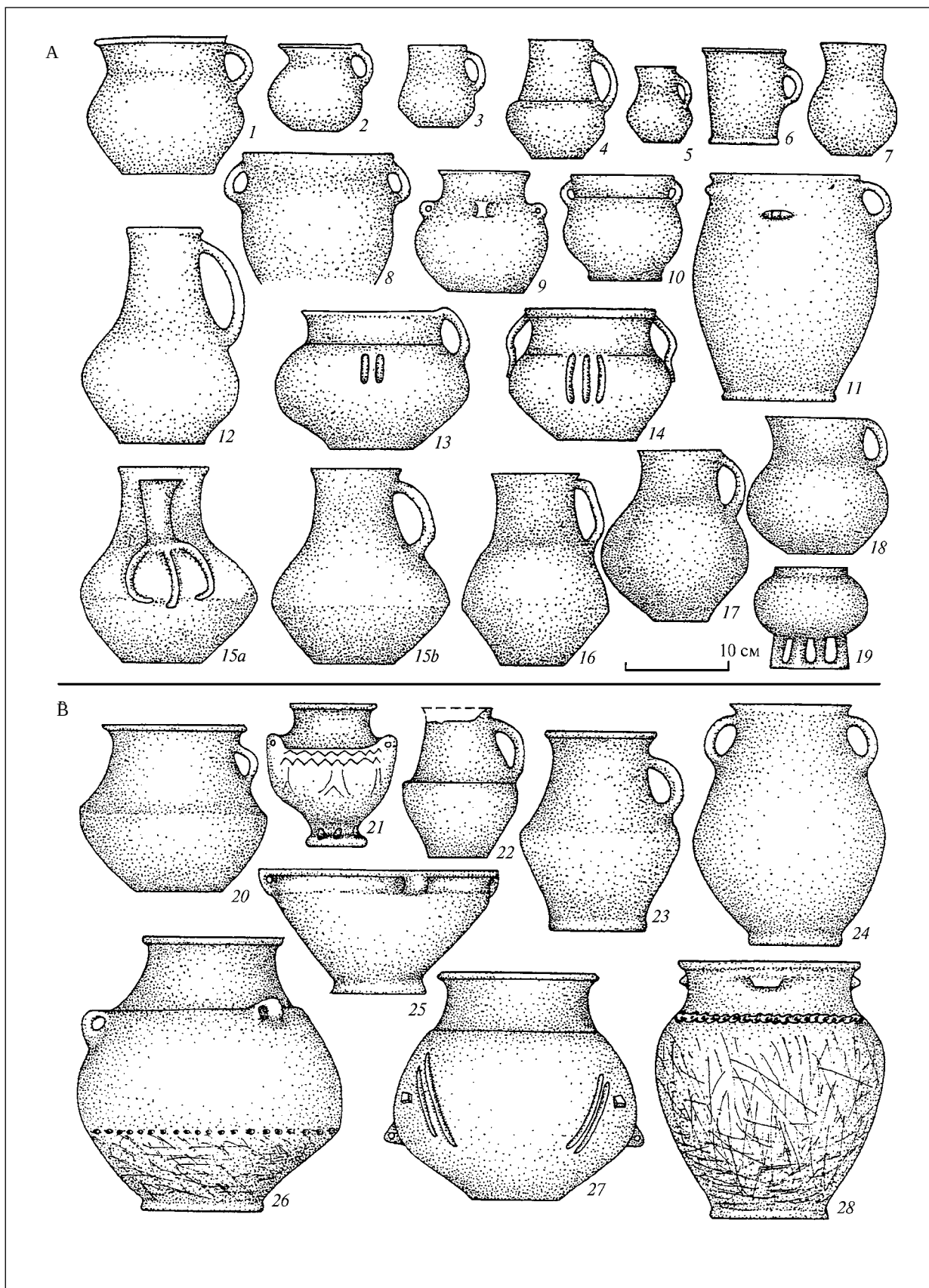

Рис. 10. Протоісторична культура: А — старша фаза; В — молодша фаза (за: Schreiber-Kalicz 1948; Machnik 1991)

дрівський подає власну реконструкцію стратиграфічної ситуації в тому кургані (рис. 7А), ілюструючи її видуманим рисунком (Бандрівський 2011, с. 87, рис. 8). Адже ні з опису А. Кіццолі, ні навіть із дещо «модифікованої» його версії Я. Пастернаком жодним чином не впливає, що скелет розміщувався, як хоче М. Бандрівський, у ямі, вкопаній у материк, і був прикритий (після її засипання чорною землею) жовтою материковою глиною, видобутою з неї. Повторимо, за А. Кіццольою, шар жовтої глини прикривав ядро насипу (а не заповнення поховальної ями), зведене «з чорної жирної твердої землі», в якій на глибині 1,7 м від верхівки кургану (себто в насипі) трапився скелет. Принагідно додамо, що та перша жовта верства, яку А. Кіццолі вважав спеціально вкладеною для забезпечення від впливу атмосферних явищ ядра кургану та поховань, зафіксована в усіх досліджених тут курганах та є нічим іншим як натуральним поверхневим елювіальним шаром¹⁵, що набув, особливо на лесових узгір'ях, ясно-жовтого забарвлення (див., зокрема: Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 126, гус. 95; Махнік, Павлів, Петегірич 2011, с. 40, 60, 112, рис. 6; 27; 34).

Стосовно ж переконання М. Бандрівського про початковий незначний розмір, як то виходить з переказу Т. Сулімирського, кургану VII у Баличах, з чого він робить висновок, що відкритий у ньому скелет розміщувався в ямі, вкопаній у материк, зауважимо, що розкопаний чи знесений насип принаймні до глибини 1,7 м від верхівки (до рівня виявлення скелету), не міг мати таку висоту, коли через 35 років після його розкопок Баличі відвідав Т. Сулімирський. Курган не був реконструйований після розкопок (як то загалом чинять нині), тож його рештки потрапили під дію природних і антропогенних чинників, які з часом і призвели до цілковитого зникнення не тільки кургану VII, а й усіх указаних А. Кіццольою¹⁶.

Відтак, у світлі того, що ми маємо з переказу А. Кіццолі про здійснені ним 110 років тому відкриття, а також, виходячи зі знань про структуру давніх курганів і таксономію рухомих пам'яток тих часів, мусимо сказати, що і в разі кургану VII у Баличах немає жодних нових даних, які б уможливили визнати відкрите там поховання за таке, заради якого був зведений той курган, і приписа-

ти йому всі знайдені там речі, що супроводжували представника (як того хоче М. Бандрівський) прото- і ранньоунетицької культури.

Підаючи критичній оцінці джерела, на які спирається М. Бандрівський щодо їх прото- і ранньоунетицького характеру, не можна зняти з порядку денного й цілковитий брак підстав нехтувати ранньомежановицькими рисами посуду, себто характерними черпаками й жбанамі, а також деякими мідними виробами, особливо верболистими заушницями, які супроводжували поховання в курганах (кургани II і IV в Ясенівці та IV і XVII у Баличах) і плоских могилах (Ріпнів, Почапи або Чижиків). Адже посуд із них відрізняється від прото- і ранньоунетицької кераміки, може, не так загальною формою (значною мірою спільною для багатьох таксономічних одиниць тієї пори (рис. 9; 10), що мали зв'язки з середньо-наддунайським колом культур), як характерною орнаментациєю з горизонтальних і часто вертикальних відбитків шнура (рис. 1), нерідко й на вушках, а також специфічними технологічними рисами (домішкою в глині, оформленням поверхні та ін.). У межановицькій культурі, особливо її молодших фазах, вочевидь маємо справу з посудом — що з черпаками, що зі жбанамі, нездобленими відбитками шнура, а різного роду пластичними реберцями (Kadrow, Machnik 1997, s. 69, гус. 27), що дуже типово для унетицької кераміки, зокрема й протоунетицької (Ondraček 1967). Хоча в ній (особливо на території Силезії) спорадично трапляються черпаки, орнаментовані відбитками шнура (Machnik 1977, Tabl. XVII, 14), однак і в цьому разі посуд виконаний із сировини, прикметної для однієї з указаних культур.

Якщо ж ідеться про мідні верболисті прикраси, то вони прикметні для епішнурового прикарпатського кола культур, зокрема межановицької, в якій в основному представлені два їх типи — в західній частині з плоским листочком (в Словаччині з відлитим реберцем), у східній¹⁷ — з видавленим зісподу ребром (Тошк 1963; Machnik 1982, s. 87 і н.; Kadrow 2000, s. 141 і н., гус. 1, 7). В унетицькій культурі верболисті заушниці рідкісні та всупереч тому, як вважалося раніше (коли ще не була виділена жодна з таксономічних одиниць епішнурового прикарпатського культурного кола), їх слід трактувати як імпорти з межановицької куль-

¹⁵ Див. зокр.: Komornicki et al. 1990.

¹⁶ Під час розвідок польсько-української експедиції на початку XXI ст. в околицях Баличів не зафіксовано жодних слідів курганів.

¹⁷ Мається на увазі городоцько-здовбицька культура, яку автор статті вважає східним варіантом межановицької (прим. — К. Б.).

тури, так само як і рідкісні в Малопольщі мідні чи бронзові вироби унетицького типу, що з'явилися на цьому обширі в основному за пізньої фази цієї культури (Kadrow, Machnik 1997, s. 91, гус. 72, 2). Тож не може дивувати їхня звичність і над Дністром (приміром, згадані шийні гривни з гачками на кінцях чи так зв. кіпрська шпилька), а тим паче знахідки невеликих стилетів, як у Сірниках (Бандрівський 2011, с. 99, рис. 12, 2)¹⁸, чи прикрас із дроту зі зворотним звоєм, як у Ясенівці та Передіванні (рис. 1В, 3І, 32), чи, зрештою, браслета з кургану VII у Баличах (рис. 8В, 6), які спостерігаємо в різних культурах (зокрема, Отомані, Мокрін, Нагірев, Хатван) того часу що в басейні середнього та нижнього Дунаю (Ордентліх 1963, р. 136, рис. 1; Girić 1971, Tabl. III, 1, 2; V, 3; X, 1, 3; XII, 2; XVI, 2; XXXVIII, 3; Kalicz 1984, Tabl. LVII, 28; Schreiber-Kalicz 1984, Tabl. LI, 5), що так само на північ від Карпат і Судетів (Gedl 1979; Machnik 1982; Blajer 1990). Такі речі (різ-

ного походження, зокрема й семиградського), поширені на великому просторі в скарбах і похованнях, не можуть визначати сутність таксономічної одиниці. Визначення таких має спиратися на детальні риси, що вирізняють кожну з них з-поміж інших, а до таких у час формування так зв. ранньобронзової цивілізації в Середній Європі належить, насамперед, кераміка та не тільки з боку форм, що входять до її складу (хоча частка окремих її різновидів і типів у тих одиницях дуже істотна), а й способу оздоблення і технології. Кераміка, що походить із вказаного обширу (рис. 4) і визнана М. Бандрівським за прото- і ранньоунетицьку, не властива тій культурі (як і мідні верболисті прикраси), а прикметна іншій (також побічно пов'язаній зі змінами, що сталися в басейні середнього Дунаю) таксономічній одиниці — межановицькій культурі, на звичність рис якої (під назвою Хлопце-Веселе) на тій території віддавна звертали увагу дослідники, що займаються тим періодом, зокрема й вказані українські¹⁹.

Переклад з польської К. Бунятян

¹⁸ Подібні мідні стилети є і в культурі дзвоноподібних кубків (зокрема: Kupa, Matoušek 1978, s. 68, гус. 2, 9, 11—14). У зв'язку з цим варто зауважити, що не всі названі тут металеві вироби з-над Верхнього Дністра виконані (як то подано в давнішій літературі) з класичної бронзи, а головню з міді. До таких (із міді) належать не тільки верболисті заушники з Почап, Чижикова, Ріпнева та Передівання, а й дві шийні гривни, а також браслет і стилет з кургану VII у Баличах (Свешніков 1974, с. 51, 69, 77).

¹⁹ Єдине, в чому має рацію дослідник, це, те, що на вказаний обшир за ранньої доби бронзи сягали впливи з-над середнього Дунаю, але, на нашу думку, не через посередництво прото- й ранньоунетицької культури, а, перш за все, межановицької.

Бандрівський М. Поховання прото- і ранньоунетицького типу на Верхньому Подністер'ї і проблема ранньодунайських впливів на захід Українського лісостепу впродовж періодів BrA1—BrA2 // МДАПВ. — 2011. — **15**. — С. 78—108.

Бунятян К. П. Підкарпатська культура шнурової кераміки // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 18—30.

Крушельницька Л. Пам'ятка солеваріння рубежу ранньої і середньої бронзи в північно-східних Карпатах // Записки НТШ. — 2002. — **CCXLIV**. — С. 140—154.

Махнік Я., Павлів Д., Петегирч В. Стародавні кургани у селі Гаї Нижні біля Дрогобича. — Краків, 2011.

Ордентліх И. Поселения в Отомани в свете последних раскопок // Dacia. N. s. — 1963. — **VII**. — Р. 115—138.

Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок // Записки НТШ. Праці історично-філософської секції. — 1933. — **CLII**. — С. 63—111.

Свешніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери. — К., 1974.

Baczyńska B. Cmentarzysko kultury mierzanowickiej w Szarbi, woj. kieleckie. Studium obrządku pogrzebowego. — Kraków, 1994.

Blajer W. Skarby z wczesniej epoki brązu na ziemiach polskich. — Kraków, 1990 (Prace Komisji archeologicznej. — **28**).

Bryk J. Kurhany w Rusilowi i Krasnem // MP. — 1934. — **1**. — S. 85—105.

Buchwaldek V., Pleslowa-Štikova E. (red.). Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (¹⁴C 3000—2000 b. c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen. Acta des XIV. Internationalen Symposiums. Prag—Liblice, 20.—24.10.1986 (Praehistorica. — **15**).

Budinský-Krička V. Gräberfeld der späten schnurkeramischen Kultur in Veselý // SA. — 1965. — **XIII**. — S. 51—106.

Chizzola A. Prähistorische Funde aus Westgalizien // Jahrbuch d. k. k. Zentral Kommission. — Wien, 1903. — **I**. — S. 139—152.

Chmielewski W., Jazdzewski K., Kostrzewski J. Pradzieje Polski. — Wrocław, 1965.

Cyhylyk V., Hrybovyč R., Machnik J. Archaeological Excavations in the Majnič Village in the Upper Dnister River valley // Harmata K., Machnik J., Starkel L. (red.). Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister

- Catchment from Neolithik to Early Mediaeval Period. — Kraków, 2006. — S. 162—194 (Prace Komisji prehistorii Karpat. — III).
- Czebrzyszek J. Schyłek neolitu i początki epoki brązu w strefie południowo-zachodnio bałtyckiej (III i początki II tys. przed Chr.). — Poznań, 2001.
- Filip J. Enzyklopedische Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. — Prag, 1969. — Bd. 1.
- Gedl M. Wczesny i starsze okres epoki brązu na Górnym Śląsku // PrA. — 1963. — XVI. — S. 24—55.
- Gedl M. Die Dolche und Stabdolche in Polen. — München, 1976 (Prahistorische Bronzefunde. — Abteilung VI. — T. 4).
- Girić M. Mokrin — nekropola ranog bronzanog doba. — Beograd, 1971. — T. I.
- Głosik J. Kultura strzyżowska // MS. — 1968. — XI. — S. 7—114.
- Jarosz P. Kurhan kultury ceramiki sznurowej w Średniej st. 2, pow. Przemyśl // Wyniki badań wykopaliskowych prowadzonych w 2001 r. — Przemyśl, 2002. — S. 3—21 (RP. — N. 38. — Z. 2).
- Jarosz P., Machnik J. Nowe spojrzenie na dawne badania kurhanów w Balicach i Klimkowcach w świetle materiałów archeologicznych i zbiorów Muzeum Archeologicznego w Krakowie // Rydzewski J. (red.). 150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie. — Kraków, 2000. — S. 141—153.
- Kadrow S. Iwanowice, stanowisko Babia Góra, cz. I. Rozwój przestrzenny osady z wczesnego okresu epoki brązu. — Kraków, 1991.
- Kadrow S. Wczesnobrązowa wytwórczość metalurgiczna w stylu wierzbowego liścia // Rydzewski J. (red.). 150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie. — Kraków, 2000. — S. 109—133.
- Kadrow S. U progu nowej epoki. Gospodarka i społeczeństwo wczesnego okresu epoki brązu w Europie Środkowej. — Kraków, 2001.
- Kadrow S., Machnik J. Zur Chronologie der Frühbronzezeit: Iwanowice bei Krakau, Fundplatz «Babia Góra» // PZ. — 1993. — 68. — S. 201—241.
- Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. — Kraków, 1997 (Prace komisji archeologicznej. — 29).
- Kadrow S., Machnikowie A. i J. Iwanowice, stanowisko Babia Góra, cz. II. Cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu. — Kraków, 1992.
- Kalicz N. Die Hatvan-Kultur // Tasić N. (red.). Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. — Beograd, 1984. — S. 191—215.
- Kalicz-Schreiber R. Einige Probleme der Frühbronzezeit in Budapest und Transdanubien // Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae. — 1975. — T. XXVII. — F. 3/4. — S. 287—296.
- Kempisty A. Schyłek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami. — Warszawa, 1978.
- Komornicki T., Gerałach T., Zasoński S., Oleksynowa K. Gleby w otoczeniu kurhanów neolitycznych w Bierówce koło Jasła oraz gleba w kurhanie B // AAC. — 1990. — 29. — S. 125—142.
- Kopacz J., Valde-Novak P. Episznurowy przykarpacki krąg kulturowy w świetle materiałów krzemienych // AP. — 1987. — XXXII(1). — S. 55—92.
- Kostrzewski J. Z badań nad osadnictwem wczesnej i środkowej epoki brązowej na ziemiach polskich // PrA. — 1922—1924. — II. — S. 161—218.
- Kostrzewski J. Kurhany kultury unietyckiej w Małych Łękach, w pow. Kościańskim // Sprawozdanie z czynności i posiedzeń PAU. — 1934. — 3. — S. 22—26.
- Kostrzewski J. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów // Prehistoria ziem polskich. — Kraków, 1939—1948. — S. 118—448.
- Kozłowski L. Epoka kamienia na wydmach wschodniej części Wyżyny Małopolskiej. — Lwów, 1923.
- Kozłowski L. Wczesna, starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie w Polsce. — Lwów, 1928.
- Kozłowski L. Zarys pradziejów Polscy południowo-wschodniej. — Lwów, 1939.
- Krzak Z. The Złota Culture. — Wrocław, 1976.
- Kuna M., Matoušek V. Měděná industrie kultury zvoncovitých pohárů ve střední Evropě // Praehistorica. — 1978. — VII. — S. 65—89 (Varia Archaeologica. — 1).
- Machnik J. Uwagi o związkach i chronologii niektórych znalezisk kultury ceramiki sznurowej w Karpatach // Sprawozdania z posiedzenia Komisji Oddziału PAN w Krakowie. — 1961. — 6. — S. 58—60.
- Machnik J. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. — Wrocław, 1966.
- Machnik J. Stosunki kulturowe na przełomie neolitu i epoki brązu w Małopolsce (na tle przemian kulturowych w Europie środkowej) // Materiały do prehistorii ziem polskich. — Warszawa, 1967. — Cz. III(1).
- Machnik J. Frühbronzezeit Polens (Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen). — Wrocław, 1977.
- Machnik J. Wczesny okres epoki brązu // Prehistoria ziem polskich. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1978. — T. III. — S. 9—136.
- Machnik J. Krąg kultur ceramiki sznurowej // Prehistoria ziem polskich. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979. — T. II. — S. 337—341.

- Machnik J.* Die Verbreitung und Chronologie der Chłopice-Veséle-Kultur // SA. — 1981. — XIX. — S. 297—311.
- Machnik J.* Uwagi o wyrobach metalowych z początków epoki brązu w południowo-wschodniej Polsce // Pamiętnik Muzeum Miedzi w Legnicy. — 1982. — 1. — S. 79—100.
- Machnik J.* Frühbronzezeitliche Kulturen in Klempolen // Tasić N. (red.). Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. — Beograd, 1984. — S. 241—276.
- Machnik J.* Kultury z przełomu eneolitu i epoki brązu w strefie karpackiej. — Wrocław, 1987.
- Machnik J.* The Earliest Bronze Age in the Carpathian Basin. — Bradford, 1991.
- Machnik J.* Znaczenie archeologicznych dawań ratowniczych na trasie planowanej budowy autostrady A-4 odcinka Prze-worsk—Radymno dla znajomości problematyki schyłku neolitu i początków epoki brązu // Czopek S. (red.). Autostra-dą w przeszłość. Katalog wystawy. — Rzeszów, 2011. — S. 61—78.
- Machnik J., Bagińska J., Koman W.* Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988—2006. — Kraków, 2009.
- Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V.* Barrow of the late Corded Ware Culture from Bikiv, Drohobyč district // Harmata K., Machnik J., Starkel L. (red.). Environment and Man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithik to Early Mediaeval Period. — Kraków, 2006. — P. 195—227 (Prace Komisji prehistorii Karpat. — III).
- Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V.* Recapitulation of Results of the archeological Research and Outline of the History of the Earliest Settlement on the Sambir Upland (Including the Strvjaž River Basin) and the Drohobyč upland // Там само. — 2006a. — P. 228—243.
- Machnik J., Tkaczuk T.K.* Interesting and important artifacts from the beginning of the Bronze Age in the vicinity of Halicz (upper basin of the Dnestr River) // Jerem E., Raczky P. (red.). Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel- und Südosteuropa. — Budapest, 2003. — S. 483—496.
- Machnikowie A. i J., Kaczanowski K.* Osada i cmentarzysko z wczesnego okresu epoki brązu na «Górze Klin» w Iwanowi-cach. — Wrocław, 1987.
- Moucha V.* K nejstarší únětické keramice v Čechách // Acta Universitatis Carolinae. — 1959. — 3. — S. 87—95.
- Moucha V.* Die Periodisierung der Unieticer Kultur in Böhmen // Sborník Československé společnosti archeologické. — 1963. — 3. — S. 9—60.
- Moucha V.* Únětická kultura v Čechách // Zprávy Čs. společnosti archeologické při Čs. akademii věd. — 1966. — R. VIII. — Z. 2—3. — S. 13—28.
- Nosek S.* Le début de l'âge du bronze en Pologne // Archaeologia Polona. — 1964. — 7. — S. 7—64.
- Novotný B.* Encyklopédia archeológie. — Bratislava, 1986.
- Ondraček J.* Časné únětická kultura na Moravě a problem jejího vzniku. — Brno, 1964 (неопублікована кандидатська дисертація).
- Ondraček J.* Moravská protoúnětická kultura // SA. — 1967. — XV(2). — S. 389—446.
- Pástor J.* Pohrebisko zo staršej doby bronzovej v Košťanoch // Študijné zvesti AÚ SAV. — Nitra, 1962. — 9. — S. 63—80.
- Pástor J.* Košické pohrebisko. — Košice, 1969.
- Pástor J.* Čaňa a Valaliky — pohrebiská zo staršej doby bronzovej. — Košice, 1978.
- Rýžner Č.* Řadové hroby blíž Únětic // PA. — 1878—1881. — XI. — S. 289—308; 353—368.
- Salewicz K.* Tymczasowe wyniki badań prehistorycznych w Mierzanowicach, pow. opatowski, woj. Kieleckie // Z otchłani wieków. — 1937. — 12. — S. 39—59.
- Sarnowska W.* Kultura unietycka w Polsce. — Wrocław, 1969. — T. 1.
- Schreiber-Kalicz R.* Komplex der Nagyrév-Kultur // Tasić N. (red.). Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. — Beograd, 1984. — S. 133—190.
- Sulimirski T.* Polska przedhistoryczna. — London, 1957—1959. — Cz. II.
- Sulimirski T.* Corded Ware and Globular Amphorae north-east of the Carpathians. — London, 1968.
- Tasić N.* (red.). Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans. — Beograd, 1984.
- Točík A.* Die Nitra-Gruppe // AR. — 1963. — XV. — S. 716—774.
- Točík A., Vladár J.* Prehľad bádania v problematike vývoja Slovenská v dobe bronzovej // SA. — 1971. — XIX(2). — S. 365—422.
- Vladár J.* K niektorým otázkom začiatkom doby bronzovej na juhospádnom Slovensku // SA. — 1964. — XII. — S. 357—390.
- Włodarczak P.* Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej. — Kraków, 2006.
- Wojciechowski W.* Zagadnienia fazy starounietyckiej na Dolnym Śląsku // AP. — 1967. — 12. — S. 108—118.
- Zich B.* Studien zur regionalen und chronologischen Gliederung der nördlichen Aunjetizer Kultur. — Berlin; New York, 1996.
- Żurowski J.* Pierwsze ślady kultury pucharów dzwonowatych w Polsce // WA. — 1932. — 11. — S. 117—168.

Надійшла 10.12. 2012

СУЩЕСТВОВАЛА ЛИ ПРОТО- И РАННЕУНЕТИЦКАЯ КУЛЬТУРА В ВЕРХНЕМ ПОДНЕСТРОВЬЕ

Современные представления о начале эпохи бронзы в Верхнем Поднестровье сформировались на протяжении XX в. В книге 1928 г. Л. Козловский отнес к I периоду бронзы только один памятник (курган VII в Балычах) и несколько случайно найденных металлических изделий. В то же время распознавание в Великопольше памятников унетицкой культуры, выделенной ранее в Чехии и Моравии, привело к ориентации на нее при атрибуции некоторых памятников.

В частности, Я. Пастернак, исследовав в 30-е гг. погребения в Почапах и курганах в Ясеновке и дополнив их уже указанными Л. Козловским памятниками, расширил круг древностей I периода бронзы и связал их с унетицкой культурой. На неоднозначность такого определения указывает то, что Ю. Костжевский, ориентируясь на Почапы, выделил в междуречье Верхнего Днестра и Западного Буга почапскую культуру, а Т. Сулимирский, подержав эту идею, позже отнес причисленные им к почапской культуре памятники к локальным группам КШК.

Ситуация начала меняться с 60-х гг. С одной стороны, был определен древнейший очаг унетицкой культуры — протоунетицкая культура, связанная не только с субстратом (КШК и культурой колоколовидных кубков), но и всем среднедунайским (поствучедольским) культурным кругом, а также изучены фазы и периоды ее развития и ее влияние на большие территории. С другой стороны, шло изучение так наз. эпিশнурового прикарпатского культурного круга, который охватывает несколько культур, в частности межяновицкую Малопольши. Важным этапом на этом пути было выделение памятников типа Хлопице-Веселе.

Пополнение в Малопольше источников в 60—70-е гг. и всестороннее их изучение позволило четче определить черты межяновицкой культуры, ее хронологию и периодизацию и подтвердить место комплекса Хлопице-Веселе как определителя раннего этапа этой культуры, старшая фаза которого названа протомежяновицкой, а следующая — раннемежяновицкой. Кроме участия носителей культуры колоколовидных кубков в трансформациях, которые привели к появлению прото- и раннемежяновицких черт, обращено внимание и на влияние на этот процесс более широкого культурного круга, который образовался в бассейне среднего и нижнего Дуная во второй половине III тыс. до н. э. (в поствучедольский период), с которым следует в значительной мере связывать и генезис унетицкой культуры, и много черт других культур. Этим можно объяснить удивительное сходство основных форм посуды (особенно черпаков, жбанов и мисок) старшей фазы унетицкой культуры и колоколовидных кубков (особенно младшей фазы последней) и керамики различных таксономических единиц того круга (начиная от культуры Макó-Косиги-Чака), а также межяновицкой культуры. Иногда различия касаются только способа украшения и технологических черт посуды. Сходство наблюдается и за другими изделиями (из металла, кремня и кости).

Достижения в изучении начала бронзы в Средней Европе вызвали попытку упорядочить памятники междуречья Днестра и Западного Буга, количество которых существенно не возросло. На основании более полных знаний относительно культур ранней бронзы польские исследователи считают эти памятники наиболее близкими к межяновицкой культуре. Обращено также внимание на черты старшего горизонта этой культуры — наличие в нем не только новых черт, заимствованных из среднедунайского культурного круга, но и реминисценций КШК, а на восточной территории — и других культур. И хотя здесь найдены импортные металлические изделия из разных центров, в частности унетицкого образца, нет никакого сомнения, что здесь так много черт межяновицкой культуры, что речь может идти именно о ней (пусть и в локальном проявлении), но в любом случае об определяющем ее влиянии на формирование здешнего культурного облика.

На этом фоне удивляет попытка Н. Бандриковского вернуться к концепции Я. Пастернака и связать эти памятники с унетицкой культурой, уже — с прото- и раннеунетицкой. По его мнению, это спровоцировала прибывшая с запада в междуречье Днестра и Западного Буга (еще до формирования межяновицкой культуры) группа носителей унетицкой культуры, которая, вступив в контакт с субстратом (КШК), и стала творцом почапской культуры с доминированием в ней прото- и раннеунетицких черт. Одним из главных аргументов М. Бандриковский считает подкурганные погребения, якобы характерные для прото- и раннеунетицкой культуры, но не межяновицкой. Но, во-первых, курганы в унетицкой культуре известны только в классической ее фазе и возведены над погребениями лиц высокого социального ранга. Во-вторых, некоторые из названных исследователем погребений впущены в более древние курганы, что отмечено и для погребений межяновицкой культуры, другие случаи интерпретировать сложно из-за давности раскопок. В-третьих, нет оснований трактовать все находки в кургане VII в Балычах, который якобы и отражает встречу двух миров — КШК (амфора) и протоунетицкой (металлические изделия) — как инвентарь одного погребения. И главное, Н. Бандриковский игнорирует раннемежяновицкие черты посуды из погребений, а также иволистые украшения, характерные именно для межяновицкой культуры.

DID PROTO- AND EARLY UNETICE CULTURE EXIST IN THE DNISTER RIVER UPPER REGION?

Modern idea of the Bronze Age beginning in the Dnister River upper region was forming during the 20th c. L. Kozlovskiy referred only one site (barrow VII in Balychi) and several accidentally found metal products to the I period of the Bronze Age. At the same time, identification in Greater Poland of Unetice culture sites that were determined in Czech Republic and Moravia before, lead to the orientation towards it in certain sites attribution.

For instance, Ya. Pasternak, having studied the burials in Pochapy and barrows in Yasenivka in the 1930-s and having supplemented them with the sites mentioned by L. Kozlovskiy, had enlarged the Bronze Age I period antiquities and related them with Unetice culture. The ambiguity of such identification is indicated by the fact that Ju. Kostrzewski heading for Pochapy singled out Pochapy culture in the area between the Dnister River upper region and the Western Buh River, and T. Sulimirski, having supported this idea later referred the sites added by him to Pochapy culture to the local groups of Corded Ware culture (CWC).

The situation started changing since the 1960-s. On the one hand, the oldest Unetice culture centre was determined. It is Proto-Unetice culture related not only with the substrata (CWC and Bell-Beaker culture), but also with the Danube River middle region cultures circle. Also its phases, periods of development, and its influence upon wide territories were studied. On the other hand, there was a study of so called the epi-Corded Ware Subcarpathian cultural circle which included several cultures, for instance, Mezhanovytska culture of Lesser Poland. Determination of Khlopitse-Vesele type sites was an important stage in this process.

Supplementation of sources in Lesser Poland in the 1960—1970-s and their comprehensive study allowed determining more precisely the Mezhanovytska culture's features, its division into periods and confirming Khlopitse-Vesele assemblage as this culture's early stage determinative, which elder phase was called proto-Mezhanovytska, and the next one — the Early Mezhanovytska. Apart from participation of Bell-Beaker culture bearers in transformations that lead to the advent of proto- and Early Mezhanovytska features, the attention is paid to the influence of a wider cultural circle upon this process originating in the Danube River middle and lower region in the second half of the 3rd millennium BC (in the post-Vučedol culture period), with which to a great extent the genesis of both Unetice culture, and many features of other cultures should be related. This fact can explain the striking likelihood of the main vessel forms (especially dippers, cans, and basins) of Unetice culture older phase and of Bell-Beaker culture (in particular its younger phase), and of various taxonomic unities ceramics of that circle (starting from Mako-Kosihy-Čaka culture), as well as Mezhanovytska culture. Sometimes differences touch only the way of vessels decoration and technological features. Similarity is seen also in other objects (made of metal, flint, and bone).

Achievements in the study of the Middle Europe Bronze Age triggered an attempt to sequence the sites between the Dnister and Western Buh Rivers the number of which has not grown up significantly. Based on more comprehensive knowledge of the Early Bronze Age cultures, the Polish researchers consider these sites to be the closest to Mezhanovytska culture. The attention is also paid to the features of this culture's elder horizon: existence not only of new features borrowed from the Danube River middle region cultural circle in it, but also to reminiscences of CWC, and also to existence of other cultures in its eastern area. Though imported metal-wares from various centres have been found here, in particular, of Unetice example, there is no doubt that there are so many features of Mezhanovytska culture that only this culture should be mentioned in this case, even if in its local variant but in any case its determinative influence on formation of local cultural character.

On this background, astonishing was an attempt by M. Bandrivskiy to go back to Ya. Pasternak's conception and to relate these sites with Unetice, and narrower with proto- and Early Unetice culture. In his opinion, the situation was provoked by a group of Unetice culture bearers who came from the west to the area between the Dnister and the Western Buh Rivers before Mezhanovytska culture formation, and having contacted with the substrate (CWC) became the creator of Pochapy culture in which proto- and Early Unetice features dominated. As one of the main arguments M. Bandrivskiy considers the barrow burials as allegedly peculiar for proto- and Early Unetice culture but not for Mezhanovytska culture. However, first of all, barrows are known only in classical phase of Unetice culture and were made only over the graves of high social range persons. Secondly, some of the burials indicated by this researcher were sunk into the older barrows which is mentioned also for Mezhanovytska culture burials, other cases are hard to interpret due to excavations remoteness. Thirdly, there are no reasons to interpret all the finds in barrow VII in Balychi, which ostensibly reflects the meeting of two worlds, CWC (amphora) and Proto-Unetice (metal-wares), as one grave inventory. Finally, what is the most important, M. Bandrivskiy ignores the early Mezhanovytska culture features of the vessels from the burials, as well as ivy-leaf-shaped decorations peculiar exactly for Mezhanovytska culture.

ДЕЯКІ МІРКУВАННЯ ЩОДО ТРАКТУВАННЯ СКІФСЬКИХ ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ЛЕГЕНД

Розглядаються скіфські етногенетичні легенди, зокрема їхня хронологія і зв'язок зі скіфською історією.

К л ю ч о в і с л о в а: скіфи, Таргітай, Геракл, Ліпоксай, Арпоксай, Колаксай, пали і нани, дочка бога р. Борисфен, Змієнога богиня (Східна).

Скіфські етногенетичні легенди давно стали об'єктом прискіпливої уваги не одного покоління фахівців різних галузей науки, в першу чергу істориків і лінгвістів. У наші часи найвагоміший внесок у вивчення їх, безперечно, зробив Д.С. Раєвський. Особливо це стосується монографії, присвяченої ідеології скіфосакських племен (Раевский 1977).

Дослідники вважають, що подібні генеалогічні легенди найчастіше віддзеркалюють формування з різних за походженням контингентів населення нового гетерогенного етносу та ідеологічно обґрунтовують нову соціально-економічну й етнічну єдність (Лашук 1967, с. 26; Давыдов 1969, с. 6—7; Генинг 1970, с. 97). Особливо це стосується кочових народів, оскільки ідеологічне усвідомлення єдності в умовах рухливого способу життя можливе лише на основі визнання спільного походження та кривної спорідненості, здебільшого легендарної (Марков 1976, с. 69).

Проте існує й альтернативний погляд, прихильники якого впевнені, що скіфські етногенетичні легенди позбавлені будь-якого етнічного змісту та насправді відображують соціальну структуру скіфського суспільства, вибудовану за кастовим принципом (Dumézil 1930; Дюмезиль 1990, с. 132—160; Грантовский 1960; 1980; Раевский 1977, с. 64 сл.; 1985, с. 48 сл.). З обґрунтованою критикою такого підходу виступив А.М. Хазанов (Хазанов 1975, с. 48—52), з якою ми цілком згодні.

Додамо, що головні паралелі, які використовують прихильники кастової системи скіфського суспільства, стосуються, головним чином, осілих народів індо-іранської мовної сім'ї. У суспільстві ж кочовиків, де саме слово «кочовик» було синонімом поняття «вільна людина», жорстка кастова система, неприхована внутрішня експлуатація та глибока соціальна диференціація були навряд чи можли-

ві. Адже, по-перше, соціальний стан кочовика визначався не тільки його належністю до певного роду, а й особистими військовими здібностями. Не випадково вождь чжурчженів Агуда сказав своїм воїнам: якщо вони будуть хоробро битися, то раби стануть вільними, вільні — вождями, а вожді — підвищать свій ранг (Хазанов 1975, с. 255). Що більше, завдяки особистим якостям навіть представник «чорної кості» міг досягти вищих щаблів влади. Саме таким був біклярбек і темник Золотої Орди Мамай, який правив її західним улусом за спиною немічних ханів-чингизидів.

По-друге, зобов'язання кочової спільноти стосовно свого володаря, легітимність якого визначалася належністю до «золотого роду» та сакралізацією його влади, передбачала й певні зобов'язання з його боку щодо свого люду. Так, коли номади клялися своєму царю або кагану віддавати йому найціннішу частину здобичі, це автоматично означало, що він мусить забезпечити отримання такої здобичі та загалом процвітання кочового суспільства (Хара-Даван 1992, с. 51—52). У разі невиконання або недостатнього виконання володарем своїх обов'язків перед кочовою спільнотою номади могли застосувати крайні міри, тим паче що претендентів на його місце вистачало — адже «золоті роди» були вельми численні.

Оскільки кров представника правлячого роду вважалася священною, номади часто використовували такий простий спосіб як відкочовування від нікчемного або жорстокого володаря під опіку його вдалішого родича. Це не було формою пасивного опору, оскільки життя кочовика за межами колективу означало не тільки його громадянську, а часто й фізичну смерть в умовах ворожого середовища. Прикладами такого роду рясніє історія середньовічних кочовиків (Бисенбаев 2003, с. 131—133). Дуже яскраво є, зокрема, сумна історія Тахір-хана, який через нестриманий характер викликав обурення своїх емірів і воїнів, які ро-

зійшлися. Якщо на початку свого володарювання під його началом було 40 тис. воїнів, то вірними йому лишилися тільки близько тисячі (Тизенгаузен 1941, с. 215).

Та через брак писемних джерел ми не знаємо достеменних даних про подібні випадки в середовищі ранніх кочовиків. Проте вони явно мали місце, зокрема, як ми вважаємо, й у скіфів. Адже їхній царський рід також був дуже численний, про що свідчить характерна удільно-лествична система успадкування верховної влади, що мала, як ми гадаємо, місце у скіфів, як і в інших ранньокласових утвореннях (Мурзин 1990, с. 74—75). Про це опосередковано свідчить трагічна доля скіфського царя Скіла (Геродот IV, 78—80), покинутого скіфським військом заради його брата Октамасада. Таким чином, у писемних джерелах зафіксовані, головним чином, ті імена скіфських володарів, які відзначалися своєю харизмою та військовим талантом. Саме вони поховані під величними курганами на зразок Солохи, Чортотлика, Огуза та ін. Імена їхніх слабких суперників не збереглися в народній пам'яті скіфів і, отже, не потрапили до давніх анналів, та й поховані вони, мабуть, не з такою розкішшю.

Дані про мобільність і гнучкість соціальної системи кочовиків явно перечать висновкам про можливість у них застиглої та жорсткої кастової системи варн.

Тут розглянемо три основні етногенетичні легенди скіфів: дві наведено Геродотом, а одна — в праці Діодора Сицилійського. За Д.С. Раєвським це, відповідно, версії Г-1, Г-2 та ДС.

Як відомо, у версії Г-1 (Геродот IV, 5—7) походження скіфів пов'язане з героєм-епонімом Таргітаєм, народженим від шлюбу Зевса та дочки бога р. Борисфен. У Таргітая було троє синів — Ліпоксай, Арпоксай і Колаксай. Після іспиту святими дарами все скіфське царство перейшло молодшому брату Колаксаю, від якого пішли скіфи-паралати, від старшого Ліпоксаєя пішли авхати, а від середнього — Арпоксаєя — катіари й траспії.

Визнано, що під ім'ям Зевса в цьому разі приховується верховний скіфський бог Папай, який виконував схожі з Зевсом функції та був володарем трьох сфер — небесної, наземної (сфери людей) і підземного царства. Оскільки для ранньоскіфської культури антропоморфні зображення не характерні, нам відомі тільки образи Папая (рис. 1) і, можливо, Таргітая, з яким багато дослідників пов'язує скіфські антропоморфні кам'яні стели, наймонументальнішою з яких є, мабуть, стела з Нововасилівки (рис. 2). Не викликає сумніву, що ця легенда ідеологічно обґрунтовує реальну тріадну військово-політичну організацію, що існувала у скіфів. Тричленна організація війська та кочової спільноти зафіксована також у багатьох номадів середньовіччя та нового часу — від хунну до калмиків (докладніше див.: Хазанов 1975, с. 127—130), а кочова орда поділялася на «центр», праве та ліве «крила».

Цілком очевидно, що формування тріадної організації у кочовиків пов'язане з процесом розкладу первісних відносин. Виникнення майнової нерівності призводило до соціально-економічної диференціації між родами, виокремленню знатних і правлячих родів. Через це племінна організація поступово стала знаряддям володарювання родової знаті й військових вождів над рядовими общинниками (Генинг, Павленко 1984, с. 100). У кочовиків з характерною, організованою за родоплемінним принципом, структурою за такою схемою вибудовувалися стосунки володарювання та залежності в крупних племінних союзах і конфедераціях. Така структура отримала назву дуальної. Остання, таким чином, легалізувала та обґрунтовувала її «законність». Тріадна організація виникала внаслідок підкорення іноплемянних груп населення та ставала знаряддям панування правлячої верхівки («центру»), що спиралася на «природних» підданих, над щой-

Рис. 1. Зображення Папая на наверші з Лисої Гори

Рис. 2. Стела з Нововасилівки

но підкореними групами населення (Стратанович 1974; Карагодин 1984).

Не викликає сумніву, що формування скіфської тріадної військово-політичної організації сталося внаслідок завоювання прийшлою ордою протоскіфського тубільного та близького їм за мовою та способом життя кімерійського населення півдня Східної Європи. Цей факт досить добре простежується за похованнями глибокої скіфської архайки, в інвентарі яких поєднуються елементи кімерійської та скіфської матеріальної культури й мистецтва. Перелічувати їх немає потреби — вони добре відомі фахівцям.

Проте цікава в цьому сенсі версія ДС, географічно прив'язана до передгір'їв Кавказу, де відбувалися основні події найдавнішої скіфської історії. Згідно з Діодором Сицилійським (II, 43), від шлюбу Зевса зі змієногою дівою народився Скіф, від якого пішло два брати — Пал і Нап, які стали прабатьками палів і напів. Тут, безперечно, відображено дуальний поділ найдавнішої скіфської, вірніше протоскіфської, орди.

Відзначимо дуже важливі спостереження щодо цього Д.С. Раєвського (Раевский 1977, с. 78—79, 155), згідно з яким у скіфському суспільстві побутували дві традиції, що оповідали про його соціальну структуру. Одна, на нашу думку, належала завойовникам, а друга — підкореним племенам. Таким чином, у версії Г-1

Рис. 3. Зображення Геракла на аверсі монети Атея

зафіксований відгомін двох колишніх дуальних організацій — протоскіфів і кімерійців. А це дозволяє певною мірою підійти до такого питання як співвідношення паралатів, авхатів, катіарів і траспіїв з конкретними етносами, яке, як справедливо зазначив А.М. Хазанов (Хазанов 1975, с. 175), є чи не найскладнішим в інтерпретації легенди Г-1.

Нині практично майже всі дослідники вважають паралатів¹ скіфами царськими. Саме вони становили найбільш привілейовану та наймолодшу частину триєдиної скіфської орди — «центр» — і саме з їхнього середовища походив правлячий скіфський рід. Через це їхній зв'язок з наймолодшим з трьох братів — Колаксаєм — цілком логічний.

Старший брат — Ліпоксай, за цією ж логікою, був головною опорою молодшого. Тож через це його нащадкам — авхатам — мало належати праве «крило» в тріадній військово-політичній організації скіфів, адже правиця завжди асоціювалася з активністю, благополуччям, безпекою та ін. (Гамкрелідзе, Иванов 1984, с. 784—785). Таким чином, авхатів можна розглядати як природних підданих скіфів царських, можливо, ними були скіфи-кочовики Геродота.

Ліве «крило», як пасивніше, могли займати нащадки підкорених кімерійців, про що свідчать сліди їхньої бінарної структури (поділ на катіарів і траспіїв, що ніби-то пішли від Арпоксая) в одному підрозділі орди. На нашу думку, їх можна досить гіпотетично ототожнювати зі скіфами-γεωργοί Геродота, зважаючи на уточнення перекладу цього терміну. Донеда-

¹ До речі, М.І. Артамонов припускав можливість пов'язувати паралатів Геродота з палами Діодора (Артамонов 1947, с. 76).

Рис. 4. Зображення змієної богині на золотому налобнику з кургану Цимбалка

на, орієнтуючись на грецьку мову, його перекладали як скіфи-хлібороби, натомість знаний іраніст В.І. Абаєв переконаний, що його слід трактувати з позицій іранської мови й читати як скіфи-«*gau-varga*», тобто ті, хто розводить худобу (Дискуссионные проблемы... 1980, с. 130).

Легенда Г-2 (Геродот IV, 8—10) оповідає, що від шлюбу Геракла зі змієною богинею народилося три сини — Скіф, Агафірс і Гелон. Та лише молодший з них — Скіф — виконав завдання, наказані Гераклом, і лишився володарювати рідною країною, а два інші її покинули. Стосовно трактовки цього сюжету є два підходи, притаманні історикам античності та історикам-скіфознавцям (Захарова 2005, с. 368—370).

Перші вважають цю легенду результатом творчості давньогрецьких міфотворців — нині цей погляд найпосплідовніше обстоює А.С. Русаєва (Русаєва 1989; 1991); скіфознавці ж оцінюють її як суто скіфську, лише трохи вкриту грецьким флером. Ми приєднуємося до останніх. Дійсно, ще Б.М. Граков впевнено ототожнив Геракла з легенди Г-2 з Таргітаєм (Граков 1950), що нині є майже загальноприйнятим. Змієнога ж богиня надійно ототожнюється з дочкою бога р. Борисфен, оскільки

Рис. 5. Скілур і Палак. Барельєф з Неаполя Скіфського

обидві вони — схожі за своєю суттю хтонічні істоти. Також вважається, що вони уособлюють образ скіфської богині Апі (Раевский 1977, с. 44—47).

Про популярність цієї легенди в скіфському середовищі свідчать численні зображення Геракла та змієної богині в іконографії IV ст. до н. е., де під впливом античного мистецтва з'явилися антропоморфні образи. Так, саме Геракл, наприклад, зображений на аверсі монети царя Атея (рис. 3), а один з найкращих образів змієної богині втілений на золотому налобнику з Цибалової Могили (рис. 4).

Популярність цієї легенди пояснюється, найперше, її політичним змістом. Ще Б.М. Граков (Граков 1950) припускав можливість включення до складу Скіфії хліборобських племен під егідою кочових скіфів. Дійсно, схоже, встановлення панування скіфів як уже стало-го гетерогенного етносу та сталої військово-політичної сили в межах «скіфського квадрата» Геродота стало чи не найважливішою метою скіфського об'єднання після закінчення походів до Передньої Азії. В усякому разі цього вдалося досягнути, як свідчать археологічні джерела, на території Правобережного Лісостепу — в межиріччі Дністра та Дніпра, а також в Дніпровському лісостеповому Лівобережжі (Ильинская 1968; 1975; Скорый 2003; Мурзін 2011 та ін.), де скіфи стали панівним прошарком місцевої людності, вірогідно давніх пращурів слов'ян. Саме на цих теренах елементи скіфського поховального обряду, матеріальної культури та звіриного стилю глибоко вплинули на весь спосіб буття місцевих мешканців.

Нову політичну ситуацію й було віддзеркалено в легенді Г-2, яка об'єднала скіфів і хліборобські племена Лісостепу через вдавану кривну спорідненість. Це свідчить про початок

нового етнооб'єднувального процесу, що мав призвести до складання нового гетерогенного етносу (Ольдерогге, Поплинский 1984). Проте для цього забракло головного чинника успішного формування нового етносу — часу. Адже наприкінці IV ст. до н. е. Велика Скіфія — могутня кочова імперія — зникла. Не будемо зараз обговорювати причини цього — вони давно дискутуються, а приймемо це як незаперечний факт.

Тепер повернемося знову до версії ДС. Незважаючи на певні пізніші вкраплення — наприклад згадку про Зевса, не викликає сумніву, що її підґрунтя становить вельми архаїчний пласт. Але, що дивно, ця легенда не зафіксована в «Історії» Геродота, проте відображена в праці автора I ст. до н. е. Діодора Сицилійського. На нашу думку, вона могла бути запозичена з якихось переказів пізніх скіфів, що дійшли до Діодора.

Про популярність цієї легенди в пізніх скіфів Криму, зокрема, свідчить ім'я одного з її царів II ст. до н. е. — Палака (рис. 5). Воно складається з епоніма «пал» і характерного для

іранської мови суфікса -ак. За такою само схемою вибудоване, приміром, й ім'я батька засновника династії Сасанідів Арташира — Папак, що складається з загальноіндоевропейського слова «батько» та знову ж таки суфікса -ак (Гафуров 1987, с. 18). Батько Палака Скілур заснував на його честь фортецю Палакіон, а ще — фортецю Напіт, назва якої нагадує про легендарних напів.

Відродження стародавньої легенди в середовищі пізніх скіфів Криму, на нашу думку, можна пояснити тим, що з розпадом Великої Скіфії та позбавленням від скіфської залежності нескіфських народів Лісостепу була остаточно зруйнована і її тріадна військово-політична організація, на зміну якій знову прийшла дуальна організація суспільства. Тож пізнім скіфам Криму й сталися в пригоді «перекази сивої давнини».

Ми розуміємо, що наведені нами міркування та висновки вельми гіпотетичні, проте наважимося винести їх на розсуд читачів, сподіваючись на подальшу дискусію щодо змісту та хронології скіфських етногенетичних легенд.

- Артамонов М.И. Вопросы истории скифов в советской науке // ВДИ. — 1947. — № 3. — С. 68—82.
- Бисенбаев Асылбек. Другая Центральная Азия. — Алматы, 2003.
- Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс. Индоевропейский язык и индоевропейцы. — Тбилиси, 1984.
- Гафуров Алим. Имя и история. Об именах арабов, персов, таджиков и турков. — М., 1987.
- Генинг В.Ф. Этнический процесс в первобытности. — Свердловск, 1970.
- Генинг В.Ф., Павленко Ю.В. Институт племени как орган зарождающейся политической надстройки // Ф. Энгельс и проблемы истории древних обществ. — К., 1984. — С. 60—109.
- Граков Б.Н. Скифский Геракл // КСИИМК. — 1950. — 34. — С. 7—18.
- Грантовский Э.А. Индо-иранские касты у скифов // XXV Междунар. конгресс востоковедов. Доклады делегации СССР. — М., 1960 (Отдельный оттиск).
- Грантовский Э.А. Проблемы изучения общественного строя скифов // ВДИ. — 1980. — № 4. — С. 128—150.
- Давыдов А.А. Афганская деревня. — М., 1969.
- Дискуссионные проблемы отечественной скифологии // НАА. — 1980. — № 5. — С. 102—130.
- Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. — М., 1990.
- Захарова Е.А. К вопросу о матримониальных связях греческих героев в Северном Причерноморье // МНЕМОН. — 2005. — 4. — С. 359—372.
- Ильинская В.А. Скифы Днепровского лесостепного Левобережья. — К., 1968.
- Ильинская В.А. Раннескифские курганы бассейна р. Тясмин. — К., 1975.
- Карагодин А.И. Дуальная организация у приволжских калмыков // ВДИ. — 1984. — № 5. — С. 25—36.
- Лашук Л.П. Социальная организация средневековых кочевников // СЭ. — 1967. — № 4. — С. 25—39.
- Марков Г.Е. Кочевники Азии: Структура хозяйства и общественные организации. — М., 1976.
- Мурзин В.Ю. Происхождение скифов: основные этапы формирования скифского этноса. — К., 1990.
- Мурзин В.Ю. Більське городище та город Гелон // Древности Восточной Европы. Сб. науч. трудов к 90-летию Б.А. Шрамко. — Харьков, 2011. — С. 220—224.
- Ольдерогге Д.Я., Поплинский Ю.К. Проблемы скифологии в перспективе истории и этнографии // ВДИ. — 1984. — № 4. — С. 149—159.
- Раевский Д.С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977.
- Раевский Д.С. Модель мира скифской культуры. — М., 1985.

- Русаева А.С. Понтийские легенды как исторический источник // Скифия и Боспор. Археологические мат-лы к конф. памяти акад. М.И. Ростовцева. — Новочеркасск, 1989. — С. 30—31.
- Русаева А.С. Понтийская легенда о Геракле: вымысел или реальность // Духовная культура древних обществ на территории Украины. — К., 1991. — С. 96—116.
- Скорый С.А. Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи. — К., 2003.
- Стратанович Г.Г. Военная организация триадного типа и ее судьбы // Проблемы алтаистики и монголоведения. Мат-лы Всесоюз. конф. — Элиста, 1974. — Вып. I: Серия литературы, фольклора и истории. — С. 220—230.
- Тизенгаузен В. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. — М.; Л., 1941. — Т. II.
- Хара-Даван Э. Чингиз-хан как полководец и его наследие. Культурно-исторический очерк Монгольской империи 12—14 веков. — Алма-Ата, 1992.
- Хазанов А.М. Социальная история скифов. — М., 1975.
- Dumézil G. La préhistoire indo-iranienne des castes // JA. — 1930. — 216. — P. 109—130.

Надійшла 27.05.2013

В.Ю. Мурзин

НЕКОТОРЫЕ РАЗМЫШЛЕНИЯ ОТНОСИТЕЛЬНО СКИФСКИХ ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ ЛЕГЕНД

Скифские этногенетические легенды являются предметом пристального внимания ученых, прежде всего историков и лингвистов, на протяжении уже длительного периода. В наши дни наиболее весомый вклад в их изучение и интерпретацию сделал, несомненно, Д.С. Раевский.

Существует достаточно общепризнанное мнение, что подобные генеалогические легенды отражают процесс формирования новых гетерогенных этносов в результате миксации различных по происхождению групп населения и являются идеологическим обоснованием вновь возникшего социально-экономического и этнического единства. Однако есть и противоположная точка зрения. Согласно ее сторонников, скифские генеалогические легенды лишены какого-либо этнического содержания и отражают социальную структуру скифского общества, основанную на кастовой системе.

Автор согласен с выводами специалистов, считающих, что скифские генеалогические легенды содержат, прежде всего, этническую информацию и отражают процесс достаточно длительного формирования единого скифского народа. Именно с этих позиций он и рассматривает две генеалогические легенды, приведенные в труде Геродота, а также третью, изложенную Диодором Сицилийским.

V. Yu. Murzin

SOME CONSIDERATIONS ON THE SCYTHIAN ETHNOGENETIC LEGENDS

Scythian ethnogenetic legends have been under the rapt attention of scholars, first of all, of the historians and linguists, during a long period of time. Currently, the most significant contribution to their interpretation is undoubtedly made by D.S. Rayevskyi.

It is generally assumed that such genealogical legends reflect the process of new heterogeneous ethnic groups formation as a result of mix of various by their origin groups of population, and that they form the ideological grounds of actually emerged socio-economic and ethnic unity.

However, there is an alternative point of view. Its supporters believe that the Scythian ethnogenetic legends are deprived of any ethnic content and reflect the social structure of the Scythian society based on caste system.

The author agrees with the conclusions that the Scythian genealogic legends contain primarily ethnic element and reflect the process of a long-term creation of unified Scythian people. It is from this position he tends to details in two genealogic legends presented in Herodotus' work, as well as in the third which is described by Diodorus of Sicily.

ТИПОЛОГІЯ БРОНЗОВИХ КАЗАНІВ СКІФСЬКОЇ КУЛЬТУРИ (в світлі статистико-математичних методів)

Пропонується типологія скіфських металевих казанів, створена з використанням формально-кількісних і математико-статистичних методів.

К л ю ч о в і с л о в а: Південь Східної Європи, скіфська культура, казан, типологія.

Металеві казани — яскравий маркер матеріальної культури кочових суспільств Євразії — побутували тривалий час: від пізнього бронзового віку по середньовіччя. Вони прикметні й модам раннього залізного віку Євразійського Степу та Лісостепу, зокрема скіфам VII—III ст. до н. е. Такі вироби у Північному Причорномор'ї вперше були знайдені в середині XIX ст., коли розпочалися активні розкопки скіфських курганів. Накопичення цих артефактів відбувалося паралельно з процесом формування уявлень про ознаки скіфської та скіфоїдних культур, які виокремлюють їх із кола синхронних культур кочівницьких суспільств раннього залізного віку Євразії.

Ареал казанів «скіфського типу» був окреслений у середині XX ст. Є.Р. Ригдилоном і П.П. Хороших. На ґрунті морфологічних особливостей євразійських металевих казанів дослідники виділили чотири зони їх поширення: степ Європейської частини колишнього СРСР, Семиріччя, Сибір і Китай і пов'язали казани «скіфського типу» з першою зоною — європейською. Головними їх ознаками автори вважали вертикальні ручки, прикрашені одним або трьома виступами-шишечками, овальний у плані корпус і конічний піддон (Ригдильон, Хороших 1959, с. 253—255). Відтоді ця категорія скіфського матеріального комплексу неодноразово привертала увагу дослідників. Одним із найважливіших напрямів проблематики, який набув сталої історіографічної традиції, було встановлення провідних типовизначальних ознак і створення на їх основі класифікації казанів.

Першу обґрунтовану типологію скіфських казанів запропонувала А.П. Манцевич, проаналізувавши матеріали з Державного Ермітажу. В її схемі головною ознакою диференціації був хронологічний критерій. Зауважувалося,

що нечисельність відомих на той час казанів і проблеми з датуванням окремих комплексів дозволяють лише орієнтовно поділити їх на дві групи — архаїчні та класичні, подальше ж членування їх — справа майбутнього (Манцевич 1961, с. 150).

З інших позицій до типологічної диференціації скіфських казанів підійшов М.В. Синицин, який запропонував інтуїтивну схему їх групування, де головною ознакою була форма корпусу (Синицын 1967). Слід згадати й роботу В.М. Касяненка та В.С. Фльорова, присвячену створенню «попередньої схеми» впорядкування казанів Північно-Східного Приазов'я та Нижнього Подоння за морфологічними ознаками, до якої автори залучили, зокрема, й скіфські (Касяненко, Флеров 1978).

Б.М. Мозолевський вважав головною диференціюючою ознакою розміри казанів. З огляду на це, дослідник поділив їх на три групи: великі (заввишки понад 1,0 м), середні (0,45—0,60 м) і малі (0,30—0,36 м) (Мозолевський 1979, с. 193). На початку XXI ст. цю ідею підтримав С.В. Полін, розподіливши казани на чотири групи: мініатюрні (заввишки до 30 см, діаметр 20 ± 2 —5 см); середні (заввишки 30—50 см, діаметр понад 30 см); великі (висота без ручок 55—65 см); казани-гіганти (висота без ручок понад 80 см) (Бидзиля, Полин 2012, с. 350).

На ґрунті аналізу коефіцієнтів схожості 13 рівноцінних за вагою ознак М.А. Боковенко елементарну добірку скіфських казанів поділив на чотири типи (Боковенко 1990; 1991). При створенні цієї схеми дослідник спирався на власний досвід застосування формально-кількісних і математико-статистичних методів, апробованих при класифікації сарматських (Боковенко 1977) та азійських казанів раннього залізного віку (Боковенко 1981). Близькі за суттю методи використав і С.В. Демиденко для типології сарматських казанів Нижнього По-

волжя та Південного Приуралля (Демиденко 2008). Як позитивну рису цієї типології відзначимо введення критерію ієрархічності між попарно згрупованими морфологічними ознаками, на основі якого створена тричленна схема таксономічних одиниць. Дослідник зауважив, що подібні типології відкриті, тобто кількість виділених таксономічних одиниць може зростати з появою нових екземплярів, але загальна сутність типології від цього не зміниться (Демиденко 2008, с. 15).

Кожна із вказаних типологій відповідала методичним тенденціям часу їх створення. Вони характеризуються вагомими позитивними надбаннями, але водночас мають певні недоліки. На нашу думку, найґрунтовнішу схему запропонував М.А. Боковенко, в якій сконцентровано досвід типології археологічних артефактів кінця ХХ ст. із залученням формально-статистичних методів. У запропонованій ним типології наголошено на морфологічних ознаках, які *«створюють зовнішній вигляд, обрис, форму та орнамент предмета»* (Боковенко 1990, с. 169). Але в теоретичній археології морфологічними визнаються тільки ознаки технологічної доцільності, тобто елементи оптимального технологічного варіанта, які й утворюють форму предмета (Каменецкий, Маршак, Шер 1975, с. 73; Колпаков и др. 1990, с. 3). Інші ознаки, які відображають зовнішні характеристики артефакта — його колір, текстуру, орнамент та ін., відносять до стилістичних (Колпаков и др. 1990, с. 36). Тобто, в типології М.А. Боковенка морфологічні та стилістичні ознаки визнані як рівноцінні, в той час як у межах елементарної добірки ми вважаємо доцільним аналізувати спочатку морфологічні, а потім стилістичні ознаки.

Щодо суто морфологічних ознак, виокремлених М.А. Боковенком, і методу їх аналізу акцентуємо увагу на двох обставинах. По-перше, відсутня ієрархія таксономічних одиниць, що унеможливує використати класи нижчого рівня ієрархії в ролі підрозділів класів вищого рівня (Колпаков и др. 1990, с. 10). По-друге, недостатню увагу приділено одній з типовизначальних ознак — формі корпусу в плані. Останнє призводить до широкого трактування ознаки «еліпсоподібність корпусу». Виходячи з аналізу емпіричного доробку дослідника, термін «еліпсоподібний корпус» застосовується ним при визначенні форми профілю казана. Тобто ознака «форма корпусу в плані» лишилася поза увагою, що призвело до об'єднання в один тип казанів з овальним і круглим у плані

корпусом. Приміром, казан з бокового поховання кургану Солоха (Манцевич 1987, кат. 74) і казан з кургану 9 Єлизаветинської станиці з круглим у плані корпусом поєднані з виробами IV типу, корпус яких здебільшого овальний у плані (Боковенко 1990, с. 171, рис. 53, 9, 22; 1991, с. 261, рис. 34, 9, 22). І, навпаки, казан з кургану Чортмлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 142) з овальним у плані закритим корпусом віднесено до типу архайчних з круглим у плані корпусом. За М.А. Боковенком, головними об'єднувальними ознаками цих виробів постають стилістичні, а саме декор вертикальних ручок і корпусу (Боковенко 1990, с. 171, рис. 53, 28; 1991, с. 261, рис. 34, 28). За такою ознакою, як форма корпусу, казани з «півсферичним корпусом» віднесені до трьох типів (1—3), за ознакою розміщення ручок на корпусі казани з вертикальними ручками — до чотирьох типів (1—4), а з горизонтальними — до двох (типи 3 й 4) (Боковенко 1990, с. 171; 1991, с. 261). Типи 2 і 3 різняться декором різних частин казана, що, як уже наголошувалося, має відображувати нижчу таксономічну одиницю ніж тип. На суто технічні моменти типології М.А. Боковенка (приміром, плутанина з визначенням місця знахідки казана та ін.) та необхідність уточнення цієї типології звернули увагу й інші дослідники (Бидзиля, Полин 2012, с. 346).

У запропонованій нами типологічній схемі, як і в підходах М.А. Боковенка та С.В. Демиденка, використано формально-кількісні та математико-статистичні методи. Але їх застосування базується на принципово відмінному розумінні критеріїв добору первинних ознак. Зокрема, врахована інформативність не пари, а кожної ознаки, яка формує конкретну таксономічну одиницю.

Типологію казанів створено на основі елементарних добірок генеральної сукупності даних за допомогою методів математичної статистики та комбінаторики (Федоров-Давыдов 1987; Святець 2003, с. 327—341). У підсумку вона має вигляд древоподібної ієрархічної схеми взаємозв'язків ознак, яка враховує всі можливі варіанти поєднання їх на конкретному виробі. Це уможливує віднесення нових екземплярів казанів до конкретного типу без перегляду взаємозв'язків морфологічних ознак. Тобто, йдеться про створення закритої типології. Стилiстичні ознаки кожного нового екземпляра враховуються на описовому рівні варіантів, що не порушує жодну з характеристик виявлених типів.

Нині з півдня Східної Європи відомо 98 репрезентативних казанів VII—III ст. до н. е. Більшість їх виявлено в курганах. Враховано також казани та їхні уламки з поселень і випадково знайдені на теренах скіфської культури. Але для формально-статистичного аналізу залучено лише морфологічно цілі вироби, що походять з опублікованих комплексів. Таких маємо 84 екз. Характеристики казанів за морфологічними ознаками (рис. 1) у закодованому вигляді внесені до загальної матриці даних. В описі посудин з деформованим корпусом, по можливості, враховувалися їхні морфологічні особливості до пошкодження.

Звернемо увагу, що в публікаціях інколи наведено неповні або помилкові відомості щодо морфологічних і метричних характеристик деяких казанів, що неминує призводить до інформаційної плутанини. Яскравим прикладом є опис казана з Центральної гробниці кургану Солоха (Манцевич 1987, с. 35—36, кат. 8). За даними А.П. Манцевич, діаметр його корпусу становить 71×72 см, а інформація щодо його форми у плані відсутня. Зважаючи на метричні дані, С.В. Полін відніс цей казан до групи виробів з круглим у плані півсферичним корпусом і висловив сумнів щодо правомірності включення М.А. Боковенком солохинського казана до типу 4, однією з характерних ознак якого є овальний у плані еліпсоподібний корпус (Бидзиля, Полин 2012, с. 346). Огляд артефакту в експозиції Ермітажу переконав нас, що казан має овальний у плані корпус. Подібна ситуація непоодинокі. Тож подальше уточнення морфологічних ознак деяких екземплярів може призвести до корегування їхнього місця в запропонованій нами типології, але це не порушить її основ.

Застосування методів математичної комбінаторики й статистики в археології має на меті виявити базові одиниці типології елементарної добірки артефактів, тобто типи. Для реалізації цього завдання нами застосовано елементи агломеративно-ієрархічного методу кластерного аналізу (Федоров-Давыдов 1987, с. 180—189; Святець 2003, с. 327—341). У підсумку отримано уніфіковані моделі (кластери), які характеризують форму казанів з різними комбінаціями ознак. Стилістичні ознаки, які не стосуються морфології виробів, залучаються до аналізу після створення логічно вибудованої ієрархічної схеми.

Процес кластеризації виконано за програмою для роботи з базами даних SPSS Statistics 17.0 (Вуколов 2008), в яку вводилася закодова-

на матриця даних з варіантами морфологічних ознак казанів. Зважаючи на особливості предмету дослідження, для кластеризації обрано метод Варда, яким визначається головний критерій кластерів — схожість. Ще одним важливим параметром для реалізації процесу кластеризації є вибір метрики (формули), за якою вимірюється схожість об'єктів. Найбільшого застосування в кластерному аналізі набула евклідова відстань, яка полягає в обчисленні квадратів різниць значень однойменних ознак для кожної пари об'єктів (Святець 2003, с. 327—341).

У результаті кластеризації отримана матриця близькості евклідових відстаней між парами об'єктів. До одного кластера належать об'єкти з евклідовою відстанню, яка дорівнює 0. Всі інші показники, відмінні від 0, віддаляють об'єкт від цього кластера і формують інші. Таким чином, усі об'єкти поєдналися в 12 кластерів, кожен з яких характеризує сталі найменші ланки формальної типології, тобто підтипи (рис. 2, 1).

Для визначення ієрархії морфологічних ознак за методикою Г.О. Федорова-Давидова підраховані коефіцієнти ентропії, нерівномірності розподілу ознак, коефіцієнт Райського та ін. (Федоров-Давыдов 1987, с. 117—121; 169—171).

Процес визначення ієрархічного співвідношення ознак відбувається, перш за все, за допомогою зіставлення коефіцієнта нормованої інформативності — R_i (табл. 1). Найбільша нормована інформативність притаманна ознаці «розміщення ручок на корпусі» ($R = 0,152$) і «форма корпусу в плані» ($K_{пл} = 0,157$), середнє значення має ознака «форма корпусу в профіль» ($K_{пр} = 0,051$), найменше — ознака «форма піддона» ($П = 0,030$). Найменше значення коефіцієнта свідчить про нерівномірний розподіл об'єктів. Це відбувається тоді, коли більшість об'єктів добірки припадає на один з виділених варіантів ознаки (Федоров-Давыдов 1987, с. 170). У нашому випадку мова йде про ознаку «рюмкоподібний піддон», який притаманний 87 % проаналізованих казанів. На думку Г.О. Федорова-Давидова, аналогічні ситуації призводять до того, що «значення ознаки не визначає інші ознаки» (Федоров-Давыдов 1987, с. 170). Тобто, ознака «форма піддона» об'єднує добірку казанів, тож не може бути тим чинником, який диференціює її та обумовлює значення інших ознак. Через це ознака «форма піддона» найменш інформативна, що дозволяє нам розмістити її на нижчому рівні типологічної схеми та виключити з подальшого аналізу.

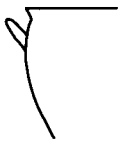
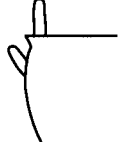
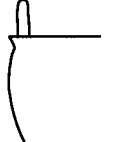
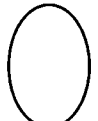
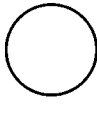
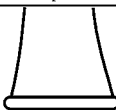
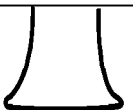
МОРФОЛОГІЧНІ ОЗНАКИ							
Ознака	Код						Усього варіантів
	1	2	3	4	5	6	
Розміщення ручок на корпусі	 горизонтальне	 вертикальне і горизонтальне	 вертикальне				4
Форма корпусу в плані	 овальна	 кругла					2
Форма корпусу в профіль	 закрита	 відкрита					2
Форма ніжки-піддона	 конусоподібна	 рюмкоподібна					2
СТИЛІСТИЧНІ ОЗНАКИ							
Декор вертикальних ручок	 гладенькі	 1 шишечка	 3 шишечки	 зооморфні			4
Декор горизонтальних ручок	 гладенькі	 двоствольні	 триствольні				3
Декор корпусу казана	 немає	 сітка	 зигзаг	букранії	 рослинний орнамент	«шнур»	6
Декор корпусу піддона	 немає	 валик	 зигзаг				3
Декор основи	 немає	 шишечки	 «шнур»				3

Рис. 1. Скіфські казани. Графічне відображення якісних ознак

Таким чином, для створення типологічної схеми ми маємо три головні інформативні ознаки: «розміщення ручок на корпусі», «форма корпусу в плані» та «форма корпусу в профіль».

Остаточний розподіл інформативних ознак в ієрархічному порядку відбувається завдяки зіставленню коефіцієнта Райського (R_i) та коефіцієнта нерівномірності розподілу (R_n) (табл. 1).

Дешифровка отриманих даних дала такі результати. За Г.О. Федоровим-Давидовим, най-

вища таксономічна одиниця має найбільшу нормовану інформативність і середній коефіцієнт нерівномірності (Федоров-Давыдов 1987, с. 171). У нашому випадку такою ознакою є «розміщення ручок на корпусі казана», значення коефіцієнтів якої дорівнює $\approx 0,2$. Таксономічною одиницею, яка утворюється в процесі розподілу виробів цієї категорії за вказаною ознакою, є група.

Для визначення наступних таксономічних ланок аналізуються коефіцієнти нормо-

ваної інформативності та коефіцієнти співвідношення між парами найінформативніших ознак (рис. 2, 2). За коефіцієнтом нормованої інформативності найбільш наближеними до найвищої ознаки «розміщення ручок на корпусі» є ознаки «форма корпусу в плані» ($\approx 0,2$) та «форма корпусу в профіль» ($\approx 0,1$). Для виявлення їхнього ієрархічного співвідношення застосовуються числові значення між парами ознак за коефіцієнтом Райського, а саме «розміщення ручок на корпусі» — «форма корпусу в плані» та «розміщення ручок на корпусі» — «форма корпусу в профіль». Нормована інформативність ознаки (коефіцієнт Райського) для пари ознак «розміщення ручок на корпусі» — «форма корпусу в плані» дорівнює 0,209, а для пари ознак «розміщення ручок на корпусі» — «форма корпусу в профіль» він дорівнює 0,0004 (рис. 2, 2). Це означає, що між ознаками «розміщення ручок на корпусі» та «форма корпусу в профіль» немає прямого зв'язку, що, своєю чергою, ставить у нашої схемі ознаку «форма корпусу в профіль» нижче ознаки «форма корпусу в плані». Морфологічна ознака «форма корпусу в плані» відповідає таксономічній одиниці відділ, а ознака «форма корпусу в профіль» — типу.

Оскільки ознака «форма піддона» займає найнижчий ступінь в класифікаційній ієрархії, вона відповідає таксономічній одиниці підтип. Таким чином, ми отримали ієрархічну схему взаємозв'язків морфологічних ознак скіфських металевих казанів Північного Причорномор'я (рис. 2, 1), яка зводиться до такої послідовності: розміщення ручок на корпусі — форма корпусу в плані — форма корпусу в профіль — форма піддона.

Виявлення ієрархічної структури взаємозв'язків ознак дозволяє надати чітку дефініцію та характеристику отриманим таксономічним одиницям. Зауважимо, що смислове навантаження понять «тип», «клас», «вид» та ін. доволі дискусійне. Різноманітні підходи до їх визначення, а також полеміка з цього приводу неодноразово розглядалися в теоретичній археології (Генинг 1973; Каменецкий, Маршак, Шер 1975, Федоров-Давидов 1987; Генинг і др. 1990, Клейн 1991 та ін.). Через значну варіабельність визначень кожен дослідник з урахуванням певного історіографічного доробку повинен скористатися тими дефініціями, які найсуттєвіше відображають сутність матеріалу, який він аналізує.

Виходячи з цього, ми пропонуємо такі визначення отриманих ланок типологічної схеми.

1. **Категорія** — це група об'єктів одного функціонального призначення (Клейн 1991, с. 379). У цьому разі йдеться про об'єднання в один таксон усіх репрезентативних виробів добірки. Це найвища ланка типології, яка охоплює всю елементарну добірку скіфських казанів (рис. 3)¹.

2. **Група** — наступна таксономічна одиниця, яка є результатом розподілу об'єктів елементарної добірки в межах категорії. За Л.С. Клейном, це будь-яка сукупність об'єктів, поєднаних якоюсь спільною ознакою або виокремлена за принципом, який притаманний для цієї сукупності (Клейн 1991, с. 359). Для металевих казанів такою ознакою є місце ручок на корпусі (ознака Р). За цією ознакою казани поділяються на три групи: з горизонтальними ручками (А), з горизонтальними та вертикальними ручками (В), з вертикальними ручками (С).

3. **Відділ** — це таксономічна одиниця, характерна для декількох типів (Городцов 1995). У нашому випадку йдеться про ознаку «форма корпусу в плані», яка розподіляє казани в межах груп на овальні (І) і круглі (ІІ) в плані.

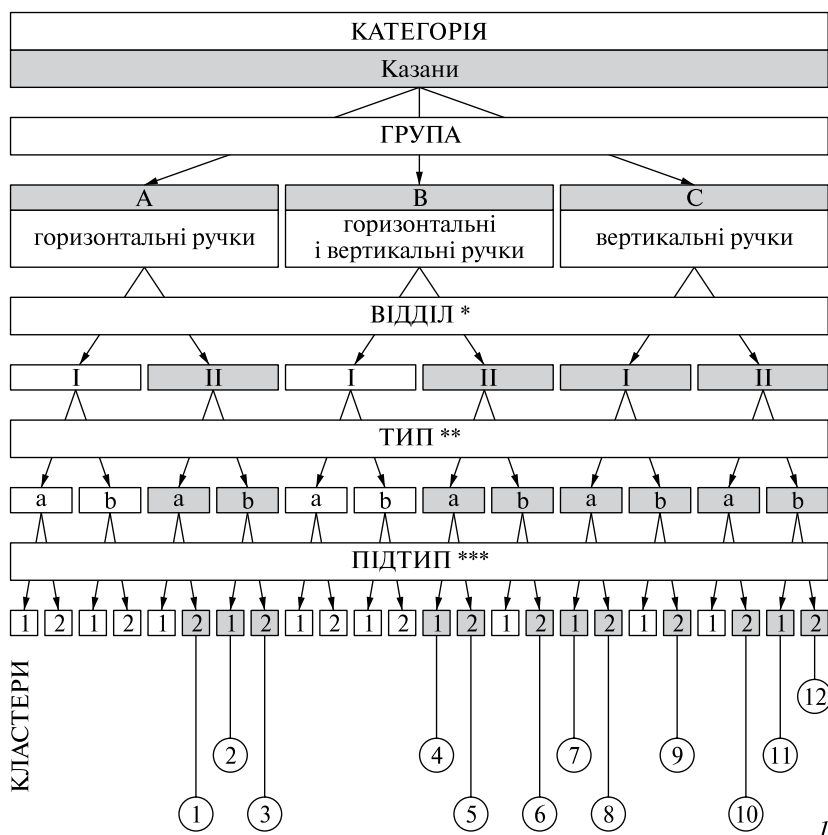
4. **Тип** — це група артефактів, яка характеризується набором незмінних ознак, загальний аналіз яких надає взірць, відмінний від інших груп (Федоров-Давидов 1979). У нашому випадку тип дає ознака «форма корпусу в профіль», яка має два значення — закритий і відкритий.

5. **Підтип** — остання ланка в ієрархічній системі типології, яка виділяється за морфологічними ознаками. У межах типу казани розподіляються за формою піддона на конусоподібний (1) і рюмкоподібний (2).

6. **Варіант** — описова, найнижча ланка типології, яка поєднує стилістичні ознаки в межах підтипу.

Головною таксономічною одиницею впорядкування артефактів є тип. Попри те, що кластерний аналіз дав кластери з характеристиками, які об'єднують морфологічні ознаки підтипу, вважаємо доречним оперувати саме поняттям тип. Це впливає із незначної інформативності ознаки «форма піддона» в процесі визначення її впливу на формування морфології казанів. Таким чином, визначені типологічні ланки дозволяють поділити скіфські металеві казани на групи та відповідні відділи, типи та менші таксономічні одиниці.

¹ На рис. наведено тільки опубліковані казани. Посилання на джерела зайняло б надто багато місця. Найповнішу інформацію про знахідки див.: Мозолевський 1979; Бидзиля, Полин 2012 та ін.

Примітки. * І — еліпсоподібні, ІІ — круглі; ** а — закриті, b — відкриті; *** 1 — конусоподібні, 2 — рюмкоподібні.

- таксономічні одиниці відомих нині казанів
- потенційні таксономічні одиниці

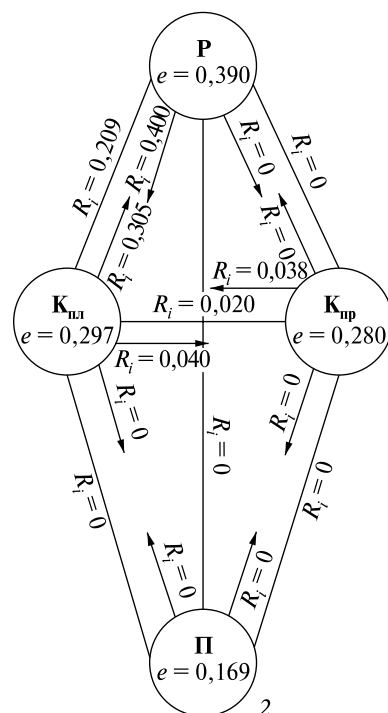

Рис. 2. Скіфські казани, схема типології: 1 — ієрархія ознак; 2 — парні коефіцієнти взаємозв'язку ознак (Р — розміщення ручок; Кпл — форма корпусу в плані; Кпр — форма корпусу в профіль; П — форма піддона; R_i — коефіцієнт Райського; e — особиста ентропія ознаки)

Виходячи зі схеми розміщення ознак та їхніх варіантів (рис. 2, 1), кількість потенційно можливих типів становить 12. Але наявні нині матеріали дозволяють виділити вісім типів, серед яких два відносяться до групи А, два — до групи В і чотири — до групи С.

Група А. Об'єднує казани з горизонтальними ручками, розміщеними на верхній частині корпусу (рис. 3, 1—14).

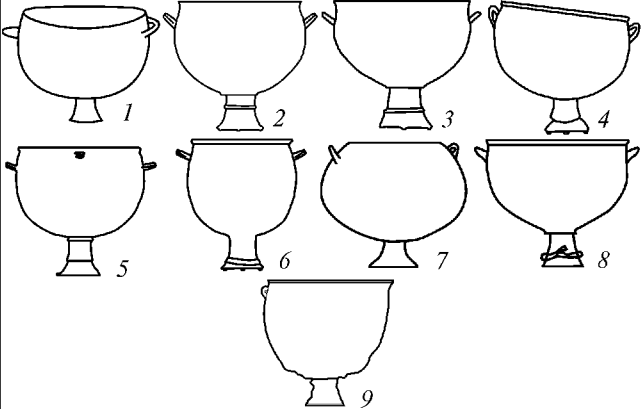
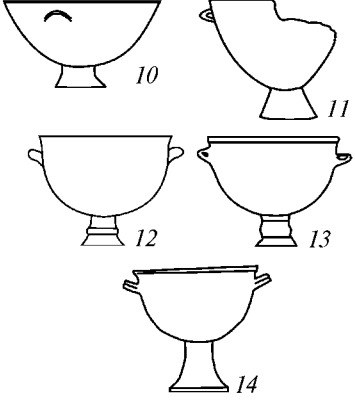
Відділ. Усі відомі нині казани групи А відносяться до відділу А/ІІ, тобто мають круглий в плані корпус.

Тип. Відмінності морфологічних ознак цього відділу дозволяють нам виокремити два типи. *Тип А/ІІ/а* репрезентований 9 екз. (рис. 3, 1—9). Вони мають різного ступеню закритий півсферичний корпус і рюмкоподібний піддон. Із загалу вирізняється казан з кургану Солоха (рис. 3, 7; Манцевич 1987, кат. 74) з яйцеподібною формою корпусу, унікальною для казанів скіфської та скіфодних культур Східної Європи. *Тип А/ІІ/б* репрезентовано п'ятьма виробами (рис. 3, 10—14), які мають відкритий круглий у плані півсферичний корпус.

Підтип. У межах *типу А/ІІ/а* всі казани належать до *підтипу А/ІІ/а/2* з рюмкоподібною ніжкою-піддоном (рис. 3, 1—9). У межах *типу А/ІІ/б* виокремлено два підтипи: *підтип А/ІІ/б/1* репрезентований двома екземплярами з конусоподібною ніжкою-піддоном (рис. 3, 10, 11), *підтип А/ІІ/б/2* об'єднує казани з рюмкоподібним ніжкою-піддоном (рис. 3, 12—14).

Варіант. На казанах *типу А/ІІ/а* є такі стилістичні елементи декору: горизонтальні ручки можуть бути гладенькі (рис. 3, 1, 3, 4, 7—9) чи «двоствольні» (рис. 3, 2, 5, 6); ніжка-піддон здебільшого має валик (рис. 3, 2—6, 8, 9); основа піддона в чотирьох із дев'яти виробів прикрашена чотирма шишечками (рис. 3, 2—4, 6). Варіативною стилістичною ознакою *типу А/ІІ/б* є валик на ніжці-піддоні (рис. 3, 12, 13) і «двоствольне» оформлення ручок (рис. 3, 14).

До групи А також віднесено казани з горизонтальними ручками, типологічну належність яких не можна встановити через деформованість чи недостатню інформацію щодо їхньої форми. Йдеться про казани із кургану 45 могильника біля м. Дубоссари в Молдові та з

Група А				
Відділ А/І		Відділ А/ІІ		
Тип А/І/а	Тип А/І/б	Тип А/ІІ/а		Тип А/ІІ/б
—	—			

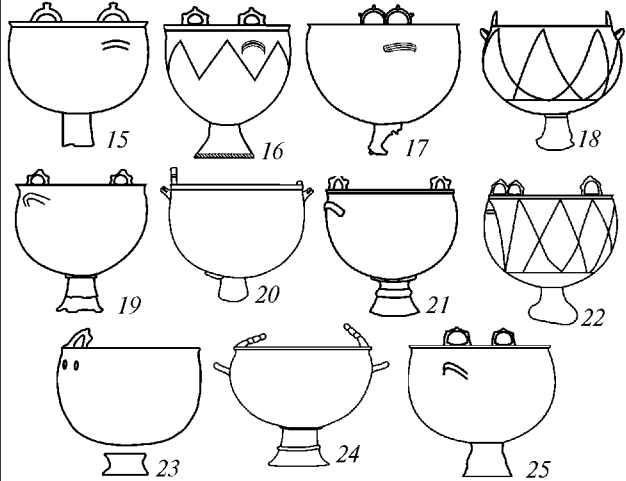
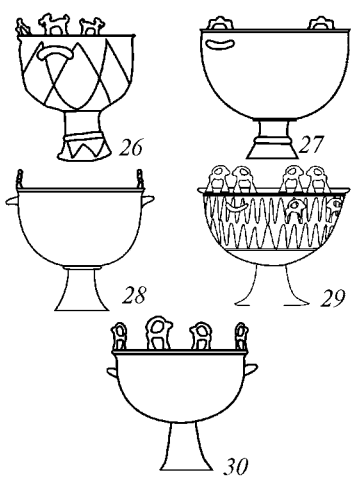
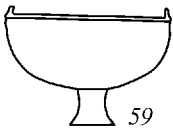
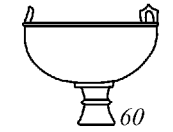
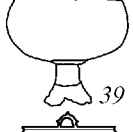
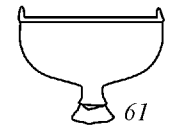
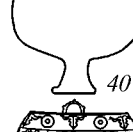
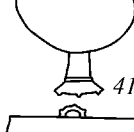
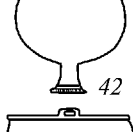
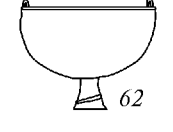
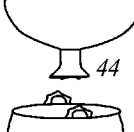
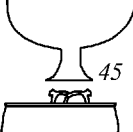
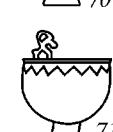
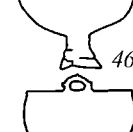
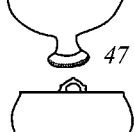
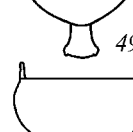
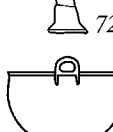
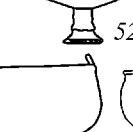
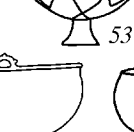
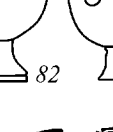
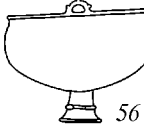
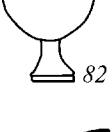
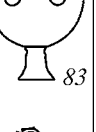
Група В				
Відділ В/І		Відділ В/ІІ		
Тип В/І/а	Тип А/І/б	Тип В/ІІ/а		Тип В/ІІ/б
—	—			

Рис. 3. Типологія скіфських казанів: 1, 17 — Бердянський курган, південна гробниця; 2 — курган Близнюк 2; 3 — с. Минівка, поховання 2/2; 4 — Мреснота Могила; 5 — с. Микільське, курган 14; 6 — с. Микільське, курган 15; 7 — Солоха, впускна гробниця; 8 — с. Стеблів, поховання 1/12; 9 — Ульський аул, курган 1; 10 — ст. Келермеська, курган 1(27); 11 — Більське городище; 12 — с. Кам'яна Балка, поховання 2/2; 13 — с. Крячківка, курган; 14 — с. Швайківці, курган; 15 — Єлизаветинський могильник, курган 9; 16 — с. Андрусівка; 18 — Гайманова Могила, північне поховання; 19 — с. Долинське, поховання 3/2; 20 — Мартоношський курган; 21 — с. Мастюгіно, курган 4; 22 — с. Осокорівка; 23, 47 — Солоха, ніша С дромосу впускної гробниці; 24 — с. Тішки, курган; 25 — с. Велика Знам'янка, поховання 13/1; 26 — уроч. Перещепине; 27 — Єлизаветинський могильник, курган 10; 28 — с. Вовківці, курган 1; 29 — ст. Келермеська, курган 3; 30 — с. Якобени-Дигидені; 31 — с. Капітанівка, курган 487; 32 — с. Іванків, поховання 6/1; 33, 34 — Куль-Оба; 35 — с. Вовчанське, поховання 2/8; 36 — Дніпрорудний, поховання 6/2; 37 — с. Іллінка, поховання 2/4; 38, 39 — с. Мала Лепетиха, поховання 4/10 і 5/10; 40 — с. Первомайська, поховання 4/8; 41 — с. Піски, Три Могили, поховання 1/9; 42 — могильник П'ять Братів, курган 9; 43 — Розкопана Могила; 44 — Рогачицьке курганне поле, поховання 9/2; 45 — с. Скельки, поховання 4/4; 46 — Соболева Могила, поховання 1; 48 — Страшна Могила, поховання 2/4; 49 — зібрання Центрального музею Тавриди; 50 — Товста Могила, бокова гробниця; 51, 57, 58 — Чортомлик, центральне поховання; 52 — с. Старий Мерчик, курган 3; 53 — Мелітопольський курган; 54 — П'ять Братів, курган 11; 55 — с. Любимівка, група 2, поховання 3/38; 56 — Двогорба Могила, катакомба 2; 59 — с. Нагорне, поховання 4/5; 60 — с. Орлик, поховання 1/3; 61 — Орловський могильник, курган 6; 62 — с. Червоний Поділ, група 1, курган 2; 63 — Скіфська Могила, центральне поховання; 64 — с. Бубнівська Слобідка, поховання 10/1; 65 — с. Гладківщина, поховання 2/1; 66 — Солоха, південна камера центральної гробниці; 67 — Мамай-Гора, поховання 4/6; 68 — Гайманова Могила; 69 — Рогачицьке курганне поле, поховання 3/19; 70 — хут. Городище, курган 4; 71 — ст. Келермеська, курган 2; 72 — Чортомлик; 73 — с. Чаплі, курган;

Група С			
Відділ С/І		Відділ С/ІІ	
Тип С/І/а	Тип С/І/б	Тип С/ІІ/а	Тип С/ІІ/б
 31 32 33	 59	 67	 74
 34 35 36	 60	 68	 75
 37 38 39	 61	 69	 76
 40 41 42	 62	 70	 77
 43 44 45	 63	 71	 78
 46 47 48	 64	 72	 79
 49 50 51	 65	 73	 80
 52 53 54	 66		 81
 55 56 57 58			 82 83
			 84

74 — с. Дурівка, курган 16; 75 — с. Оксютинці, курган 2; 76 — ст. Келермеська, курган; 77 — с. Дурівка, курган 20; 78 — с. Куп'єваха, поховання 1/8; 79 — Патініоті; 80 — Тернове I-Колбіне I, поховання 1/14; 81 — ст. Келермеська, курган; 82 — П'ять Братів, курган 8; 83, 84 — Часті кургани, поховання 1/11, 1/3

кургану біля с. Іване Пусте. Казан з горизонтальними ручками згадується в публікаціях Д.Я. Самоквасова матеріалів розкопок кургану 5 поблизу с. Новогригорівка Запорізької обл.

Група В. Об'єднує казани з вертикальними та горизонтальними ручками, розміщеними відповідно на вінцях і верхній частині корпусу (рис. 3, 15—30).

Відділ. Казани групи В теж відносяться тільки до відділу В/ІІ, тобто до казанів з круглим у плані корпусом.

Тун. У межах відділу виділяється два типи. *Tun B/II/a* характеризується закритим півсферичним корпусом. До нього віднесено 11 виробів (рис. 3, 15—25). *Tun B/II/b* має відкритий півсферичний корпус і репрезентований п'ятьма казанами.

Підмун. За формою піддона казани *туну B/II/a* розподіляються на два підтипи: *підмун B/II/a/1* репрезентовано єдиним екземпляром з конусоподібним піддоном (рис. 3, 15), *підмун B/II/a/2* — 10 екз. з рюмкоподібним під-

доном (рис. 3, 16—25). Казани *типу В/II/b* мають рюмкоподібну ніжку-піддон, що є маркером *підтипу В/II/b/2* (рис. 3, 26—30).

Варіант. У межах *типу В/II/a* вертикальні ручки казанів прикрашені одним або трьома виступами-шишечками, горизонтальні — гладенькі. Іноді корпус оздоблений «зигзагом» (рис. 3, 16) або «сіткою» (рис. 3, 18, 22). Валик на ніжці-піддоні є на кількох казанах (рис. 3, 19, 21, 24). На виробі з с. Андрусівка основа ніжки-піддона по периметру прикрашена «шнуровим» орнаментом (рис. 3, 17). Стилістичні ознаки *типу В/II/b* різноманітніші. Йдеться про форму та оздоблення вертикальних ручок, які можуть бути прикрашені трьома виступами-шишечками чи зооморфними фігурками. Корпус посудин інколи декорований хвиляподібними горизонтальними смугами (рис. 3, 29) або геометричним орнаментом (рис. 3, 26). На казані з уроч. Перещепине нижня частина ніжки-піддона прикрашена зигзагом (рис. 3, 26).

До групи В також належить казан із поховання 1 кургану 9 могильника Часті кургани біля Воронежа, інформація про який збереглася частково, що унеможливорює віднести його до конкретної таксономічної одиниці.

Група С. До групи С належать казани з вертикальними ручками на вінцях (рис. 3, 32—84).

Відділ. За формою корпусу в плані казани розподіляються на два відділи — С/І і С/ІІ.

Тип. У межах відділу С/І виокремлено два типи. *Тип С/І/a* характеризується овальним в плані закритим еліпсоподібним корпусом. Його особливістю є розміщення вертикальних ручок по осі найбільшого діаметра вінець або найменшого. До типу належать 28 казанів (рис. 3, 31—58). До *типу С/І/b* віднесено вісім казанів з овальним у плані відкритим еліпсоподібним корпусом (рис. 3, 59—66).

Вироби відділу С/ІІ репрезентують два типи: до *типу С/ІІ/a* з круглим в плані закритим півсферичним корпусом віднесено сім казанів (рис. 3, 67—73); до *типу С/ІІ/b* з круглим

в плані відкритим півсферичним корпусом — 11 (рис. 3, 74—84).

Підтип. Казани *типу С/І/a* розподіляються на два підтипи: до *підтипу С/І/a/1* віднесено казани з конусоподібною ніжкою-піддоном (рис. 3, 31—35), *підтип С/І/a/2* репрезентований посудом з рюмкоподібною ніжкою-піддоном (рис. 3, 36—58). У межах типу С/І/b наявний тільки *підтип С/І/b/2* з рюмкоподібною ніжкою-піддоном (рис. 3, 59—66).

Серед виробів *типу С/ІІ/a* представлений теж тільки *підтип С/ІІ/a/2*, ознакою якого є рюмкоподібний піддон (рис. 3, 67—73). Натомість *тип С/ІІ/b* розпадається на два підтипи: *С/ІІ/b/1* з конусоподібним піддоном (рис. 3, 76, 81) і *С/ІІ/b/2* з рюмкоподібним піддоном (рис. 3, 74, 75, 77—80, 82—84).

Варіант. Казани *типу С/І/a* на рівні варіантів мають гладенькі (рис. 3, 45), зооморфні (рис. 3, 48, 58) або оформлені одним (рис. 3, 41) чи трьома виступами-шишечками ручки (рис. 3, 35—44, 46, 47, 49—53, 56—58). На трьох казанах корпус декорований «сіткою» (рис. 3, 51, 53, 58). Відзначимо унікальний декор рослинним і геометричним орнаментом корпусу казана з Розкопаної Могили (рис. 3, 43). Ніжка-піддон має валик у 13 випадках (рис. 3, 37—39, 41—43, 46—48, 52, 54—56) і чотири виступи-шишечки по основі у двох (рис. 3, 41, 49). Ручки казанів *типу С/І/b* прикрашені трьома виступами-шишечками. Корпус одного декоровано «зигзагом» (рис. 3, 66). Шість казанів мають валик на ніжці (рис. 3, 60—62, 64—66).

Доволі різноманітно декоровано ручки казанів *типу С/ІІ/a*. Із 7 екз. чотири мають ручки з трьома виступами-шишечками (рис. 3, 68—70, 72), ручки одного прикрашено виступом-шишечкою (рис. 3, 73), зооморфні ручки також поодинокі (рис. 3, 71). Складним рослинним орнаментом і фризом у вигляді стилізованого меандру прикрашений казан з впускної могили кургану Чортотлик (рис. 3, 72).

Казани *типу С/ІІ/b* мають зооморфні (рис. 3, 76, 81) або прикрашені трьома виступами-шишечками ручки (рис. 3, 74, 75, 77—80, 82—84). Корпус зрідка декорований «зигзагом» або «сіткою» (рис. 3, 76, 81), букраніями (рис. 3, 83) і «шнуровим» орнаментом (рис. 3, 79).

До групи С також віднесено пошкоджені казани, в яких відсутні деякі морфологічні елементи. Це казани з кургану 2 в уроч. Стайкин Верх біля с. Оксютинці Сумської обл., Великої Гомільші Харківської обл., з поховання 1 кургану 4 на хут. Городище біля с. Дурівка Білгородської обл., поховання 1 кургану 18 біля сел. Пі-

Таблиця 1. Числові значення коефіцієнтів морфологічних ознак для визначення їх інформативності

Коефіцієнт	Р	Кпл	Кпр	П
Ri	0,152	0,157	0,051	0,030
Rн	0,182	0,015	0,070	0,440
Е	0,390	0,297	0,280	0,169

Таблиця 2. Морфологічні й стилістичні ознаки типів скіфських казанів

Тип	Морфологічні ознаки	Стилістичні ознаки	Хронологічні межі побутування
А/ІІ/а	Ручки: горизонтальні; Корпус у плані: круглий; Корпус у профіль: закритий півсферичний; Ніжка-піддон: рюмкоподібна	Ручки: гладенькі чи двоствольні; Корпус: неорнаментований; Ніжка-піддон: неорнаментована чи прикрашена горизонтальним валиком; Основа ніжки-піддона: гладенька або з чотирма виступами-шишечками	Виник: V ст. до н. е. Максимальне поширення: V—IV ст. до н. е. Занепад: IV ст. до н. е.
А/ІІ/б	Ручки: горизонтальні; Корпус у плані: круглий; Корпус у профіль: відкритий півсферичний; Ніжка-піддон: рюмкоподібна чи конусоподібна	Ручки: гладенькі; Корпус: неорнаментований; Ніжка-піддон: неорнаментована чи прикрашена горизонтальним валиком; Основа ніжки-піддона: гладенька	Виник: VII—VI ст. до н. е. Максимальне поширення: VII—VI ст. до н. е. Занепад: V ст. до н. е.
В/ІІ/а	Ручки: горизонтальні та вертикальні; Корпус у плані: круглий; Корпус у профіль: закритий півсферичний; Ніжка-піддон: рюмкоподібна чи конусоподібна	Ручки: горизонтальні гладенькі; вертикальні дугоподібні, орнаментовані одним або трьома виступами-шишечками; Корпус: неорнаментований чи прикрашений сіткою, зигзагом; Ніжка-піддон: неорнаментована чи прикрашена горизонтальним валиком; Основа ніжки-піддона: гладенька	Виник: кінець VI—V ст. до н. е. Максимальне поширення: V—IV ст. до н. е. Занепад: IV ст. до н. е.
В/ІІ/б	Ручки: горизонтальні та вертикальні; Корпус у плані: круглий; Корпус у профіль: відкритий півсферичний; Ніжка-піддон: рюмкоподібна чи конусоподібна	Ручки: горизонтальні гладенькі; вертикальні дугоподібні, орнаментовані трьома виступами-шишечками, зооморфні; Корпус: неорнаментований чи прикрашений сіткою, зигзагом; Ніжка-піддон: неорнаментована чи прикрашена горизонтальним або зигзагоподібним валиком; Основа ніжки-піддона: гладенька	Виник: VI ст. до н. е. Максимальне поширення: V—IV ст. до н. е. Занепад: IV ст. до н. е.
С/І/а	Ручки: вертикальні; Корпус у плані: овальний; Корпус у профіль: закритий еліпсоподібний; Ніжка-піддон: рюмкоподібна чи конусоподібна	Ручки: вертикальні дугоподібні гладенькі або орнаментовані одним чи трьома виступами-шишечками; зооморфні; Корпус: неорнаментований чи прикрашений сіткою, зигзагом, рослинним візерунком, букраніями; Ніжка-піддон: неорнаментована чи прикрашена горизонтальним валиком; Основа ніжки-піддона: гладенька або з чотирма виступами-шишечками	Виник: кінець V ст. до н. е. Максимальне поширення: IV ст. до н. е. Занепад: III ст. до н. е.
С/І/б	Ручки: вертикальні; Корпус у плані: овальний; Корпус у профіль: відкритий еліпсоподібний; Ніжка-піддон: рюмкоподібна	Ручки: вертикальні дугоподібні гладенькі чи орнаментовані трьома виступами-шишечками; Корпус: неорнаментований чи прикрашений сіткою, рослинним візерунком, букраніями; Ніжка-піддон: неорнаментована чи прикрашена горизонтальним валиком; Основа ніжки-піддона: гладенька	Виник: кінець V ст. до н. е. Максимальне поширення: V—IV ст. до н. е. Занепад: кінець IV—III ст. до н. е.
С/ІІ/а	Ручки: вертикальні; Корпус у плані: круглий; Корпус у профіль: відкритий півсферичний; Ніжка-піддон: рюмкоподібна	Ручки: вертикальні дугоподібні, орнаментовані одним або трьома виступами-шишечками; зооморфні; Корпус: неорнаментований чи прикрашений зигзагом, рослинним візерунком, букраніями; Ніжка-піддон: неорнаментована чи прикрашена горизонтальним валиком; Основа ніжки-піддона: гладенька	Виник: кінець V ст. до н. е. Максимальне поширення: V—IV ст. до н. е. Занепад: III ст. до н. е.
С/ІІ/б	Ручки: вертикальні; Корпус у плані: круглий; Корпус у профіль: відкритий півсферичний; Ніжка-піддон: рюмкоподібна чи конусоподібна	Ручки: вертикальні дугоподібні, орнаментовані трьома виступами-шишечками; зооморфні; Корпус: неорнаментований чи прикрашений зигзагом, сіткою, «шнуром», букраніями; Ніжка-піддон: неорнаментована чи прикрашена горизонтальним валиком; Основа ніжки-піддона: гладенька	Виник: кінець V ст. до н. е. Максимальне поширення: IV ст. до н. е. Занепад: кінець IV—III ст. до н. е.

сочин Харківської обл., поховання 1 кургану 10 могильника Часті кургани біля Воронежа.

Таким чином, у результаті систематизації бронзових казанів скіфської та скіфоїдних культур півдня Східної Європи VII—III ст. до н. е. створена типологія, основу якої становить ієрархічна схема взаємозв'язків ознак, яка на рівні типів нараховує 12 можливих варіантів їх взаємопоеднання, вісім з яких представлені конкретними виробами (рис. 3; табл. 2). Відтак, майбутні знахідки за притаманним їм перехрещенням морфологічних ознак можна буде віднести до одного з виділених типів або, в іншому разі, — до потенційно окресленого типу. Саме цим, на наш погляд, запропонована типологія відрізняється від так зв. «відкритих схем». Стилистичні ознаки розглядаються на рівні варіантів і несуть культурно-хронологічне навантаження, яке потребує окремого аналізу.

Як предмет матеріальної культури скіфів металеві казани набули найбільшого поширення в класичний період (V—IV ст. до н. е.), що підтверджується тим, що із 84 екз., які походять з чітко датованих комплексів, до цього часу належать 67 казанів, тобто 80 % добірки. З пам'яток скіфської архаїки (VII—VI ст. до н. е.) походить тільки 9,0 % казанів, із пізньоскіфських (кінець IV—III ст. до н. е.) — 11 %. У проаналізованій добірці (98 казанів) частка виробів гру-

пи А становить 17,5 %, групи В — 20,5 %, групи С — 62,0 %. У кількісному відношенні домінують казани *типу С/І/а* (31 % від загалу та 50 % від групи С), які найбільшого поширення набули в класичний період. Імовірно, їх слід вважати кінцевою ланкою довгого ланцюга пошуку найоптимальніших морфологічних параметрів металевих казанів. Саме вироби *типу С/І/а*, як і відділу С/І загальною, найвиразніше виокремлюють цю категорію скіфської культури із функціонально близьких виробів номадичних культур раннього залізного віку інших територій Євразії (Демиденко 2008 та ін.)

Не маючи наміру зупинятися тут на питаннях хронології та географічних меж розповсюдження конкретних типів казанів, зазначимо, що висновки М.А. Боковенка стосовно локалізації того чи іншого типу казанів на території скіфської культури не підтверджуються даними нашої типології. Але потенційно вона дозволяє провести чітку хронологічну диференціацію скіфських казанів і прослідкувати еволюцію їхньої морфології з плином часу (табл. 2). Зокрема, в ролі хроноіндикаторів виступають казани групи А, більшість яких датується V ст. до н. е., та групи В — IV ст. до н. е. Чіткі хронологічні межі притаманні *типу С/І/а*, який набув найбільшого поширення протягом IV ст. до н. е.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Скифский царский курган IV в. до н. э. — К., 1991.

Бидзиля В.И., Полин С.В. Скифский царский курган Гайманова Могила. — К., 2012.

Боковенко Н.А. Типология бронзовых котлов сарматского времени в Восточной Европе // СА. — 1977. — № 4. — С. 228—235.

Боковенко Н.А. Бронзовые котлы эпохи ранних кочевников в Азиатских степях // Проблемы западносибирской археологии. Эпоха железа. — Новосибирск, 1981. — С. 42—51.

Боковенко Н.А. Скифские бронзовые котлы Северного Причерноморья (к проблеме выделения культурных типов) // Древние памятники Кубани (материалы семинара). — Краснодар, 1990. — С. 166—235.

Боковенко Н.А. Этуд о бронзовых котлах Северного Причерноморья // Клейн Л.С. Археологическая типология. — Ленинград, 1991. — С. 256—263.

Вуколов Э.А. Основы статистического анализа. Практикум по статистическим методам и исследованию операций с использованием пакетов STATICA и EXCEL. — М., 2008.

Генинг В.Ф. Программа статистической обработки керамики из археологических раскопок // СА. — 1973. — № 1. — С. 114—136.

Генинг В.Ф., Бунятян Е.П., Пустовалов С.Ж., Рычков Н.А. Формализованно-статистические методы в археологии (анализ погребальных памятников). — К., 1990.

Городцов В.А. Типологический метод в археологии // Антология советской археологии (1917—1933). — М., 1995. — Т. 1. — С. 27—30.

Демиденко С.В. Бронзовые котлы древних племен Нижнего Поволжья и Южного Приуралья (V в. до н. э. — III в. н. э.). — М., 2008.

Каменецкий И.С., Маршак Б.И., Шер Я.А. Анализ археологических источников (возможности формализованного подхода). — М., 1975.

Касяненко В.М., Флеров В.С. Бронзовые литые котлы Нижнего Подонья (к вопросу о типологии и хронологии) // СА. — 1978. — № 1. — С. 192—204.

Клейн Л.С. Археологическая типология. — Ленинград, 1991.

- Колпаков Е.М., Бочкарев В.С., Васкул И.О. и др. Классификация в археологии. Терминологический словарь-справочник. — М., 1990.
- Манцевич А.П. Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа // Исследования по археологии СССР. — Ленинград, 1961. — С. 145—150.
- Манцевич А.П. Курган Солоха. Публикация одной коллекции. — Ленинград, 1987.
- Мозолевський Б.М. Товста Могила. — К., 1979.
- Ригдильон Э.Р., Хороших П.П. Коллекция бронзовых котлов Иркутского музея // СА. — 1959. — № 1. — С. 253—258.
- Святець Ю.А. Кліометрика: в 2 ч. Ч. 2. Формально-кількісні та математико-статистичні методи. — Дніпропетровськ, 2003.
- Синицын М.В. Некоторые собственно скифские элементы в культуре Геродотовой Скифии // ЗОАО. — 1967. — 2. — С. 37—59.
- Федоров-Давыдов Г.А. Оценка информативности признаков при построении археологической классификации и процессе типобразования // Новое в применении физико-математических методов в археологии. — М., 1979. — С. 80—87.
- Федоров-Давыдов Г.А. Статистические методы в археологии. — М., 1987.

Надійшла 05.02.2013

А.В. Ромашко

ТИПОЛОГИЯ БРОНЗОВЫХ КОТЛОВ СКИФСКОЙ КУЛЬТУРЫ (в свете статистическо-математических методов)

Вопросы типологии котлов скифской культуры освещены в разработках А.П. Манцевич, М.В. Синицына, Н.А. Бокоренко и др. Предложенные схемы являются отображением методических тенденций определенного времени и содержат как позитивный вклад в развитие проблематики, так и существенные недостатки.

Учитывая особенности сложившейся ситуации, предложена формально-типологическая схема упорядочения скифских котлов, построенная на основе математическо-статистических методов. Матрица данных создана путем кодирования вариантов качественных признаков, для выявления формально-типологических таксонов использованы морфологические признаки. Выборка насчитывает 98 котлов. В результате применения кластерного анализа и методики выявления иерархичного распределения типобразующих признаков получена древовидная иерархическая схема пересечений признаков объектов, которая легла в основу закрытой типологии, состоящей из шести таксономических уровней: категория, группа, отдел, тип, подтип и вариант.

Категория включает все котлы элементарной выборки, которая по расположению ручек на корпусе подразделяется на три группы: котлы с горизонтальными (А), горизонтальными и вертикальными (В), вертикальными (С). Группы соответственно признака «форма корпуса в плане» включают по два отдела (А/І, А/ІІ, В/І, В/ІІ, С/І, С/ІІ), где І — овальный в плане корпус, ІІ — круглый. Каждый отдел по признаку «форма корпуса в профиль» включает по два типа (А/І/а, А/І/б; А/ІІ/а, А/ІІ/б; В/І/а, В/І/б; В/ІІ/а, В/ІІ/б; С/І/а, С/І/б; С/ІІ/а, С/ІІ/б), где а — закрытый полусферический, б — открытый полусферический корпус. В каждом типе по форме поддона (конусовидный и рюмкообразный) возможно выделение двух подтипов.

Варианты учитывают стилистические признаки в рамках типов. Основной таксономической единицей схемы является тип. Иерархическая схема на уровне типов насчитывает 16 возможных вариантов взаимовстречаемости признаков, девять из которых соответствуют конкретным изделиям, что позволяет выделить такое же количество типов (А/ІІ/а, А/ІІ/б; В/ІІ/а, В/ІІ/б; С/І/а, С/І/б; С/ІІ/а, С/ІІ/б). Предложенная типология отличается от так наз. открытых схем тем, что будущие поступления котлов по сочетаниям морфологических признаков могут быть либо отнесены к одному из уже выделенных типов, либо к потенциально возможному типу.

О.В. Romashko

SCYTHIAN CULTURE BRONZE CAULDRONS TYPOLOGY (in light of statistic and mathematic methods)

Issues of Scythian culture cauldrons typology are elucidated in the developments by A.P. Mantsevich, M.V. Sinitsyn, M.A. Bokovenko, and others. The schemes proposed reflect the methodology tendencies of certain period and include both positive investment into the topic development, and significant discrepancies.

Taking into account peculiarities of current situation the author proposes the formal typological scheme of the Scythian cauldrons collating created on the basis of mathematic and statistic methods. The data matrix was developed by coding the qualitative features variants; morphologic features were used for revealing the formal typological taxons. The extract includes 98 cauldrons. As a result of cluster analysis and methodology of hierarchic distribution of type-forming features usage the tree-shaped hierarchic scheme of objects' features intersections was obtained. It laid into the base of closed typology consisting of six taxonomic levels: category, group, division, type, subtype, and variant.

Category includes all cauldrons of elementary extract which according to handles place on the body is divided into three groups: cauldrons with horizontal (A), horizontal and vertical (B), and vertical (C). Groups, according to the indication «body shape in plan», each include two divisions (A/I, A/II, B/I, B/II, C/I, C/II), of which I — body oval in plan, while II — round one. Each division, according to the indication «body shape», each include two types (A/I/a, A/I/b; A/II/a, A/II/b; B/I/a, B/I/b; B/II/a, B/II/b; C/I/a, C/I/b; C/II/a, C/II/b), of which A — closed semi-spherical, and B — open semi-spherical body. Within each type two subtypes based on tray shape are possible (cone-shaped and wineglass-shaped).

Variants cover stylistic features within the types. Type is the main taxonomic unit in the scheme. Hierarchic scheme on types level include 16 possible variants of inter-meeting features, nine of which correspond to factual archaeological material, which allows determining the same number of types (A/II/a, A/II/b; B/II/a, B/II/b; C/I/a, C/I/b; C/II/a, C/II/b). The typology proposed differs from the so called «open schemes» with the option that cauldrons obtained in future by the morphologic features combination can be referred to one of already determined types or to the type determined potentially.

М.В. Новиченкова

ШПОРИ ЗІ СВЯТИЛИЩА БІЛЯ ПЕРЕВАЛУ ГУРЗУФСЬКЕ СІДЛО В ГІРСЬКОМУ КРИМУ

Проаналізовано залізні шпори античного часу, виявлені в святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло, на тлі подібних знахідок у Європі.

К л ю ч о в і с л о в а: Гірський Крим, рубіж ер, шпора, римське озброєння, спорядження ауксиларії.

На пам'ятках античного часу Північного Причорномор'я шпори доволі рідкісні. Тож знахідки чотирьох екземплярів серед пожертв у святилищі біля перевалу Гурзуфське Сідло в Гірському Криму суттєво доповнюють групу цих рідкісних для регіону предметів, характерних для спорядження вершника рубежу ер.

Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло виявлено 1981 р. на Головній гряді Кримських гір (висота 1434 м над рівнем моря) під час будівництва траси газопроводу Ялта—Алушта. Розкопки його в 1981—1993 рр. провадила археологічна експедиція Ялтинського історико-літературного музею під керівництвом Н.Г. Новиченкової та В.І. Новиченкова. Досліджено понад 2400 м² і виявлено нашарування різних епох (Новиченкова 1994). Культурні накопичення античного часу представлені двома періодами: добою еллінізму (II — середина I ст. до н. е.) та другої половини I ст. до н. е. — початку II ст. н. е. Саме за доби еллінізму розпочалося активне задіяння в обрядах жертвопринесень різноманітних votivних предметів, зокрема довізних (Новиченкова 2002, с. 47).

Культурний шар античного часу займав усю площу святилища, але зберігся в непошкоджену стані на північ від траншеї газопроводу (рис. 1). В античних нашаруваннях серед масового скупчення щелеп великої та дрібної рогатої худоби виявлено прикраси, металеві статуетки божеств греко-римського пантеону, предмети побуту, монети, фрагменти скляного посуду та кераміку різних центрів Причорномор'я, Середземномор'я та Західної Європи. Найраніші античні знахідки зі святилища датуються VI—IV ст. до н. е. (Новиченкова 2002, с. 133, 136), а найактивніше святилище функціонувало від другої половини I ст. до н. е. до середини I ст. н. е. Саме цим часом датується значна група предметів римського військового спорядження — наступального та захисного озброєння, спорядження кавалерії, військового костюма, кульгової атрибутики й табірної побуту (Новиченкова 1998). На тлі інших пам'яток півдня Східної Європи звідси походить найбільша добірка таких речей, з-поміж яких є чимало навмисно поламаних або порубаних і поєднаних один з одним предметів.

Знахідки залізних шпор пов'язані з античними нашаруваннями другого періоду функ-

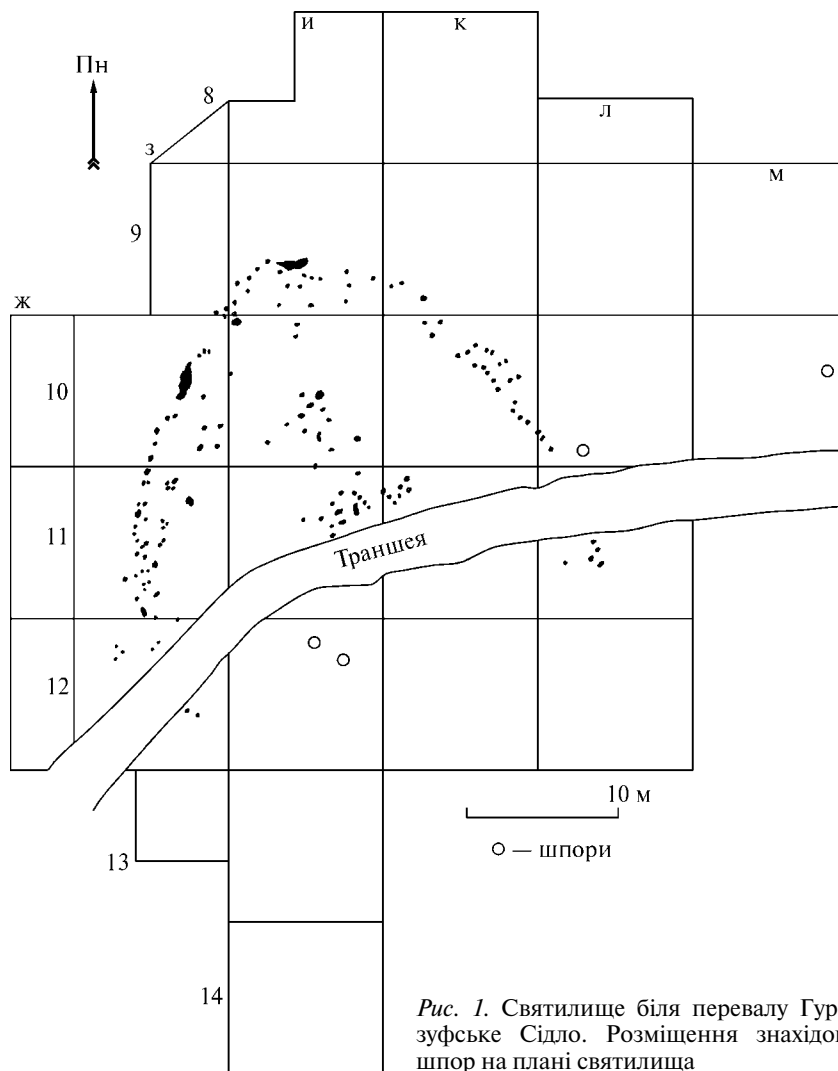

Рис. 1. Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло. Розміщення знахідок шпор на плані святилища

ціонування святилища, з шаром зольника. В 30-і рр. I ст. до н. е. в центрі святилища, очищеного від нашарувань елліністичного часу, було зведено новий ритуальний комплекс у вигляді овального майданчика площею близько 2 тис. м², оточеного подвійною лінією зі 155 жертвних ямок зі слідами спалення (Новиченкова 2002, с. 14—17). Надалі майданчик час від часу очищали для здійснення обрядів жертвоприношень: золу й перегорілі кістки зсипали за його межі — за лінію ямок, через що по периметру святилища відклався рівномірний темний шар золи з перегорілими кістками. Цей шар зольника займав велику площу та заходив на периферійні ділянки за межами сакрального центру. Серед виявлених у зольнику знахідок багато фрагментів скляного та керамічного посуду, розплавленого скла та виробів з металу, зокрема й оплавлених, хоча щільність виробів з металу й скла в зольнику суттєво поступалася накопиченням у центрі.

Шпори виявлені на різних ділянках пам'ятки (рис. 1). Дві знайдені за межами ритуального центру з ямками в східній частині святилища з непорушеною стратиграфією, ще дві — на південно-західній ділянці святилища, приблизно на південній межі периметра ритуального центру, де античні шари були пошкоджені середньовічним будівництвом трьох різночасних християнських храмів. Розглянемо шпори детальніше.

Першу шпору (рис. 2, 1; Новиченкова 2002, с. 87, рис. 40, 3) знайдено в кв. 10Л (розкопки 1983 р.) за лінією ямок, на схід від них, у темному шарі з попелом і перегорілими кістками. Шпора дугоподібної форми з гострим шипом і загнутими в кільце дужками. Розміри її: ширина 7,1 см, висота 4,8 см, товщина прута 1,3—1,7 см, діаметр отворів дужок 0,3 см, ширина дуги 0,7—0,8 см, товщина — 0,3—0,5 см (на кінцях), довжина трикутного шипа 0,9 см (Ялтинський історико-літературний музей, інв. № КП 31681, А-3 868).

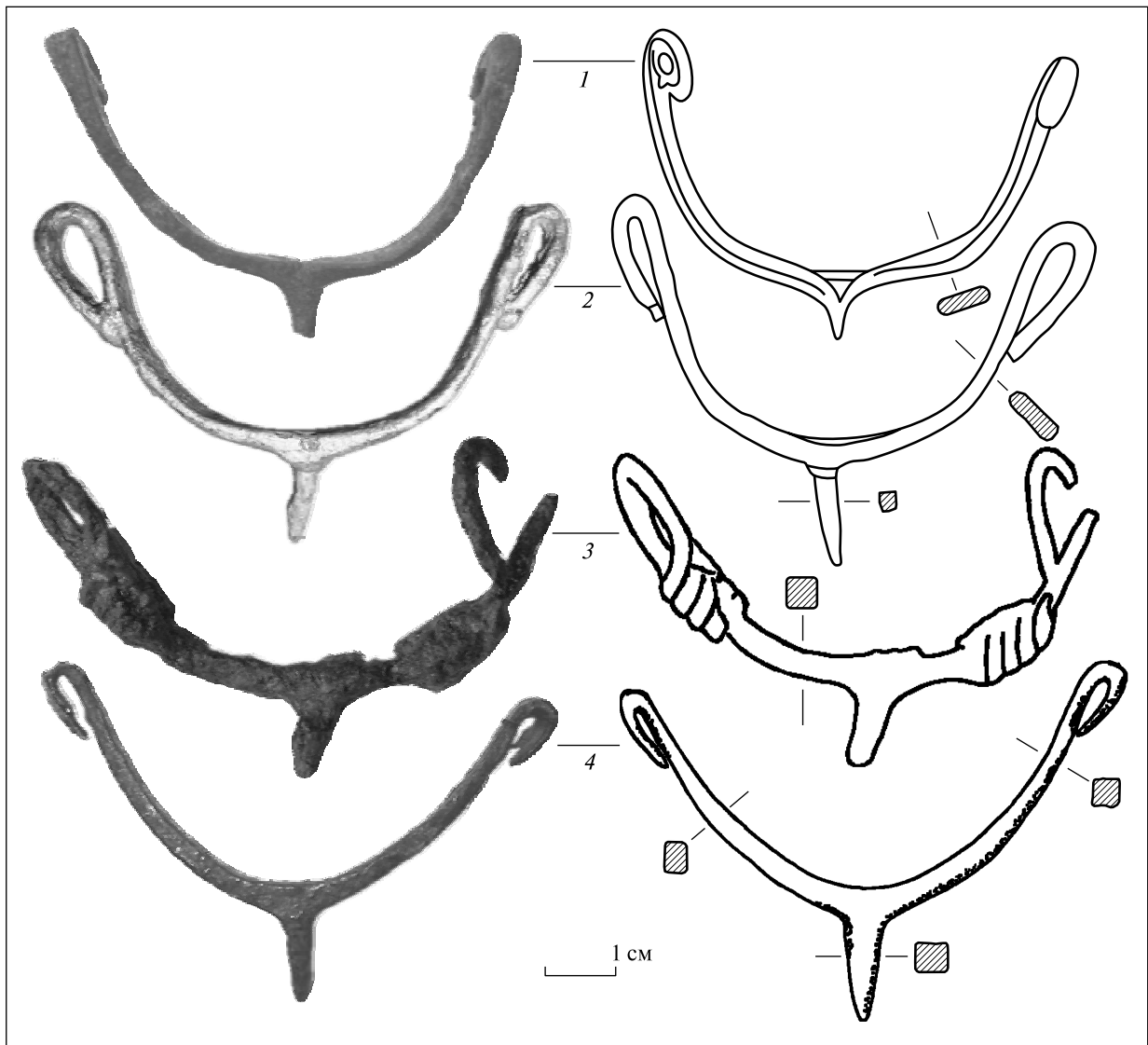

Рис. 2. Святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло, залізні шпори: 1 — з круглими дужками; 2 — з петлеподібними дужками; 3 — з петлеподібними дужками та перевитими плічками; 4 — з загнутими кінцями

У культурному шарі кв. 10Л виявлено речі рубежу ер, а також елліністичного часу: багато фрагментів скла, зокрема й оплавлених, а також знахідок з металу — денарій Августа (Галлія, 13—14 рр. н. е.), залізні пінцет, стило, наконечник дротика, фрагменти стригиля, із бронзових речей — фрагменти фібул, блях, ажурна пряжка з залишками шкіри, ланцюг, зі срібних — римська портупейна пряжка з трикутною рамкою, срібна підвіска зі вставкою-літком з поліхромного скла з відтисненим зображенням вершника, порожнистий постамент для статуетки. Серед інших знахідок — фрагменти скляної поліхромної пластини з прокладкою із золотої фольги, горло одного з трьох скляних поліхромних ритонів, фрагменти яких виявлені в інших квадратах, час-

тина горла флакона з чорного скла з блакитними нитками, фрагменти віконного скла I ст. до н. е. — I ст. н. е, пастові намистини з вічками, з халцедону та гірського кришталю.

Друга шпора (рис. 2, 2; Новиченкова 1998, рис. 7, 2) походить зі східної периферії святилища (кв. 10М, розкопки 1985 р.), з шару темно-сірої глини з золою й кістками. Шар також входить до зольника, однак відрізняється значною кількістю глини. Шпора дугоподібної форми з гострим шипом і загнутими в петлю кінцями. Розміри її: ширина 8,0 см, висота 5,2 см, товщина 1,3 см. (інв. № КП 48260). Серед супутніх знахідок з кв. 10М — болт від катапульти, 22 фрагменти залізного шолома, бронзові бляхи (одна посріблена, з зубчастими краями), пластини, залізна лучкова фібула,

бронзові шийна гривна, стригиль без руків'я, фрагменти залізних стригилів, вінця скляного литого посуду елліністичного та ранньоримського часу, фрагменти світлоглинних амфор з двоствольними ручками.

Третю шпору (рис. 2, 3) виявлено в південній частині кв. 12И (розкопки 1989 р.) в темному шарі з попелом і перегорілими кістками на скелі та її заглибленнях, порушеному в добу середньовіччя. Шпора дугоподібної форми з петлеподібними кінцями й перевитими плічками. Розміри її: ширина 7,2 см, висота 6,0 см, товщина 1,2—1,5 см. Один кінець частково обламаний — петелька лопнула (інв. № КП 57091, А-3 4926). Поряд зі шпорою виявлено дві монети Рескупоріда II 68—79 рр., золотий херсонеський статер 95/96 р., воїнську («напівримську») фібулу та фрагменти інших, уламки залізного шолома, скрученої шийної гривни, сердоликову вставку-інталію та золоту орнаментовану бляшку.

Зрештою, четверту шпору (рис. 2, 4; Новиченкова 1998, с. 57, рис. 7, 1; 2002, с. 87, рис. 40, 2) виявлено неподалік від попередньої теж у кв. 12И в темному шарі з вкрапленнями вапняного розчину від зруйнованого середньовічного храму (розкопки 1989 р.). Шпора дугоподібної форми з гострим шипом і загнутими в петлю незізмкнутими кінцями. Розміри її: ширина 7,70 см, висота 5,95 см, товщина 1,05 см (інв. № КП 61066, АЗ 6232). Античний шар зруйнований в середні віки і знахідок мало. Крім шпори, це деталі бронзових пряжок, пластина у формі рослинного пагона та бронзовий посріблений предмет з рослинним орнаментом.

Для подальшої характеристики шпор звернемося до історії їх виникнення та поширення в Європі. Найдавніші знахідки шпор, що належать до кельтської культури, походять із Західної Європи і датуються періодом Латен I (500—300 рр. до н. е.). На південному сході Європи найдавніші шпори виявлено в курганному похованні V ст. до н. е. в Брежа, Словенія (Filip 1966, S. 1359). Поширення шпор на території Європи на рубежі єр пов'язане з кельтською експансією, а пізніше — з просуванням римських військ (Перхавко 1978, с. 11; Meduna 1991, р. 546; Еременко, Шукин 1992, с. 110). Шпори знаходять під час розкопок опідумів, приміром бронзові шпори з Алезії та Жене́ве-Кафедра́ле (Roux 2008, р. 387, pl. 61). Дві залізні латенські шпори (типу Knopfsprogen із загнутими кінцями) з Ла Батте Сент-Жене́в'є виявлені в комплексі озброєння республіканського часу, до якого належать болти катапульта,

пілум, дві бутеролі мечів, деталь кріплення кольчуги Lorica Hamata, портупейна пряжка (Dechezleprêtre 2008, р. 100, pl. 5, 1, 2).

Дослідники комплексу республіканського озброєння Ла Батте відносять шпори до Латену D2 і відзначають знахідки таких у низці укріплень Центральної Європи, зокрема в Страдо́ниці й Старе-Гради́ско (Чехія). Шпори з Алезії та Жене́ве-Кафедра́ле (тип Knopfsprogen) М. По датував періодом між Латеном D2 і правлінням Августа. Дослідник також наголошує, що їх, безперечно, рано почали використовувати і контингенти римської кавалерії (ауксиларії), і їх супротивники — галли (Roux 2008, р. 388). Шпори трапляються в місцях бойових дій і, очевидно, належали обом таборам. У галлів вони побутували за середнього та фінального Латену і, хоча не належали до категорії обов'язкового спорядження часу завоювань Цезаря, застосовувалися до цих подій у таборах іберської Нуманції та Caçeres-el-Viejo. Бронзові шпори з Алезії та Жене́ве-Кафедра́ле, ймовірно, також пов'язані з подіями галльських воєн. Подібні до них зразки є також на пам'ятках Монт-Бевре́й (Бібракте), Varennes-sur-Seine, Bâle-Münsterhügel (Roux 2008, *ibid*). У Західній Європі поза Алезією, розкопки якої слабо документовані (Dechezleprêtre 2008, р. 99), шпори виявляють, головним чином, у похованнях серед інвентарю спорядження вершника, зокрема в могилах знаті в Бельгії. Високий соціальний статус похованих підтверджується знахідками бронзових оздоблених шпор з Goeblange-Nospelt і Esseyles-Nancy (Dechezleprêtre 2008, *ibid*.).

Вертаючись до шпор, знайдених на Гурзуфському Сідлі, наголосимо, що вироби з круглими отворами в дужках республіканського періоду відомі з пам'яток Нуманції, Caçeres-el-Viejo (Bishop, Coulston 1983, fig. 32, 2—4). Шпорам цього часу прикметні невисокі плічка, натомість зразки середини I ст., як із Ход Хілла в Дорсеті (Manning 1985, р. 70, pl. 29, H26), мають видовжену форму з високими плічками, а отвори для кріплення найчастіше прямокутної форми. Шпорам із загнутими кінцями зі святилища на Гурзуфському Сідлі близькі знахідки з Британії (Корбрі́дж), Німеччини (Майнц) та Австрії (Зальцбург) (Manning 1985, р. 69, fig. 18, 1).

Знахідки латенських шпор на пам'ятках Центральної Європи поряд з предметами римського наступального та захисного озброєння пізньореспубліканського періоду й доби Августа дають підставу провести паралель з речовим комплексом зі святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло. Наголосимо, що основна

група предметів римського військового спорядження зі святилища за складом збігається з комплексом озброєння пізньореспубліканського періоду, доби пізнього Латену з оппідумів Алезія, Ліон, Тітлберг і Герговіє. Зокрема, в святилищі виявлено два археологічно цілі умбони (один посріблений) разом з деталями обкладки овальних щитів типу Скутум, а також 892 фрагменти й 380 ланок кольчуги *Lorica Hamata* дрібного плетіння, з них два фрагменти зі вставками з бронзових ланок (Новиченкова 2011, с. 271). Нині відомо шість умбонів ранніх овальних щитів типу Скутум: три фрагментовані республіканського часу походять з Ліона, Тітлберга та Герговії (Poux 2008, р. 345, pl. 31; р. 405, pl. 67), один — із Майнца — датується кінцем I ст. до н. е. (Connolly 1998, р. 231, fig. 6). Знахідки фрагментів кольчуги поганої збереженості *Lorica Hamata* пізньореспубліканського періоду відомі з оппідумів Вернон, Завист і Тітлберг (Viand 2008, р. 41), Haute-Marne (Dechezleprêtre 2008, р. 98, pl. 4, 3), Бібракте (Pernet, Poux, Teegen 2008, р. 112, pl. 7, 71). Наводячи дані про знахідки кольчуги *Lorica Hamata* I ст. до н. е., зокрема з указаних пам'яток, дослідники наголошують на її кельтському походженні (Viand 2008, р. 41, pl. 7). В оппідумі Бібракте фрагмент кольчуги виявлено разом з латенськими шпорами, бронзовою та залізною, виконані одна в німецькій, інша в галльській традиціях (Pernet, Poux, Teegen 2008, р. 104, pl. 11, 114, 115). Поодинокі знахідки фрагментів бронзової кольчуги виявлено в Ренієбласі біля Нуманції (Bishop, Coulston 1983, р. 19—20), у форті Лунт (Hobley 1969, р. 65), один фрагмент походить із Майнца.

Серед інших знахідок римського військового спорядження, спільних для римських пам'яток Центральної Європи того часу та святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло, вкажемо речі республіканського часу: болти катapult, наконечники та втоки списів, пряжки *Singulum*, нащічники від римських шоломів, а також галльського шолома *Aggen/Port* тип А (середина I ст. до н. е.), за Робінсоном (Robinson 1975, р. 42, pl. 91—94), або західнокельтського типу (Egg, Waurick 1990, S. 32, Abb. 25, 1), що має аналогії серед шоломів з Гуїбіаско (Тессін) і Алезії (Robinson 1975, р. 42; Egg, Waurick 1990, S. 32), масові знахідки деталей мечів *Gladius Hispaniensis* типу Майнц (оковки ножнів, бутеролі, гарди, затискачі) та предмети військового побуту (Новиченкова 1998, с. 59).

Римляни, беручи на озброєння найкраще у завойованих народів, з часом якісно вдо-

сконалювали запозичені зразки, покращуючи своє оснащення. М. Фужер зазначає, що кінська упряж, сідло та інші предмети військового спорядження римської кавалерії базувалися на галльській основі, яка, між тим, була запозичена переважно в кельтів Центральної Європи (Feugere 2002, р. 134). На початку Принципату внаслідок реформ Августа римська кавалерія перетворилася на стабільну уніфіковану силу армії з підрозділами ауксиларії (*ala quingenaria*, *ala milliaria*). Однак римські шпори I ст. зовні частково подібні до латенських попередниць. Зокрема, дослідники виділяють три основні типи шпор римської кавалерії — із загнутими кінцями, з отворами та з заклепками (кнопками) (Dixon, Southern 1997, р. 58). Різні типи шпор латенського та римського зразків виявлені в Майнці (Connolly 1998, р. 236, fig. 7, 8).

Наприкінці I тис. до н. е. внаслідок контактів з кельтським і римським світом шпори почали використовувати інші народи Європи — германці, балтські племена, носії пшеворської культури. На рубежі ер вони з'явилися на території Східної Європи (Перхавко 1978, с. 113). Історична ситуація, що склалася в Центральній і Східній Європі наприкінці III ст. до н. е. та була зумовлена експансією кельтів із заходу й сарматів з південного сходу, спричинила пересування племен басейнів Вісли та Дніпра. В результаті цих подій у Східній Європі виникли пшеворська, зарубинецька та поянешті-лукашівська культури (Максимов 1982, с. 25; Kazakevich 2010, р. 171). Латенізовані спільноти пшеворської культури окупували значні території нинішньої Польщі, а протягом останніх десятиліть I ст. до н. е. проникли у Верхнє Подністрів'я, де вступили в контакти з даками (липицька культура) та бастарнами (поянешті-лукашівська культура). Останню культуру, поширену на території Молдови та Румунії, вважають пов'язаною зі змішаною етнічною групою германських, кельтських і гетських народів (Kazakevich 2010, р. 172). Із поховань вельбарської культури походять шпори передримського часу, створені під впливом скандинавських зразків, а з пшеворської культури такі, що, мабуть, походять з території балтів (Kontny, Natuniewicz-Sekula 2009, р. 153, fig. 1; 2010, s. 333, рис. 1—3); багато шпор трапилося в похованнях богачевської культури та групи Ольштин (Juga, Ots, Szymanski 2003, s. 205, pl. 3200—3206, 4216, 4230).

Поряд з іншими краями Східної Європи кельтська міграція торкнулася й території України (Казакевич 2008, с. 28—29). Найважливішим аспектом кельтського періоду на те-

риторії Західної України був вплив на металлообробку й гончарство носіїв тутешніх культур (Еременко 1997; Казакевич 2008, с. 76—77; Kazakevich 2010, р. 172). Від середини III ст. до н. е. культура Латену домінувала у верхів'ях Тиси, де з'явилися економічні, культурні та ремісничо-металургійні центри — «оппідум» Галіш біля Мукачєвого, Галіш-Ловачка (Kobal 1995/1996, Abb. 1—11; Казакевич 2008, с. 30—31), Ново Клинове (Котигорошко 2003, с. 31—38). Набори озброєння зі знахідками шпор походять з пам'яток Закарпаття Арданове I і II, Братове (Kobal 1997/1998, Taf. II, III, V). Ю. Кухаренко зазначав, що шпори та деталі кінської упряжі, що набули поширення на нашій території в перші століття нашої ери, вихідними формами мали латенські зразки (Кухаренко 1959, с. 42). Вказуючи на знахідки латенських шпор у Східній Європі, вчений навів такі приклади з кельтського поховання в Арданове, поховання I ст. н. е. з Гринєва, випадкову знахідку з Пекарів та відзначив, що всі вони виготовлені з заліза (Кухаренко 1959, с. 38).

Від елліністичного часу розпочинається контакт кельтів з населенням Північного Причорномор'я. У грецьких джерелах згадуються кельтські найманці Мітрідата VI Євпатора в елліністичних царствах і на Боспорі в 63 р. до н. е. (App., Mithr., 111). Присутність їх у Пантикапеї та на прилеглих територіях підтверджується знахідками предметів озброєння та ювелірних виробів кінця Латену. В регіонах Верхнього Дністра та Середнього Дніпра відомі латенські скарби, поховання та численні окремі знахідки (Kazakevich 2010, р. 171).

Шпори з дугоподібними дужками зі святилища (рис. 2, 1) мають спільні риси зі знахідками I ст. до н. е. — I ст. н. е. з дакійських і зарубинецьких пам'яток (Хавлюк 1971, рис. 2, 6; Максимов 1982, табл. VI, 7; XXIII, 4; Котигорошко 1989, с. 184, рис. 3, 21). Зокрема, подібні шпори з відігнутими дужками походять з пам'яток зарубинецької культури — поселення Мар'янівка I ст. до н. е. — I ст. н. е. на Південному Бузі (Максимов 1982, табл. XXIII, 4), Чаплин II ст. до н. е. — II ст. н. е. на Верхньому Дніпрі (Перхавко 1978, с. 116, рис. 2, 8)¹. Спільними для пам'яток зарубинецької культури та святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло є й знахідки воїнських («напівримських») фібул

I ст. до н. е. — рубежу ер (Новиченкова 2000, с. 157—158).

У Криму до 1980-х рр. була відома тільки одна шпора античного часу, а саме II — початку III ст. з поховання пізньоскіфського могильника Скелясте III (Богданова, Гущина, Лобода 1976, с. 143). Протягом останнього часу, крім шпори зі Скелястого III й чотирьох зі святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло, тут знайдено ще дві: бронзова шпора I ст. до н. е. — рубежу ер у Бітакському некрополі (Пуздровський 2007, с. 72, рис. 43, 18) і залізна I ст. н. е. в Усть-Альмінському могильнику (там само, с. 140, рис. 96, 15). Остання має окремі спільні риси зі шпорами зі святилища. О.Є. Пуздровський вважає, що шпори типу знайденої в Усть-Альмі були запозичені сарматами під час їхнього походу в Центральну Європу (там само, с. 140).

Слід сказати, що святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло — специфічна пам'ятка. Хоча воно розміщене в Гірському Криму, тобто фактично ізольоване від зовнішнього світу, і на ньому безперервно провадилися обряди жертвоприношень, однак доволі чітко простежується кілька точкових хвиль надходження сюди груп імпорту з Центральної та Західної Європи, Малої Азії та Східного Середземномор'я. Основні групи довізних речей, які використовували як вотиви поряд з іншими, виготовленими в Північному Причорномор'ї та Криму, поділяють на шість хронологічних фаз: 1) IV — перша половина II ст. до н. е.; 2) друга половина II — початок I ст. до н. е.; 3) перша половина — середина I ст. до н. е.; 4) друга половина I ст. до н. е. (таких предметів особливо багато, зокрема останніх його десятиліть); 5) перша половина I ст. н. е., серед речей якої відзначено вироби, зокрема монети, 40-х рр.; 6) друга половина I ст. н. е. — рубіж I—II ст., коли помічається спад у діяльності святилища (Новиченкова 2002, с. 66, 134, 145).

Надходження латенського імпорту та римського військового спорядження припадало на 3—5 фази функціонування святилища, тобто починаючи від I ст. до н. е., коли більша частина Малої Азії була приєднана до Римської імперії (Новиченкова 2002, с. 33, 130, 146, рис. 65, 8—17). Помітне зростання імпорту у першій половині — середині I ст. до н. е. через участь населення Гірського Криму на боці Мітрідата VI Євпатора у воєнних діях проти римлян, що проходили на території Малої Азії (App., Mithr., 15, 67). До цього часу можна віднести республіканські денарії, деталі оваль-

¹ Разробці типології шпор на території Східної Європи присвячені роботи В.Б. Перхавко (Перхавко 1978), пшеворської культури — Я. Гінальського (Ginalski 1991).

ного щита типу Скутум, бронзовий нащічник шолому західнокельтського типу, деталі сигнума та декілька наконечників списів та ін. предметів військового спорядження.

За четвертої фази (друга половина I ст. до н. е.) до святилища надійшло найбільше предметів римського військового спорядження (Новиченкова 2002, с. 138, 140, 146, рис. 66) періоду кінця республіки, другого триумвірату та початку правління Октавіана Августа. Ця група знахідок пов'язана з драматичними подіями, які розгорнулися в Херсонесі та на Боспорі та про які повідомив Діон Касій (Cass. Dio., LIV, 24, 6), зокрема про те, що в цей час Боспор, який посилювався за Асандра, загрожував незалежності Херсонеса. Про прагнення Асандра підкорити південну частину Гірського Криму свідчить будівництво Кутлакської фортеці (Ланцов 1994, с. 183). Херсонес, намагаючись звільнитися від опіки Боспору, звертався за допомогою до Риму за Юлія Цезаря та Октавіана Августа. Допомога римлян Херсонесу ознаменувалася введенням херсонеської ери в 25 чи 24 р. до н. е. Водночас Рим надавав також допомогу Боспору, оскільки на Боспорське царство тиснули варвари, в першу чергу сармати, а також меоти й сінди. Відомо, що Рим забезпечував військо боспорян зброєю, а від часу правління Динамії регулярно надавав Боспору грошові субсидії. Про посилення військової небезпеки в другій половині I ст. до н. е. свідчить будівництво укріплень (Strabo, VII, 4, 6) на західних кордонах Боспорського царства і на Фанталівському півострові (Зубарь, Зинько 2006, с. 164—168, 176).

Інша значна група римських виробів зі святилища датується першою половиною I ст. н. е. (Новиченкова 2002, с. 139, 146, рис. 67), часом правління Аспурга, Мітрідата VIII і римсько-боспорської війни 45—49 рр. Із напису на постаменті статуї Аспурга (КБН, 40) відомо, що він підпорядкував собі скіфів і таврів, тобто Боспор заволодів більшою частиною Криму. Це становище, мабуть, зберігалось і в період правління його дружини Гіпеперії, а в подальшому — Мітрідата VIII (Dio. Cass., LXI, 12). Про події римсько-боспорської війни збереглася доволі детальна інформація, зокрема свідчення Тацита (Tas., Ann., XII, 15), який, з-поміж іншого, повідомляв про напад варварів на екіпаж римських військових кораблів, які зазнали аварії в землях таврів (Tas., Ann., XII, 17).

Про те, що в святилищі представлено самобутній комплекс латенських і римських знахідок I ст. до н. е. — I ст. н. е., зокрема предметів

озброєння, свідчить низка знахідок, унікальних для Північного Причорномор'я, приміром деталі римських овальних щитів Скутум латенського типу, частини штандарта, фрагменти кольчуги Logica Hamata, численні оковки піхов мечів Майнц доби Августа. Шпори зі святилища, які за способом виготовлення належать до латенських, також представляють окрему групу, не характерну для зон кельтського впливу на решті території України, як і більшість інших латенських знахідок із святилища, рідкісних або відсутніх на інших пам'ятках Північного Причорномор'я. У всіх випадках збігаються хронологічні межі латенського імпорту й римського військового спорядження та скляного посуду, що підтверджується монетами, тобто предмети надходили до святилища групами, одномоментно в певний час.

Зокрема, зважаючи на хронологію, латенські вироби були пожертвовані в святилище в 3—5 фазах надходження імпорту разом з предметами римського військового спорядження пізньореспубліканського та ранньоімператорського періодів. До першої групи латенського імпорту 1-ї половини — середини I ст. до н. е. належать фрагменти бронзового посуду з центрів Північної Італії, зокрема ручка ковшика типу Песчате, два бронзові гаки, бронзові та срібні підвіски з голівками качечки та лебедя, близькі за стилем зображення до пташиних голівок на ручках пізньолатенського металевго посуду першої половини I ст. до н. е., знайдених у святилищі, воїнські («напівримські») фібули, бронзовий фрагмент деталі латенської кінської упряжі². Серед знахідок другої групи 2-ї половини I ст. до н. е. — 1-ї половини I ст. н. е. — шпори й залізна бритва з витою ручкою та петелькою на кінці, яка має аналогії в кельтських старожитностях рубежу ер з території Молдови, Чехії та Північної Європи (Новиченкова 2002, с. 71, рис. 47, 1). Подібні латенські речі виявлені в Європі в жертвних комплексах разом з озброєнням (шоломами, щитами та іншими предметами). Ці вотивні комплекси, як правило, занурювали в річки та інші водойми, використовуючи останні як сво-

² Такого зразка предметам кінської упряжі присвячена одна з останніх публікацій О.В. Симоненка. Автор називає їх скобами, припускаючи, що вони могли слугувати налобниками (Симоненко 2012, с. 212—215). Спільно з іншими вченими В.О. Симоненко атрибував таку цілу деталь упряжі з Мар'ївки як латенський дугоподібний псалій і датував її кінцем II — першою половиною I ст. (Raev, Simonenko, Treister 1991, Fig. 23, 1; див. також: Новиченкова 2002, с. 92, рис. 65, 14).

ерідні святилища (Новиченкова 2002, с. 44, рис. 17, 8; 66, 23). Не випадково, мабуть, поєднання цих предметів спостерігається і в жертвоних дарах святилища на Гурзуфському Сідлі.

Таким чином, згідно зі стратиграфічними даними, надходження шпор до святилища хронологічно збігається з допровадженням сюди основних груп предметів римського військового спорядження пізньореспубліканського періоду та Другого триумвірату (40-і — 30-і рр. до н. е.) та початку доби Принципату — від правління Августа до Клавдія (27 р. до н. е. — перша половина I ст. н. е.).

Шпори виявлені в святилищі поряд з речами латенського імпорту, а також з однією з найраніших археологічно засвідчених груп предметів римського військового спорядження пізньореспубліканського періоду латенської основи (I ст. до н. е.) із центрів виготовлення Центральної та Західної Європи.

Шпори належать до предметів латенської групи і мають низку спільних рис зі шпорами

пшеворської, поянешті-лукашівської та зарубинецької культур. Але специфічний характер більшості латенських виробів зі святилища демонструє їх оригінальне виробництво. Винятком може бути одна зі шпор з витими плічками (рис. 2, 3), яка, на думку Б. Контни, може бути місцевого виробництва чи, скоріше, разовою місцевою імітацією. Надходження предметів не пов'язане з експансією кельтів на схід. Найвірогідніше, шпори надійшли до Гірського Криму, як і інші предмети другої групи пізнього Латена, разом з предметами римського військового спорядження та датуються загалом другою половиною I ст. до н. е. — першою половиною I ст. н. е. Зважаючи на застосування республіканською кавалерією латенських предметів озброєння та спорядження вершника, зокрема й шпор, знахідки зі святилища Гурзуфське Сідло можуть бути цінним свідченням воєнних акцій римлян у Північному Причорномор'ї та контактів населення Гірського Криму з Боспором і Римом.

Богданова Н.А., Гущина И.И., Лобода И.И. Могилиник Скалистое в Юго-Западном Крыму (I—III вв. н. э.) // СА. — 1976. — № 4. — С. 56—66.

Еременко В.Е., Шукун М.Б. Кимвры, тевтоны, кельты и некоторые вопросы хронологии эпохи латена и римского времени. — СПб., 1992.

Зубарь В.М., Зинько В.Н. Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории // БИ. — 2006. — XII.

Казакевич Г. Відгомін карників: військові традиції давніх кельтів на землях України, IV—I ст. до н. е. — К., 2008.

Котигорошко В.Г. Ремесленное производство на дакийском городище Малая Копаня // СА. — 1989. — № 2. — С. 182—200.

Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в контексті стародавньої історії Карпато-Дунайського ареалу. — Ужгород, 2003.

Кухаренко Ю.В. Распространение латенских вещей на территории Восточной Европы // СА. — 1959. — № 1. — С. 31—51.

Ланцов С.Б. Изучение Кутлакского укрепления в Юго-Восточном Крыму // Археологические исследования в Крыму. 1993 год. — Симферополь, 1994. — С. 180—183.

Максимов Е.В. Зарубинецкая культура на территории УССР. — К., 1982.

Новиченкова Н.Г. О контактах населения Горного Крыма с Боспором по материалам святилища у перевала Гурзуфское Седло // Боспорский сборник. — 1994. — IV. — С. 53—59.

Новиченкова Н.Г. Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло // ВДИ. — 1998. — № 1. — С. 51—66.

Новиченкова Н.Г. Фибулы из святилища у перевала Гурзуфское Седло // РА. — 2000. — № 1. — С. 153—166.

Новиченкова Н.Г. Устройство и обрядность святилища у перевала Гурзуфское Седло. — Ялта, 2002.

Новиченкова М.В. Римская кольчуга Logica Namata I в. до н. э. — I в. н. э. из ритуального комплекса святилища у перевала Гурзуфское Седло // БИ. — 2011. — XXV. — С. 271—297.

Перхавко В.В. Появление и распространение шпор на территории Восточной Европы // СА. — 1978. — № 3. — С. 113—126.

Пуздровский А.Е. Крымская Скифия II в. до н. э. — III в. н. э. Погребальные памятники. — Симферополь, 2007.

Симоненко А.В. О крестовидных и подковообразных «псалях» раннесарматского времени // Евразия в скифо-сарматское время. Памяти Ирины Ивановны Гущиной. — М., 2012. — С. 208—216 (Тр. ГИМ. — 191).

Хавлюк І.І. Пам'ятки зарубинецької культури на Побужжі // Археологія. — 1971. — 4. — С. 85—92.

Bishop M.C., Coulston J.C.N. Roman Military Equipment from the Punic Wars to the fall of Rome. — London, 1983.

- Connolly P. Greece and Rome at War. — London, 1998.
- Dechezleprêtre T. Présence de militaria sur quelques oppida de l'est de la Gaule // Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. — Glux-en-Glenne; Bibracte, 2008. — P. 93—102.
- Dixon K., Southern P. The Roman Cavalry. — London, 1997.
- Eichberg M. Scutum. Die Entwicklung einer Italisch-Etruskischen Schildform von den Anfängen bis zur Zeit Caesars. — Frankfurt am Main; Bern; New York; Paris, 1987.
- Egg M., Waurick G. Antike Helme. — Mainz, 1990.
- Feugere M. Weapons of the Romans. — Paris, 2002.
- Filip J. Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas. Bd. I. — Praha, 1966.
- Ginalska J. Ostrogi kabłakowe kultury przeworskiej. Klasyfikacja typologiczna // PA. — 1991. — 38. — S. 53—82.
- Hobley D.F. Neronian-Vespasianic Military Site at «The Lunt», Baginton, Warwickshire // Transactions of the Birmingham Archaeological Society. — London, 1969. — 83. — P. 65—129.
- Horedt K. Die Dakischen Silbertunde // Dacia. — 1973. — XVIII. — S. 127—168.
- Juga A., Ots M., Szymanski P. Über die Vorteile der Bildung einer «didaktischen Kollektion». Materialien der Bogaczewo-Kultur und Olsztyn-Gruppe in Ajaloo Instituut in Tallin (Estland) // Antyk i Barbarzyńcy. — Warszawa, 2003. — S. 205—243.
- Kazakevich D. The Late La Tène Decorated Scabbard from the Upper Dniester Area: a Far Relative of the Gundestrup Cauldron? // Proceedings of the IV International Colloquium of Societas Celto-Slavica. — 2010. — P. 171—179.
- Kobal J. Manche probleme der La Tène-kultur des oberen Theißgebietes (Karpato-ukraine) // AAC. — 1995/1996. — XXIII. — S. 140—184.
- Kobal J. A Przeworsk kultúrához tartozó harcossírok és fegyverletek a Kárpátalján // A Jósza András Múzeum Évkönyve. — 1997/1998. — XXXIX/XL. — P. 113—134.
- Kontny B., Natuniewicz-Sekula M. A Spur from Myślecin (?) as an Odd Piece in a Puzzle // Barbaricum. — 2009. — 8. — P. 153—160.
- Kontny B., Natuniewicz-Sekula M. «Jezdziec bez głowy» et alii, czyli znaleziska ostrog z cmentarzyska kultury wielbarskiej w Weklicach // Terra Barbarica. — Łódź; Warszawa, 2010. — S. 333—345.
- Manning W.A. Catalogue of the Romano-British Iron Tools, Fittings and Weapons in the British Museum. — London, 1985.
- Meduna J. The Oppidum of Stare Hradisko // The Celts. — Milano, 1991. — P. 546—547.
- Pernet L., Poux M., Teegen W. Militaria gaulois et romains sur l'oppidum de Bibracte, Mont Beuvray (Nièvre) // Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. — Glux-en-Glenne; Bibracte, 2008. — P. 103—139.
- Poux M. L'empreinte du militaire tardo-républicain dans les faciès mobiliers de La Tène finale // Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. — Glux-en-Glenne; Bibracte, 2008. — P. 299—432.
- Raev B.A., Simonenko A.V., Treisier M.Yu. Etrusco-Italic and Celtic Helmets in Eastern Europe // Jahrbuch des Römisch-germanischen Zentralmuseums Mainz. — 1991. — S. 103—154.
- Robinson H.R. The Armour of Imperial Rome. — London, 1975.
- Viard A. Les fragments de cotte de mailles de Vernon. Armure souple veliocasse ou présence Romaine aux portes de l'oppidum? // Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. — Glux-en-Glenne; Bibracte, 2008. — P. 33—46.

Надійшла 07.02.2013

М.В. Новиченкова

ШПОРЫ ИЗ СВАТИЛИЩА У ПЕРЕВАЛА ГУРЗУФСКОЕ СЕДЛО В ГОРНОМ КРЫМУ

Рассмотрены четыре железные шпоры античного времени из святилища у перевала Гурзуфское Седло, которые относятся к числу редких находок в Северном Причерноморье. Они имеют дугообразную форму с небольшим острым шипом. Две шпоры с загнутыми петлеобразно концами, одна — имеет окончания в виде круглых дужек с круглыми отверстиями, четвертая — с перевитыми плечиками и петлеобразными концами.

Характеристики шпор позволяют отнести их к числу латенских и датировать I в. до н. э. — I в. н. э. Данный тип латенских шпор отличается от находимых на территории Польши, Румынии и Западной Украины. Это позволяет предположить отдельный источник их поступления, не связанный с экспансией кельтов на восток. Вероятно, здесь следует говорить о морском пути поступления в Горный Крым предметов снаряжения всадника, возможно, вместе с другими латенскими и римскими вещами, найденными в святилище.

Шпоры из святилища у перевала Гурзуфское Седло и многие предметы римского военного снаряжения имеют аналогии в комплексах из Алезии и бывших римских военных лагерей на территории Франции, Великобритании, Австрии, Швейцарии и Германии. Наличие в святилище многочисленных предметов римского военного снаряжения середины I в. до н. э. — I в. н. э. позволяет связать шпоры с этой группой находок и считать их продукцией мастерских Центральной и Западной Европы. Учитывая применение республиканской кавалерией кельтских и

латенских предметов вооружения и снаряжения всадника, в том числе шпор, эти находки из святилища у перевала Гурзуфское Седло являются ценным свидетельством военных акций римлян в Северном Причерноморье и контактов населения Горного Крыма с Боспором и Римом на рубеже эр.

M.V. Novychenkova

SPURS FROM THE SANCTUARY AT GURZUF SADDLE PASS IN THE CRIMEAN MOUNTAINS

Discussed are the four iron spurs of Ancient Greek period from the sanctuary at Gurzuf Saddle Pass, which belong to the rare finds in the north coast of the Black Sea. They are arch-shaped with small sharp dowel. Two spurs' ends are curved in shape of loops, the end of one is in a shape of round brackets with two holes, and the fourth spur has weaved shoulders and loop-shaped ends.

The spurs' features allow the author to refer them to La Tène finds and to date them from the 1st c. BC to the 1st c. AD. This type of La Tène spurs differs from those found on the territory of Poland, Romania, and Western Ukraine. This fact enables the author to presume that they came from a separate source not related with the Celts' expansion to the East. Perhaps here we should speak of the shipping routs of delivery into the Crimean Mountains of horseman equipment elements, probably together with other La Tène and Roman products found at the sanctuary.

Spurs from the settlement near Gurzuf Saddle Pass and many other Roman munitions elements find their analogies in assemblages from Alesia and other Roman military camps on the territory of France, Great Britain, Austria, Switzerland, and Germany. Numerous finds of the 1st c. BC and the 1st c. AD Roman munitions elements allow the author to relate the spurs with the mentioned group of finds and consider them to be produced in Central and Western European centres. Considering that the Republican cavalry used Celtic and La Tène arms and horseman equipment, including spurs, these finds from the sanctuary at Gurzuf Saddle Pass appear to be valuable evidence of the Romans' military campaigns in the north coast of the Black Sea and of the contacts of the Crimean Mountains population with Bosphorus and Rome at the edge of the millennia.

Д.Н. Козак, М.С. Сергеева

КОСТОРИЗНІ МАЙСТЕРНІ ГОТІВ НА ВОЛИНІ

Подано матеріали косторізної майстерні вельбарської культури, що була досліджена на поселенні біля с. Хрінники Рівненської обл. у 2012 р.

К л ю ч о в і с л о в а: Західна Волинь, вельбарська культура, косторізне виробництво, косторізна майстерня.

У процесі розкопок поселення вельбарської культури Шанків Яр біля с. Хрінники Рівненської обл. досліджено дві житлові споруди, які виявилися косторізними майстернями (рис. 1). В них виявлено сировину, півфабрикати, готові вироби, інструменти й відходи виробництва.

Одна з них (житло 121) виявлена в межах розкопу 1—24 на глибині 0,2 м від рівня сучасної поверхні й розміщена неподалік берегової лінії (рис. 2). Висота берега тут найбільша й становить 12 м над рівнем води, відстань від основи берега до русла річки — 18 м. Вірогідно, такою ж вона була і в час функціонування об'єкта. Пляма від житла виділялася темно-

жовтим гумусом на тлі сіро-чорного передма-терикового шару. Це була квадратна в плані споруда із заглибленою в материк долівкою, орієнтована кутами за сторонами світу. Розміри споруди 3,2 × 3,0 м, висота земляних стін 0,25 і 0,30 м від рівня долівки. В час функціонування об'єкта висота земляних стін, очевидно, була більшою, оскільки верхня частина заповнення була пошкоджена оранкою. Долівка житла була підмазана чорною землею та мала сліди витоптування по центру.

У трьох кутках житла (крім західного) розміщувалися ями діаметром 0,40—0,50 м і завглибшки 0,20—0,25 м від рівня долівки від потужних стовпів. Посередині південно-західної стіни була підвальна яма округлої в плані фор-

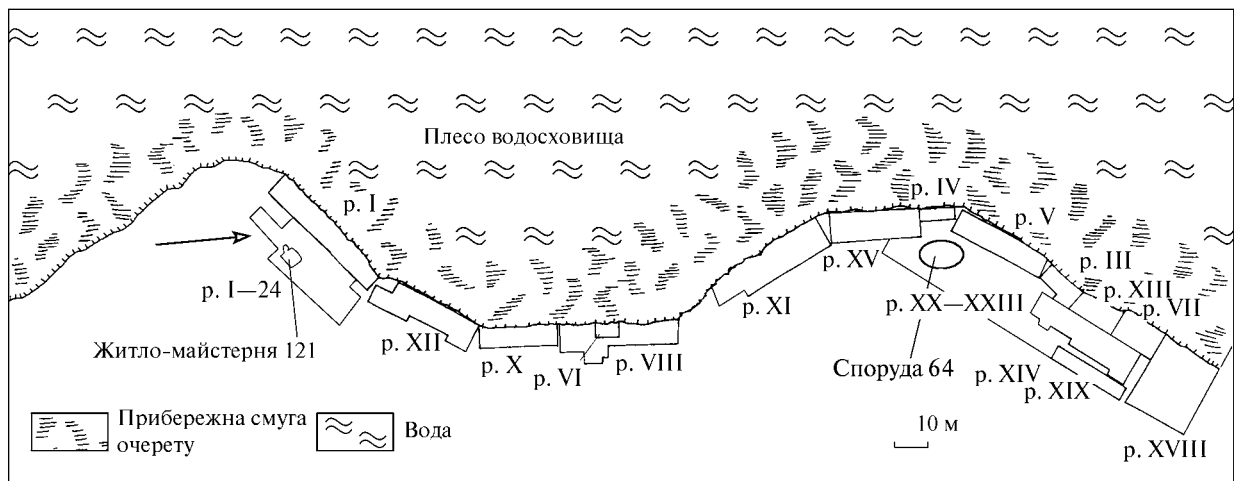

Рис. 1. Поселення Хрінники в уроч. Шанків Яр. План розкопів з вказівкою розміщення майстерень

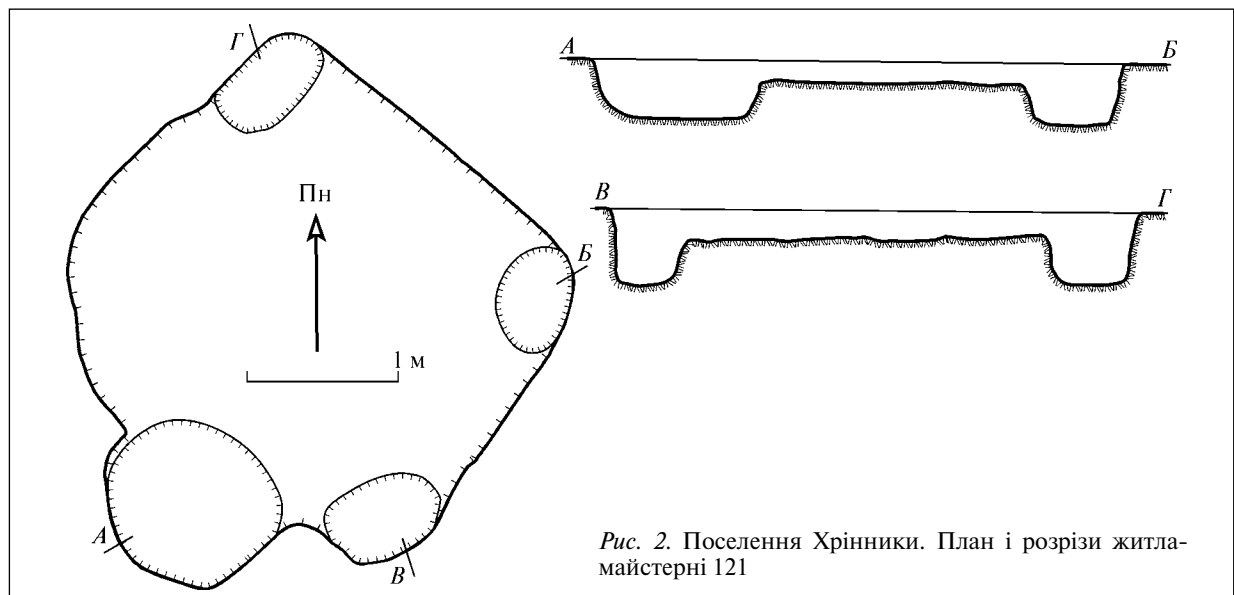

Рис. 2. Поселення Хрінники. План і розрізи житла-майстерні 121

ми діаметром 1,1 м, глибина від долівки 0,4 м. Заповнення житла було вщерть забите уламками та обрізками рогових кісток, дрібною стружкою й пластинами-півфабрикатами.

Усього виявлено 476 уламків від виробів косторізного виробництва: 201 фрагмент порізаних рогів оленя, 10 заготовок рогових пластин, кілька товстих хребців великих рибин (сома). На долівці знайдено двосторонній бронзовий різець, два рогові пробійники, ріг-сукалку, крем'яний скребок (рис. 3). Біля північної стіни долівки виявлено бронзову підв'язну фібулу та кістяну посохоподібну шпильку. В заповненні будівлі також знайдено кілька десятків фрагментів ліпного та гончарного посуду (рис. 3, 1–5).

Різець (рис. 3, б) виготовлений з бронзового квадратного в перетині, 0,4 × 0,4 см, брус-

ка. Один кінець загострений, другий розклепаний в лезо, загострене з одного краю, як у ножів. Лезо закінчувалося виступом — шилом, завдовжки 0,8 см. Довжина леза 3,5 см, ширина — 0,8 см, довжина різця 10,5 см. Таким чином, різець мав три робочі поверхні — два шилоподібні кінці та ножеподібне лезо. Аналогії цьому інструменту відсутні. Очевидно, він був виготовлений самим косторізом або місцевим ковалем за індивідуальним замовленням.

Бронзова фібула (рис. 3, 11) підв'язного типу виготовлена з квадратного в перетині дроту, що зберіг цю форму на спинці біля голівки. В іншій частині спинки та на ніжці дріт округлий в перетині. Край голівки розклепаний і в ньому просвердлено отвір для штиря, на який намотувалася пружина. Пружина має 13 вит-

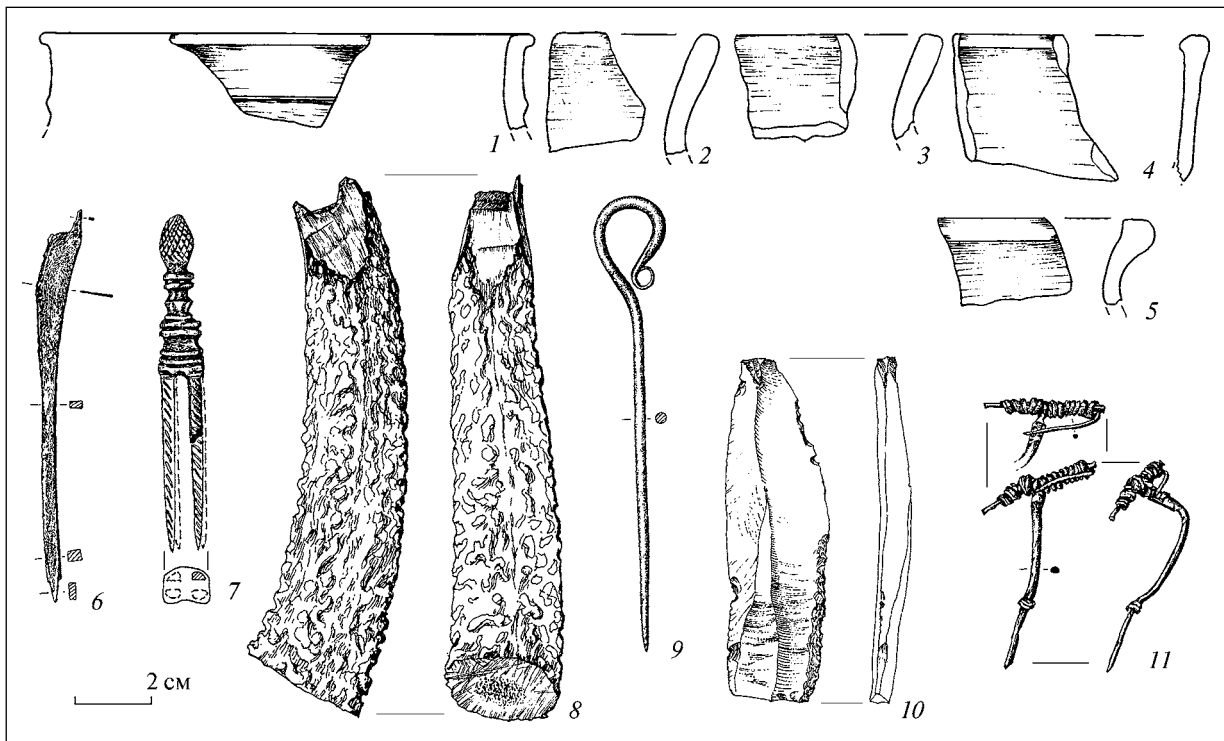

Рис. 3. Поселення Хрінники. Знахідки з житла-майстерні 121: 1, 4, 5 — гончарна кераміка; 2, 3 — ліпна кераміка; 6 — бронзовий різець; 7 — кістяна шпилька; 8 — роговий сукач; 9 — бронзова шпилька; 10 — крем'яний інструмент; 11 — бронзова фібула

ків, тятива верхня. Довжина фібули 6,0 см, діаметр дроту спинки 2,0 мм. Приймач фібули не зберігся, на переході спинки в ніжку вціліло лише два витки від підв'язки приймача.

Такі фібули належать до типу прогнутих підв'язних фібул з вузькою ніжкою, класифікованих А.К. Амброзом як двочленні з вертикальною пластинкою для утримання осі пружини серії I, варіанта I (Амброз 1966, с. 62—63, табл. 11, 6; 24, 1). Дослідник датував цей варіант другою половиною II та більшою частиною III ст. (там само, с. 62).

Серед знахідок у житлі-майстерні 121 особливої уваги заслуговує кістяна шпилька (рис. 3, 7), виготовлена з рогу оленя, очевидно, самим майстром-косторізом. Вона мала чотири загострені на кінці стрижні завдовжки 4,5 см, з яких уцілів один. Навершя шпильки вирізане у вигляді 9-ступеневої піраміди, яка, звужуючись, завершується шишкоподібною голівкою, прикрашеною врізним перехрещеним орнаментом. Довжина навершя 4,5 см, розміри голівки 1,5 × 0,8 см. Взірцем для неї стали кістяні шпильки, які виготовляли римські майстри (The Romans... 2012, р. 169, 228—229, 234).

Але на відміну від римських кістяних шпильок з одним стрижнем наша мала чотири. Загалом ця жіноча шпилька свідчить про висо-

кий професійний рівень косторіза, добру обізнаність у цій справі та знайомство з римським косторізним ремеслом.

Цікавим ремісничим виробом з майстерні є кістяна сукалка, виготовлена з рогу оле-

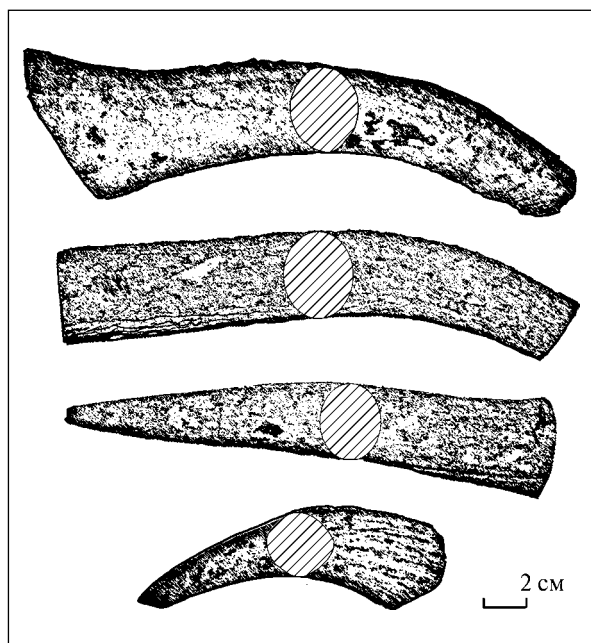

Рис. 4. Поселення Хрінники. Фрагменти рогу зі слідами обробки

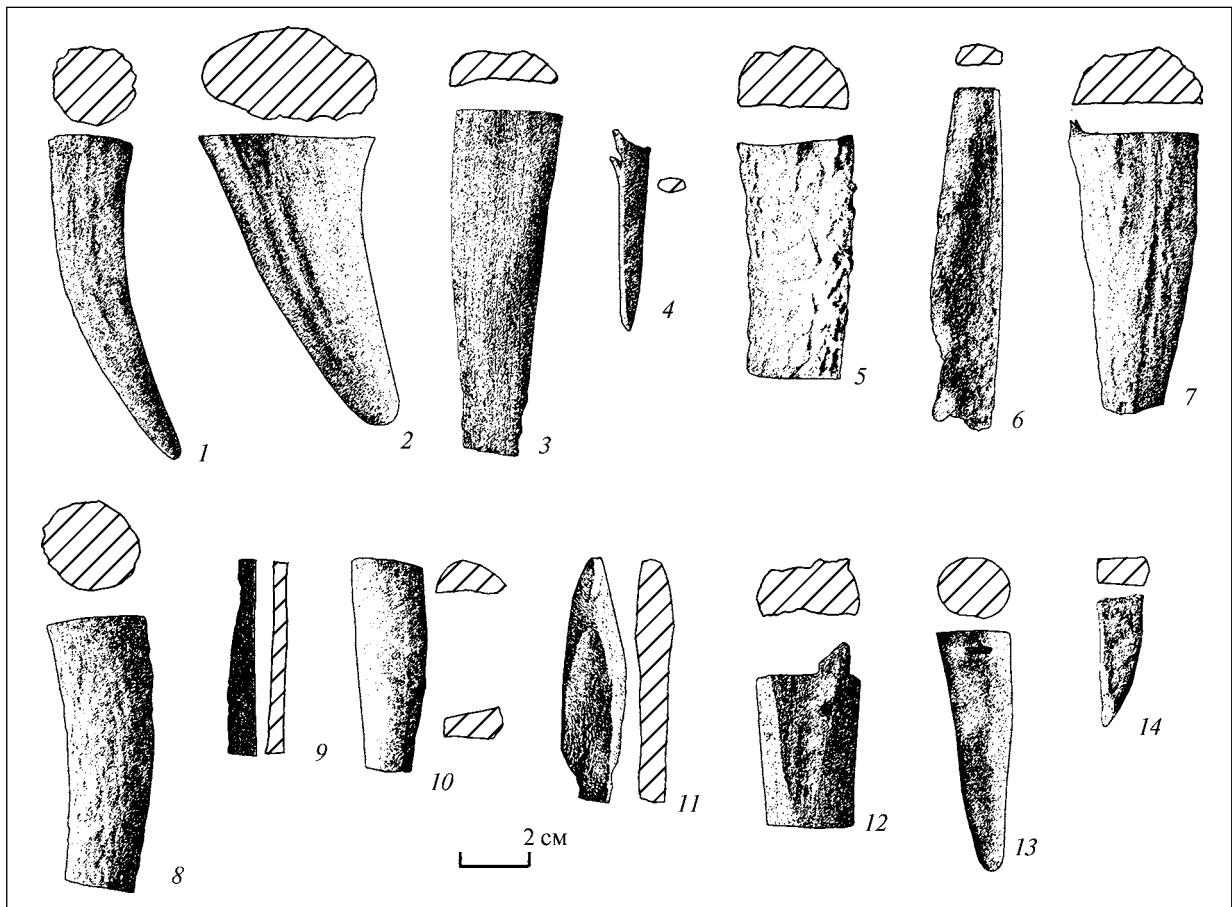

Рис. 5. Поселення Хрінники. Кістяні заготовки

ня (рис. 3, 8). Тонший край інструмента з обох сторін затесаний ножом, і в ньому вирізано жолобок. Довжина виробу 15 см, діаметр 2,0 см. Найімовірніше, інструмент використовували для витягування й сукання шкіряних шнурів, ремнів тощо.

Можливо, до інструментів майстра-косторіза належала також крем'яна пластина, яка виконувала функцію ножа чи тесла (рис. 3, 10).

Ще однією унікальною знахідкою в житлі-майстерні є бронзова жіноча посохоподібна шпилька для волосся. Вона виготовлена з високоякісної бронзи, один кінець загострений, верхній — вигнутий у формі посоха, край розклепаний у нитку й вивернутий назовні у вигляді маленького кільця (рис. 3, 9). Довжина шпильки 12 см, діаметр дроту 0,3 см. За класифікацією Б. Бекмана, шпильки з викрученим назовні кільцем належать до варіанта 3 групи В (Beckmann 1969, S. 108, Rys. 1, В). Часто їх носили парами, з'єднуючи ланцюжком або ремінцем.

Такі вироби з'явилися вперше в східно-балтській культурі скринькових поховань у I ст. н. е. Найбільшого поширення вони набу-

ли в пізньоримський час на величезній території від Східної Балтики до Фінської затоки. Що стосується нашого екземпляра, то він, за спостереженнями дослідників, може датуватися, найвірогідніше, лише від пізньоримського часу (Nowakowski 2007, s. 15—17).

Відтак, за хронологією фібули підв'язного типу час функціонування майстерні можна визначити III ст. Датування споруди пізньоримським часом опосередковано підтверджується й бронзовою шпилькою. Але тут слід враховувати й наявність у заповненні майстерні уламків гончарної кераміки, яка з'явилася на поселенні лише на другій фазі його існування, тобто в другій половині III ст. (Козак, Прищеп, Шкоропад 2004, с. 105—108; Козак 2012, с. 148—152). Це дає підставу датувати косторізню майстерню другою половиною III ст.

З косторізним ремеслом на поселенні пов'язаний ще один об'єкт, виявлений у 2008 р. в межах розкопу XXII — споруда 64 (рис. 1). Вона була зафіксована за наявністю товстого шару (до 0,2 м) перегорілої та розпорошеної глиняної обмазки на площі приблизно 9,0—10 × 3,0 м. Під шаром перегорілої глини була

темна земля, в окремих місцях простежено ділянки утопаної долівки.

На площі споруди та на відстані 5,0—8,0 м довкола неї виявлено значну кількість уламків посуду, три вістря стріл, кілька залізних ножів і шил, різець до токарного верстата, а на площі споруди — також численні обрізки рогів оленя та кози (близько 100 фрагментів). Таке скупчення специфічних знахідок дає підстави говорити, що тут функціонувала майстерня, можливо, багатопрофільна, зокрема й косторізна. Відсутність готових виробів може свідчити, що в майстерні проходив якийсь проміжний етап косторізного ремесла, можливо, тут виготовляли заготовки для подальшого виробництва, а також найпростіші кістяні предмети: проколки та шпильки. Як співвідносяться ці дві майстерні, зокрема й у часі, встановити важко.

Далі зупинимося на технології косторізного ремесла за матеріалами, знайденими в житлі-майстерні 121. Основними рисами, які можуть характеризувати косторізний комплекс, є склад кісткової сировини, особливості технології її обробки та основний асортимент продукції.

У розглядуваному комплексі сировиною для косторіза слугував винятково ріг оленя. Кістки зі слідами обробки тут відсутні. Порожнистий ріг також не використовували. Серед матеріалів є один фрагмент рогового стрижня порожнистого рогу (виходячи з розміру та фактури, ймовірно, бика), але його причетність до косторізної справи малоімовірна.

Артефакти репрезентовані заготовками, напівфабрикатами та відходами виробництва (рис. 4—6). До відходів належить, насамперед, рогова стружка (близько 400 фрагментів), а також, імовірно, дрібні фрагменти рогу, здебільшого прямокутні в перетині. Таких фрагментів зі слідами розрізування та розпилювання виявлено 9 екз.

Вивчення цих матеріалів дозволяє простежити окремі етапи обробки первинної сировини. Після добору потрібного виду сировини першою технологічною операцією була підготовка її для подальшої обробки. Це, насамперед, заходи, які сприяли розм'якшенню рогу. На відміну від тваринної кістки, щільний ріг в'язкий і пружний, його легко різати навіть без додаткової обробки, що й становить його перевагу. Проте ріг також часто попередньо розм'якшували. Сліди зазначеної операції у вигляді трохи хвилястих форм слідів зрізів простежуються на окремих заготовках і відходах (стружках) з майстерні (рис. 7).

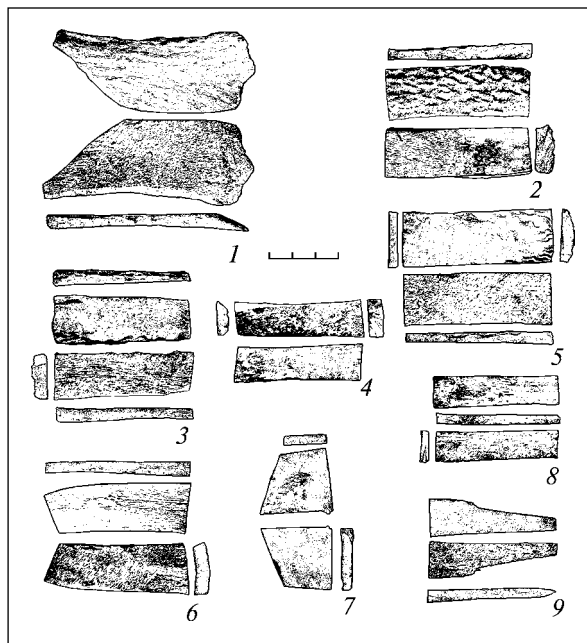

Рис. 6. Поселення Хрінники. Напівфабрикати та готові вироби

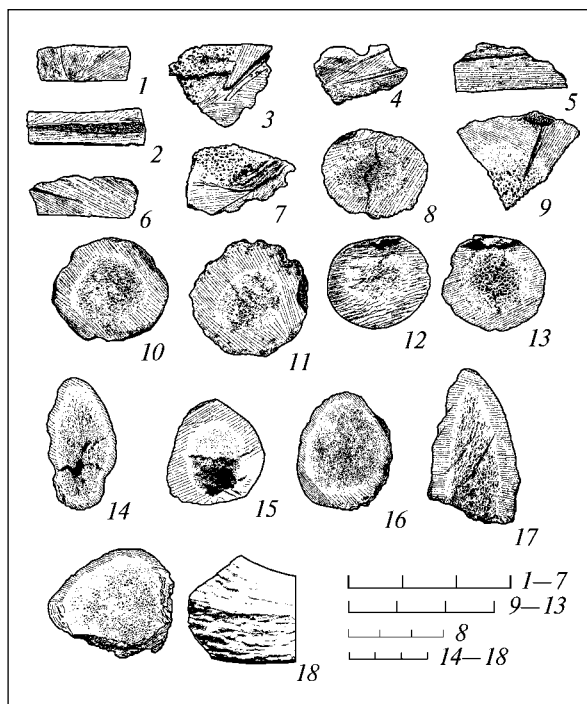

Рис. 7. Поселення Хрінники. Сліди інструментів на рогових заготовках

Узагальнюючи наявні дані з обробки щільного рогу, зокрема етнографічні, Я. Каван розглянув три можливі способи розм'якшення рогу в давнину: 1) у воді; 2) у лужному розчині; 3) у щавелевій кислоті. Автор дійшов висновку, що виварювання рогу в воді протягом 30 хв. було достатнім для його пом'якшення (Kaván

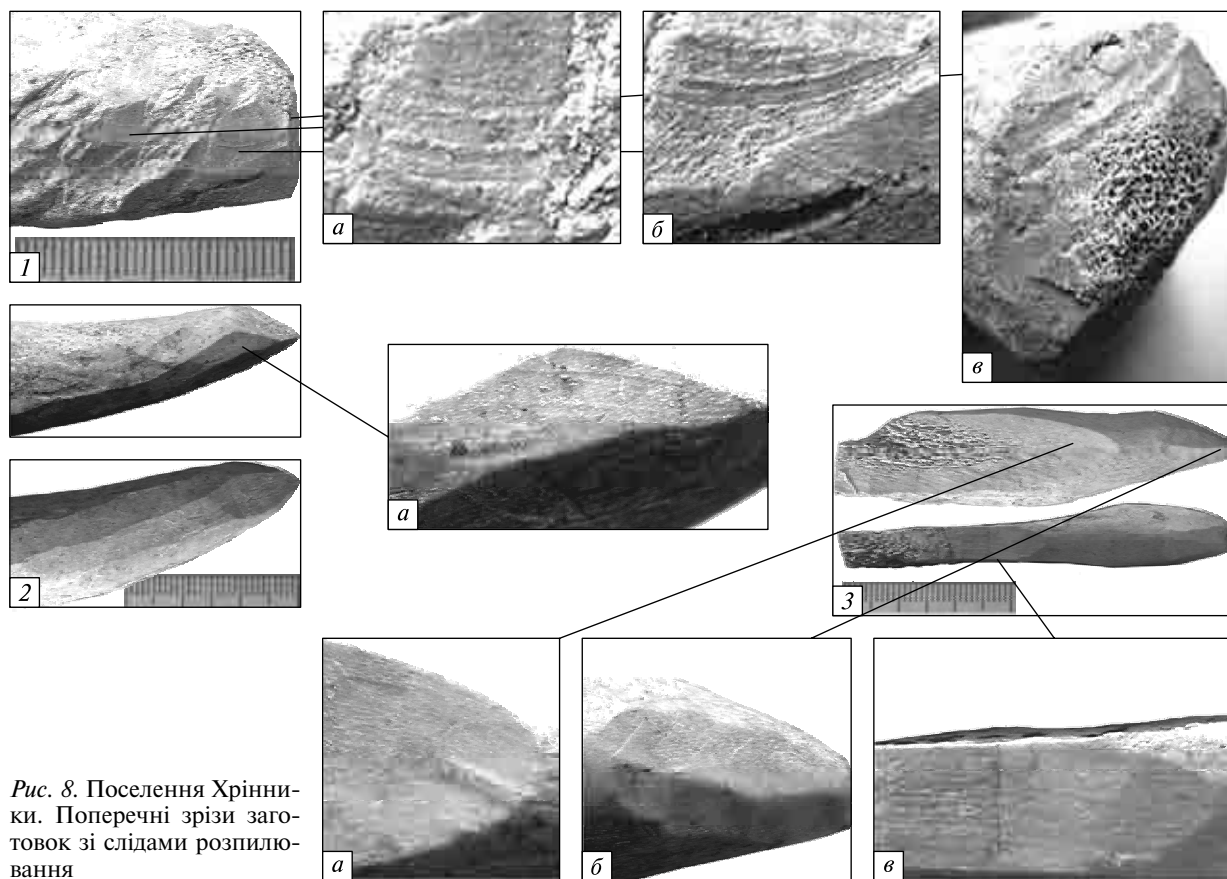

Рис. 8. Поселення Хрінни-
ки. Поперечні зрізи за-
готовок зі слідами розпилю-
вання

1980, s. 294). Спосіб, яким досягали потрібно-
го ефекту в давнину, достовірно не встановле-
но. Не виключено, що це була шавелева кис-
лота, яку застосовували навіть у пізніші часи.
Замість лужної добавки могли використовувати
деревний попіл. За припущенням В.Є. Ра-
дзівської, яка вивчала косторізне виробниц-
тво скіфів, з технологічною метою могли ско-
ристати спеціальним попелом, отриманим з
рослин, багатих на калієві та натрієві солі (Ра-
дзівська 1982, с. 25—26).

За ступенем опрацювання наявні заготовки
репрезентують різні стадії обробки підготовле-
ної до роботи сировини.

Перший вид заготовок — відпиляні гілки
рогів. Іноді відпиляні також їхні кінцеві части-
ни. Такі заготовки переважно не мають слідів
додаткової обробки поверхні, і тільки на кіль-
кох простежено сліди стругання ножом. В од-
ному випадку ніж використано замість пилки
для відокремлення заготовки.

Пилка використовувалася, як і скрізь у ста-
родавньому косторізному виробництві, лише
для поперечного розчленування рогу. Сліди
роботи пилкою на нашому матеріалі просте-
жуються в усіх випадках: на поперечних торцях

заготовок і напівфабрикатах пластин, а також
на деяких фрагментах стружки.

Наступною технологічною операцією було
відокремлення від підготовленого рогу части-
ни, необхідної для майбутнього виробу. Цей
етап представлений шматками рогів, розко-
лотих уздовж, навпіл або на окремі сегмен-
ти. Як указувалося, поперечне розчленування
рогу для отримання заготовки здійснювало-
ся пилкою, а поверхню обробляли різальним
знаряддям, найімовірніше, залізним ножом
або бронзовим різцем на зразок виявленого в
споруді.

У всіх простежених випадках для робо-
ти застосовували пилку з дрібними зубцями,
яку можна вважати спеціалізованою — при-
значеною для конкретних косторізних робіт.
Ріг розпилювали переважно з одного боку на-
скрізь (рис. 8). Спеціальна пилка і спосіб роз-
пилювання давали рівну гладеньку поверхню.
Спосіб, коли ріг надпилювали з кількох боків,
а потім відламували потрібну частину просте-
жено на меншій кількості екземплярів і, дода-
мо, сліди надпилювання та відламування про-
стежуються тільки на деяких дрібних фрагмен-
тах рогу, пов'язаних з виготовленням якихось

Рис. 9. Поселення Хрінники. Графічна реконструкція майстерні (реконструкція Д.Н. Козака та М.С. Сергєєвої, худ. І.В. Ковтун)

невеличких виробів. Тільки в одному разі торець рогу обпиляний з кількох боків навскіс, в інших випадках пилку тримали чітко перпендикулярно до поверхні заготовки.

Продукція репрезентована здебільшого напівфабрикатами пластинок (накладок?), виготовлених з компактного шару щільного рогу. Цей вид виробів на якомусь етапі був основним для косторіза. Зважаючи на розміри вказаних рогових заготовок, є всі підстави припускати, що вони призначалися саме для виготовлення подібних пластинок. Наявність пластинок різних етапів виготовлення дозволяє простежити деякі послідовні операції їх виробництва та надає можливості описати кожен з цих етапів.

Перший етап репрезентований двома пластинками з рогу неправильної форми з майже необробленою площиною, тож з одного боку зберігається шерехата фактура поверхні рогу. Довжина пластинок 86 і 91 мм, товщина відповідно 4,5 і 5,0 мм.

На наступному етапі вироби обробляли ножем, надаючи їм потрібної форми. Цей етап представлений пластиною, поверхня якої ще зберігає шерехату фактуру поверхні рогу, але

їй уже надано прямокутну форму. Протилежна площина виробу зазнала обробки — вона рівна, губчаста речовина повністю зрізана. Розміри цього екземпляра $58 \times 21 \times 8,0$ мм.

Далі різальним інструментом начорно обробляли поверхню виробу. Одна з пластинок, розміром $57 \times 20 \times 5,0$ мм, прямокутної форми, мала обидві оброблені рівні площини, але з одного боку на боковій грані лишилися сліди шерехатої фактури рогу.

Наступною технологічною операцією було шліфування пластини. У комплексі є кілька пластинок зі слідами шліфування широких площин. Одна з пластинок, розміром $60 \times 20 \times 6,0$ мм, має прямокутну форму з незначним вигином відповідно до форми вихідного матеріалу (гілка рогу). Три пластини мають правильну прямокутну форму. Їхні розміри $64 \times 23 \times 4,0$ мм, $53,5 \times 15 \times 5,0$ мм і $53 \times 13 \times 4,5$ мм. Ще одна пластина пошкоджена, але, ймовірно, теж мала прямокутну форму. Тільки одна з пластинок має трапецієподібну форму, вона дещо менша за розмірами — 26×20 — $30 \times 5,0$ мм.

Описані матеріали дозволяють не лише простежити технологію косторізного вироб-

ництва в цьому готському осередку, але й поставити питання про організацію ремесла.

Обробка кістки та рогу могла здійснюватися в межах допоміжного домашнього ремесла або бути основою діяльності майстрів-професіоналів. Наявні матеріали дають підставу стверджувати, що ця косторізна майстерня з уроч. Шанків Яр була однією зі складових загального косторізного виробництва в межах конкретного ремісничого осередку. Частиною процесу косторізного виробництва на поселенні могла бути робота, яку виконували в споруді 64.

Ознаки спеціалізованої косторізної майстерні неодноразово розглядалися різними авторами (Кругликова 1957, с. 175, 181; Cnotlivy 1970; Бородавский 1997, с. 42; Сергеева 2011, с. 15—16; 2012, с. 119—120). Найбільш надійними прикметами професійної косторізної майстерні слід вважати наявність сировини, напівфабрикатів, готової продукції та відходів виробництва, а також скупчення значної кількості таких матеріалів в одному місці. Важливою ознакою є також наявність серійної продукції, розрахованої на певний ринок збуту. Додатковою ознакою може бути виявлення в комплексі спеціалізованих знарядь праці косторіза, але вони зберігаються не завжди. Слід також наголосити, що у виробничому комплексі заготовки, напівфабрикати та відходи виробництва можуть суттєво кількісно переважати над готовою продукцією, оскільки готові вироби швидко реалізувалися й не лишалися в майстерні.

Матеріали косторізної майстерні, виявленої на готському поселенні біля с. Хрінники, відповідають усім критеріям професійного косторізного виробництва: наявність сировини, заготовок для подальшого опрацювання, напівфабрикатів, виробів на різних стадіях обробки, інструмент для виготовлення високохудожніх виробів. Важливою рисою цієї майстерні є наявність продукції, яка свідчить про роботу, розраховану на певне коло споживачів, зокрема ремісників, готових побутових речей і прикрас. Такою продукцією, вочевидь, були різноманітні накладки для ножів, частини гребенів, луків, обладунків вершника та коня тощо.

Особливо треба відзначити ексклюзивний готовий виріб — жіночу рогову шпильку, скопійовану з римських зразків. Цей виріб засвідчує високу професійну майстерність ремісника-косторіза, виготовлення ним витончених жіночих прикрас. Надійним доказом призначення майстерні для виготовлення прикрас є бронзовий різець, виявлений у її заповненні.

У зв'язку з цим відзначимо значну кількість на вельбарському поселенні жіночих шпильок, виготовлених з рогу дрібних тварин і загострених з обох кінців. Вони були поширені й характерні лише для цього поселення. Цілком вірогідно, що шпильки виготовляли саме в цій майстерні. Можливо також, що саме з цієї майстерні походить частина рогового панциря, виявлена неподалік у 2011 р.

Насамкінець, пропонуємо реконструкцію майстерні (рис. 9).

Амброс А.К. Фибулы юга Европейской части СССР — М., 1966. — (САИ. — Д1—30).

Бородавский А.П. Древнее косторезное дело юга Западной Сибири. — Новосибирск, 1997.

Козак Д.Н. Поселення неврів, слов'ян та германців на Стирі. — К., 2012.

Козак Д.Н., Прищепя Б.А., Шкоропад В.В. Давні землероби Волині (пам'ятки археології на Хрінницькому водоймищі). — К., 2004.

Кругликова Т.И. Изделия из кости и рога, найденные при раскопках Пантикапея в 1945—1949 гг. // МИА. — 1957. — 56. — С. 175—181.

Радзієвська В.Є. Обробка кістки та рогу в Лісостеповій Скіфії // Археологія. — 1982. — 41. — С. 21—33.

Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011.

Сергеева М.С. Косторізна справа у Давньому Колодяжині // Археологія. — 2012. — № 3. — С. 118—125.

Beckmann B. Die baltische Metallnadeln der römischen Kaiserzeit // Jahrbuch. — 1969. — XXVI. — S. 107—120.

Cnotlivy E. Niektóre problemy badań nad wczesnośredniowiecznym rogownictwem polskim // AP. — 1970. — XV. — Zesz. 2. — S. 499—518.

Kaván J. Technologie zpracování parohové a kostěné suroviny // AR. — XXXII. — Číslo 3. — 1980. — S. 280—305.

Nowakowski W. Kultura bogaczewska na Pojezierzu Mazurskim od schyłku późnego okresu przedrzymskiego do starszej fazy późnego okresu wpływów rzymskich. — Warszawa, 2007.

The Romans in the deft Pontus during the principate. Exhibition Catalog. — Tulcea, 2012.

Надійшла 07.02.2013

КОСТОРЕЗНЫЕ МАСТЕРСКИЕ ГОТОВ НА ВОЛЫНИ

Рассмотрены материалы двух объектов вельбарской культуры — косторезных мастерских — на поселении возле с. Хринныки на р. Стир. В объектах выявлен полный набор предметов, которые иллюстрируют процесс косторезного ремесла: костяной материал (рога оленя), заготовки разных циклов производства, готовые изделия и инструмент, на основании которых реконструированы этапы работы мастера — от изготовления заготовки до конечного продукта, а также воссоздан интерьер мастерской.

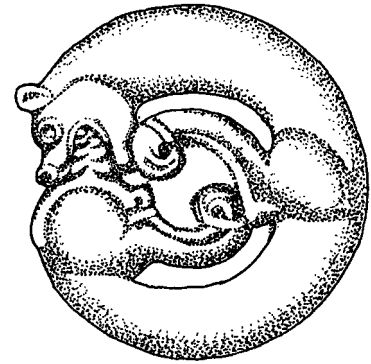
Мастерские, очевидно, функционировали во второй половине III в. В них изготавливали разного типа костяные пластины-накладки, шпильки для волос, бытовые костяные инструменты (проколки, сукачи), возможно, роговые панцири. Найденные готовые изделия, в частности женская шпилька, которая имитирует римские образцы, свидетельствуют о высоком мастерстве косторезов поселения.

D.N. Kozak, M.S. Sergeeva

THE GOTH'S BONE CARVING WORKSHOPS IN VOLYN

The materials from several Velbarska culture sites, namely from the bone carving workshops at the settlement near Khrinnyky village on the Styr River are analyzed. At these sites, a full set of objects illustrating the bone carving craft: bone material (antlers), half-finished products of various cycles of production, readymade production and instruments, based on which the stages of craftsman's work were reconstructed, from the blank production to the final product, as well as the workshop interior was recreated.

Apparently, workshops functioned in the second half of the 3rd c. Various types of bone superimposed plates, hair-pins, everyday used bone instruments (borers and twisters), and perhaps bone armour. Ready-made production, namely woman's pin imitating Roman examples, evidence for the high skilled bone carvers at the settlement.

К.П. Бунятян, Б.А. Прищепа

ДО ХРОНОЛОГІЇ ГОРОДОЦЬКО-ЗДОВБИЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Публікуються перші радіокарбоніві дати, отримані для двох об'єктів городоцько-здовбицької культури.

Ключові слова: Західна Волинь, доба бронзи, городоцько-здовбицька культура, радіокарбоніві дати.

За значної території, яку займала городоцько-здовбицька культура (ГЗК), найбільше її пам'яток відомо на Рівненщині. Тут були досліджені й ті, що дали назву культурі. В межах самого м. Рівне зафіксовано кілька пунктів з матеріалами ГЗК (Свешніков, Нікольченко 1982, с. 45), але жоден досі не досліджувався. Наприкінці 2006 р. під керівництвом Б.А. Прищепи здійснено рятувальні розкопки на південній околиці міста між Басівкутським озером і вул. Чорновола, спровоковані прокладанням каналізаційного колектора (Прищепа, Ткач, Чекурков 2009).

Пам'ятка, що отримала назву Рівне-Пляж (пункт 3), займає мисоподібний виступ корінного правого берега р. Устя. Розкопки були ускладнені осіннім сезоном, стислим строком і звелися до траншеї завширшки 2,0 м, прокладеної від південно-західного підніжжя схилу до його верхівки. Пам'ятка полікультурна — трапилися матеріали та об'єкти культури кулястих амфор (а, може, й ранішого часу), ГЗК, стжиковської (чотири уламки кераміки) і тщинецької культур (більше знахідок), а також поморської, празької та райковецької культур. Найпотужніші культурні нашарування відмічені на вершині мису (1,0—1,2 м), на схилі вони становили лише 0,1—0,2 м.

З-поміж матеріалів доби бронзи найчисленніші представлені ГЗК. До цієї культури віднесені об'єкти 7а та 7б, виявлені на верхівці мису, що становили, схоже, цілісний комплекс, пов'язаний з кременярством. Їхні обриси виявлені в передматериковому шарі на глибині 1,05—1,10 м.

Характеристика об'єктів. Об'єкт 7а (рис. 1, 1) підовальної в плані форми, орієнтований пів-

нічний схід — південний захід. Розміри 2,15 × 1,90 м, глибина від рівня вияву 0,75 м. Долівка нерівна: у північно-східній частині вона дещо увігнута; у південно-західному кутку влаштована яма діаметром приблизно 1,00 м і завглибшки 0,20 м від рівня долівки. Під її північною стіною зафіксована невелика яма діаметром 0,23 м і завглибшки 0,20 м, мабуть від стовпа, а над південним її краєм, на висоті 0,50 м, виріто підбій, що півколом оточував яму, заходячи в центрі в стіну на 0,25 м та виклинюючись до країв.

У заповненні об'єкта виявлено близько 300 крем'яних знахідок, головно відщепи та луски, а також два невикористані жовна. Знаряддя (декілька, схоже, давнішого часу) представлені ретушованими відщепами, рідше — на пластинах, знайдено також три уламки сокир-тесел і вістря стріли з увігнутою основою (рис. 1, 10). Кам'яні вироби одиничні: три уламки «зернотерок» з черепашнику.

Кераміка — 120 уламків — дуже фрагментована (переважно уламки неорнаментованих стінок). Більшість належить до ГЗК (рис. 1), лише поодинокі зразки (по 1—2 екз.) — до енеолітичної пори?, культури кулястих амфор і тщинецької.

Інші вироби представлені прикрасою у вигляді пластини з мушлі беззубки з двома отворами у верхній частині (рис. 1, 11) і кістяною шпилькою з отвором (рис. 1, 7).

За кісткою тварини для об'єкта 7а отримана дата: Ki-14659 3740 ± 80 BP.

Об'єкт 7б був розміщений поряд описаного — за 1,3 м на північ від нього (рис. 2, 1), орієнтований захід—схід. Загальні його розміри 2,90 × 1,60 м. Він мав вигляд округлого в плані котловану розмірами 1,75 × 1,60 м та завглиб-

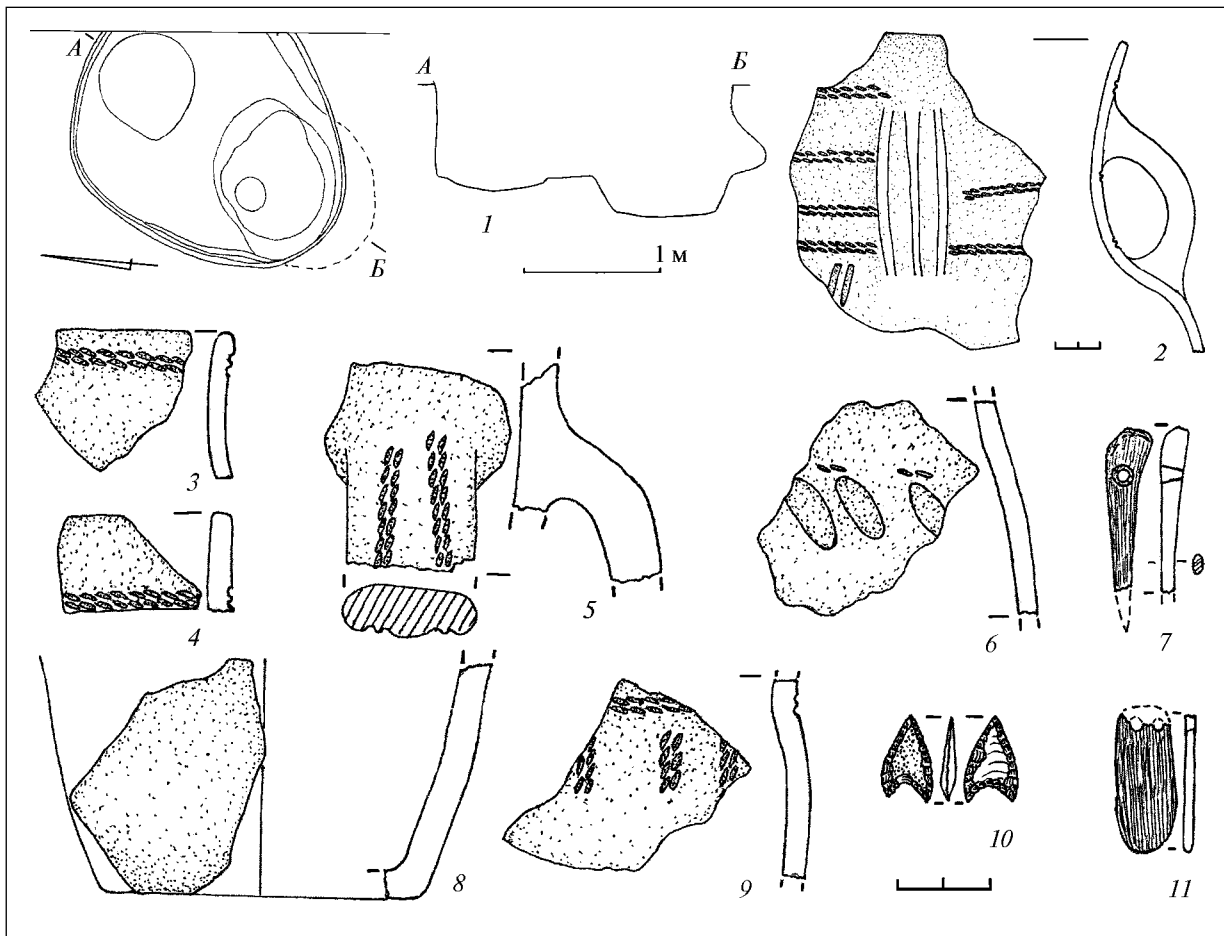

Рис. 1. Рівне-Пляж, об'єкт 7а: 1 — план і перетин; 2—11 — знахідки (2—6, 8, 9 — кераміка; 7 — кістка; 10 — кремій; 11 — мушля)

шки 1,10 м від рівня вияву. Приблизно на середині висоти стін котлован, окрім західного боку, розширювався до дна на 0,30—0,40 м. Зі сходу до нього примикали дві сходинки: верхня, 0,60 × 0,40 м, була заглиблена на 0,25 м; нижня, 1,20 × 0,60 м, — на 0,50 м. Майже в центрі котловану була округла яма діаметром 0,50 м і завглибшки 0,35 м від долівки.

У заповненні об'єкта виявлено близько 500 крем'яних знахідок, головно відщепи (з них 59 ретушовані) та луски, а також знаряддя на пластинах, вістря стріли (рис. 2, 6), два уламки сокир-тесел і заготовка, а також обламане долото культури кулястих амфор. Кам'яні вироби представлені трьома уламками «зернотерок» з ракушняку, уламком полірувальної плити з пісковика та фрагментом мергелю.

Кераміка (74 уламки), за рідкісними винятками (можливо, є культури кулястих амфор?), представлена фрагментами посуду ГЗК, зокрема орнаментованими (рис. 2).

З-поміж інших знахідок — 10 уламків ступок мушлі беззубки та заготовка прикраси з та-

кої, а також кілька кістяних: фрагмент відрізаної кістки (рис. 2, 9), так зв. долото, точніше стамеска (рис. 2, 8), пластина (рис. 2, 10) і виріб з отвором (рис. 2, 7). Останній за формою нагадує долота/стамески, але отвір «над лезом» вказує на іншу його функцію.

За кісткою тварини для об'єкта 7б отримана дата: Ki-14655 3790 ± 70 BP.

Кераміка ГЗК превалює серед знахідок доби енеоліту—бронзи і в культурному шарі на всьому розкопі, найбільше її виявлено в районі вказаних об'єктів. Загалом у культурному шарі знайдено 250 уламків, представлених, головно, неорнаментованими стінками, рідше орнаментованими, а також вінцями, двома денцями від амфор і фрагментом циліндричного кубка (рис. 3).

Кераміка виготовлена традиційно — в тісті помітна домішка подрібненого кременю, рідше — жорстви та піску, а також слюди (піриту) чи за поєднання цих домішок. Фрагменти надто малі, аби реконструювати форму чи орнаментацию (рис. 1—3). Та загалом вони походять

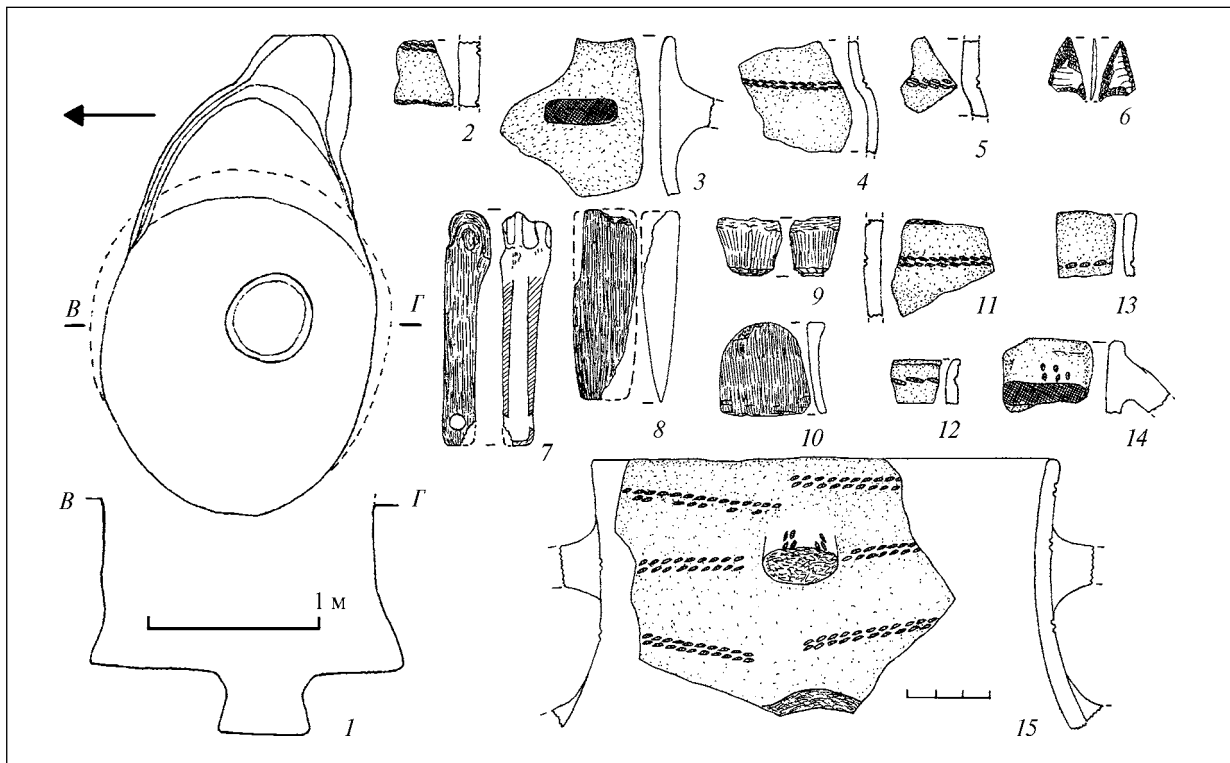

Рис. 2. Рівне-Пляж, об'єкт 76: 1 — план і перетин; 2—15 — знахідки (2—5, 11—15 — кераміка; 6 — кремій; 7—10 — кістка)

від трьох провідних зразків посуду ГЗК: амфор, черпаків і циліндричних кубків. В орнаментациї переважають пасма з горизонтальних парних шнурових ліній, зрідка — потрійних, що іноді облямовані знизу прокресленими вертикальними або навскісними лініями, по одному випадку — короткими шнуровими петельками, вертикальними пасмами з парних шнурових ліній та овальними вдавленнями.

За значної кількості крем'яних знахідок у культурному шарі та вказаних об'єктах виразних виробів ГЗК не виявлено. Маємо на увазі великі біфасальні знаряддя чи їхні уламки на зразок списів, кинджалів, стилетів і серпів.

Аналіз дат. Радіокарбоніві дати для об'єктів 7а та 7б — перші для ГЗК¹. Одразу вкажемо, що експеримент не зовсім чистий. Адже йдеться про відносно закриті комплекси, стосовно яких не слід забувати про здатність всіляких решток «переміщуватися» в культурних нашаруваннях. На те вказує й наявність в об'єктах хай і поодиноких вкраплень артефактів інших культур. Але через абсолютне переважання в

них матеріалів ГЗК можна сподіватися, що й кістки належали до того само часу.

Калібрація дат дає такі результати. Об'єкт 7а (рис. 4): 2290—2020 BC (68,2 %) і 2500—1900 BC (95,4 %), відтак, з вірогідністю 68,2 % його можна датувати **2290—2020 cal BC**; об'єкт 7б (рис. 5): 2350—2130 BC (63,8 %) і 2460—2030 BC (95,4 %), з вказаною вірогідністю **2350—2130 cal BC**.

Показники дат обох об'єктів значною мірою перетинаються. На їхню відносну синхронність вказують і виявлені в них матеріали, в першу чергу кераміка. Водночас дати дали надто широкий діапазон і потребують корекції, єдиним способом якої може бути специфіка виявлених решток.

Що стосується нижньої межі дат, то певним орієнтиром для її уточнення можуть бути матеріали епонімної пам'ятки Городок (уроч. Кургани), визнаної за найдавнішу в ГЗК. Якщо орієнтуватися на неї, то навіть за значної фрагментованості кераміки з Рівного-Пляжу її все ж навряд чи можна віднести до найраніших зразків ГЗК, на що вказують, зокрема, чималі фрагменти амфор з обох об'єктів (рис. 1, 2; 2, 15). Від класичних амфор з поселення Городок (Сवेशніков 1974, рис. 26, 13, 14, 17) вони відрізняються розміщенням ручок нижче краю вінець і оздобленням горизонтальними парними

¹ Дати виконані в межах спільного українсько-російського проекту з дослідження пам'яток доби енеоліту—бронзи, профінансованого академіями наук обох країн. Керівник з української сторони — Ю.Я. Рассмакін, один з учасників — К.П. Бунятян.

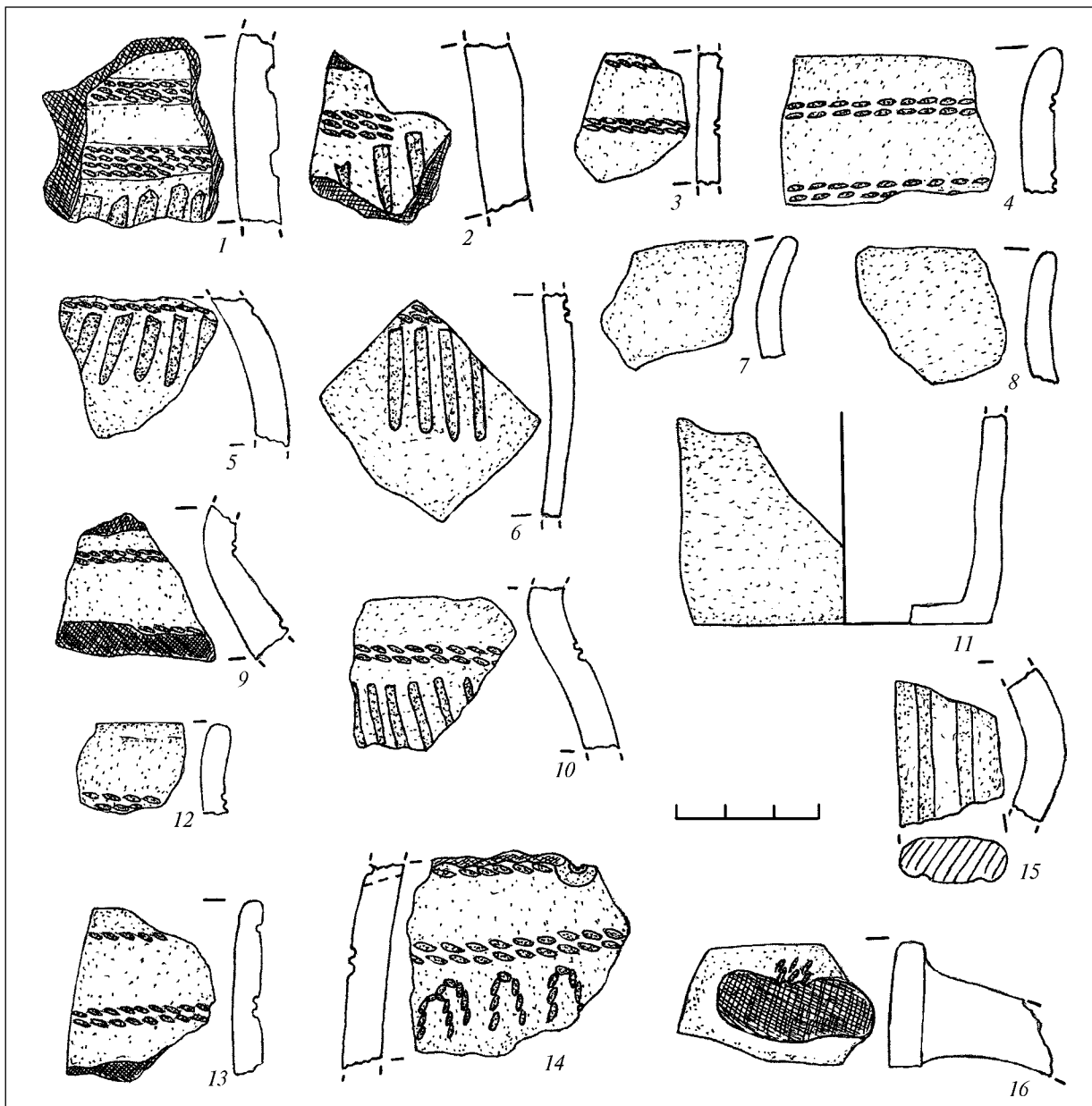

Рис. 3. Рівне-Пляж, кераміка з культурного шару

шнуровими лініями. Звернемо увагу й на такі знахідки як пластинки з мушлі — мабуть, нашивки на одяг чи амуніцію (рис. 1, 11), які асоціюються зі стжижовською культурою та її часом. Подібна до знайденої в об'єкті 7а шпилька з розширеною голівкою (рис. 1, 7) виявлена в житлі 2 на поселенні Зозів I, уроч. Придатки (Свешніков 1974, рис. 34, 12), яке видається одним з найпізніших у ГЗК. Додамо, що подібну до об'єкта 7а конструкцію мало житло 3 на поселенні Зозів I (неопубліковане; серед неоприлюднених матеріалів ГЗК є й аналогії об'єкту 76).

Однак наявність указаних дрібних знахідок не варто абсолютизувати, оскільки вони на-

вряд чи можуть маркувати хронологічну позицію пам'ятки. Нині, з розширенням кола джерел, навіть надійніші колись хроноіндикатори втратили таку роль. Корективи в те внесли не тільки радіокарбонові дати, а й кореляція таких знахідок з іншими артефактами, зокрема в похованнях. Це сталося, приміром, з верболистими прикрасами з видавленим зісподу реберцем так зв. «стжижовського» зразка, появу яких нині пов'язують з ранньою фазою межановицької культури (Kadrow, Machnik 1997, s. 43; Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 118—119, рис. 89, 1—4), хоча насправді має йтися про ГЗК, оскільки для межановицької культури вони якраз і не характерні (Бунятян

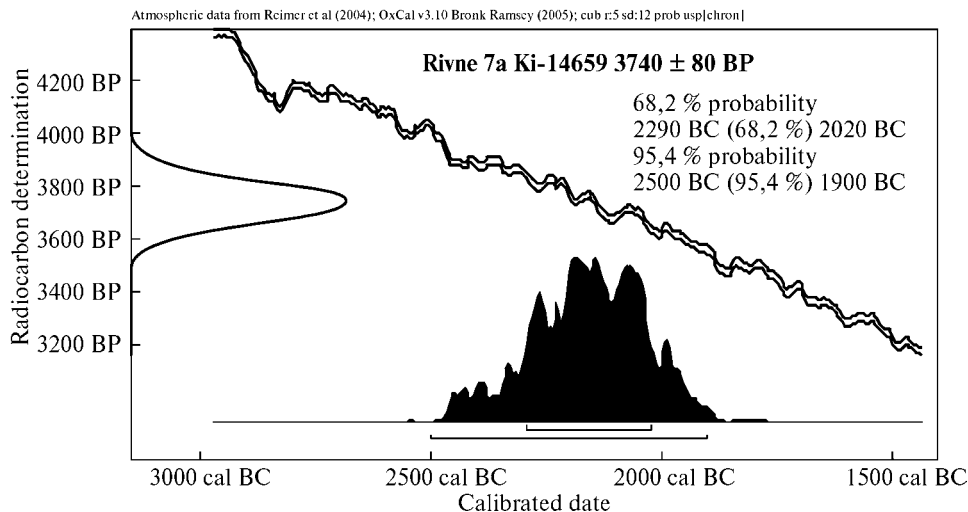

Рис. 4. Рівне-Пляж, об'єкт 7а: калібрація дати ^{14}C

2010, с. 22—23). Змінилася в бік подавлення також хронологічна позиція фаянсового намиста, яке значний час вважали прикметним пам'яткам стжижовської культури та синхронним їй (Machnik, Bagińska, Koman 2009, s. 112—114, рис. 83; 85).

Відтак, з погляду на кераміку, об'єкти 7а та 7б слід оцінювати як пізніші за деякі житла на поселенні Городок. Цілком можливо, що їх можна синхронізувати з ранньою фазою межановицької культури, датованою приблизно 2200—2050 cal BC (Kadrow, Machnik 1997, s. 29). Наголошуючи на цьому, звернемо увагу на таку деталь. Попри відмінність амфор із Рівного-Пляжу від знайдених на поселенні Городок між ними є й те, що певною мірою споріднює їх. Зокрема, на деяких уламках посуду з об'єкта 7а та особливо з культурного шару поселення шнуровий орнамент на шийці (іноді навіть у вигляді горизонтальних пасм із потрійних ліній шнура: рис. 3, 1, 2) облямований знизу (на плічках) рядочком чи групами прокреслених скісних чи вертикальних широких рисок або овальних вдавлень (рис. 1, 6; 3, 1, 2, 5, 6, 10). Таку чи подібну облямівку маємо на амфорах із Городка та інших пунктів, які І.К. Свешніков відносив до раннього етапу ГЗК (Свешніков 1974, рис. 26, 13, 14, 17; 28, 19, 27), та іншому посуді. Це, приміром, черпак з поховання в Ріпневі, зараховане І.К. Свешніковим до почапського типу (там само, рис. 22, 1), а Я. Махніком — до ранньої фази межановицької культури (Kadrow, Machnik 1997, s. 33, рис. 12, B6c). Така деталь оздоблення трапляється й на циліндричних кубках (Свешніков 1974, рис. 36, 2; Самолюк 2009, рис. 3, 2). За спостереженнями польських дослідників, таке доповнення в оздобленні во-

линського посуду разом з деякими формами амфор і жбанів становить локальну особливість східного варіанта межановицької культури (Kadrow, Machnik 1997, s. 47), тобто ГЗК. Сюди слід додати також популярні в ГЗК циліндричні кубки (Бунятян 2008, с. 16).

Відповідно, це знову вертає нас до проблеми і датування початку ГЗК (зокрема матеріалів з Городка та подібних їм), і її протяжності в часі, а також певної специфіки на тлі межановицької культури. Тут лише наголосимо, що нині немає підстав розглядати цю культуру як східний короткочасний варіант межановицької (докладніше див.: Бунятян 2013).

Обмежити верхню дату об'єктів з Рівного-Пляжу складно. Можна лише сказати, що їхні показники контрастують з датами поселення стжижовської культури Дубно-Волиця 2. Нагадаємо, що після публікації його матеріалів з об'єктами подібної функції — кременярські майстерні (Самолюк 2007), за кістками тварин отримано дати для двох (Бунятян, Позіховський 2011а, с. 98; Бунятян 2013, с. 40): об'єкт 13 — Ki-13882 3380 $\pm$ 80 BP, або в каліброваному вигляді з вірогідністю 68,2 % 1770—1530 cal BC; об'єкт 16 — Ki-13881 3290 $\pm$ 70 BP, або 1670—1490 cal BC.

За критичного ставлення до цих дат і відсутність порівняльного матеріалу вони загалом вкладаються в хронологію стжижовської культури. Водночас вони демонструють суттєвий розрив у часі між об'єктами двох пам'яток, що цілком вірогідно з погляду на певні типологічні особливості їхніх знахідок. Приміром, пізню позицію об'єкта 4 в Дубно-Волиці 2 маркує уламок списа, схоже асиметричного, себто пізнього, за Є. Ліберою, зразка (див. схему: Libera

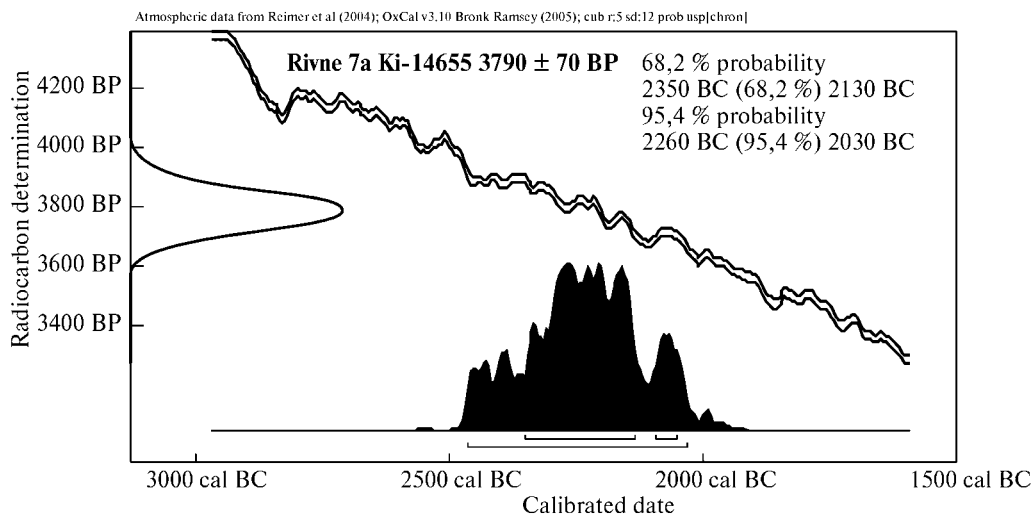

Рис. 5. Рівне-Пляж, об'єкт 76: калібрація дати ^{14}C

2001, гус. 37), що корелюється з пізнім черпаком і доволі оригінальними за формою амфорами ГЗК, ручки в яких розміщені на плічках (Самолук 2007, рис. 5, 5, 9, 14, 17).

У датованих об'єктах 13 і 16 Дубно-Волиці 2 кераміка ГЗК невиразна, хоча, безперечно, «не рання» (Самолук 2007, рис. 8, 4; 10, 6). Вона поєднувалася не тільки з посудом стжижовської, а й бабинської культур (там само, рис. 8, 10, 11; рис. 10, 7, 8, 10), а серп із об'єкта 16 (там само, рис. 11, 3), принаймні за оформленням вершечка, тяжіє, за систематикою Є. Лібери, до пізньої фази межановицької культури.

Розбіжності між керамікою з Рівного-Пляжу та Дубно-Волиці 2 можуть опосередковано вказувати на відносну достовірність їхніх дат. З одного боку, в об'єктах Рівне-Пляж не виявлено кераміки стжижовської культури, що потенційно може вказувати на їх «достжижовський» час, а також бабинської культури. Час активного проникнення носіїв останньої на Західну Волинь нині складно датувати, та все ж воно відбувалося в основному в «стжижовський» час. З іншого боку, в Дубно-Волиці 2 немає кераміки ГЗК, зіставної з тією, яку що І.К. Свешніков, що Я. Махнік відносять до раннього етапу чи

фази незалежно від визначення статусу таких пам'яток — ГЗК чи рання фаза східного варіанта межановицької культури.

Проте, як ми вже наголошували, матеріали з Рівного-Пляжу все ж, певно, пізніші за ті, які І.К. Свешніков відносив до найраніших в системі ГЗК. Такі та інші подібні, а вони потроху накопичуються (див.: Бунятян, Позіховський 2011; 2011a), на нашу думку, слід синхронізувати з протомежановицькою фазою, а подані тут — з ранньою її фазою та щонайбільше з початком класичної. Відтак, не абсолютизуючи ^{14}C дати об'єктів з Рівного-Пляжу та Дубно-Волиці 2, вони, принаймні частково, схоже, все ж відображають певні тенденції розвитку ГЗК, зокрема її кераміки. Наголосимо, лише певні, оскільки загалом комплекс посуду ГЗК набагато строкатіший за представлені на цих пам'ятках зразки. За відсутності стратиграфічних даних збільшення числа датованих об'єктів сприятиме хронологічному впорядкуванню старожитностей ГЗК, які нині не вкладаються ні в систематику І.К. Свешнікова, ні тим паче в концепцію Я. Махніка, який синхронізує волинські пам'ятки, головню, з ранньою фазою межановицької культури.

Бунятян К.П. Городоцько-здовбицька культура: проблемна ситуація // Археологія. — 2008. — № 3. — С. 10—20.

Бунятян К.П. Підкарпатська культура шнурової кераміки // Археологія. — 2010. — № 2. — С. 18—30.

Бунятян К.П. Етнокультурна ситуація на Західній Волині за доби ранньої бронзи // Археологія. — 2013. — № 1. — С. 33—50.

Бунятян К.П., Позіховський О.Л. Нові пам'ятки городцько-здовбицької культури в Середньому Погоринні // Вісник Нетішинського краєзнавчого музею. — 2011. — 4. — С. 84—94.

Бунятян К.П., Позіховський О.Л. Поселення городцько-здовбицької культури неподалік Острога // Археологія. — 2011a. — № 3. — С. 82—101.

- Прищепя Б.А., Ткач В.В., Чекурков В.С. Дослідження багатошарового поселення на південній окраїні м. Рівне // АДУ 2006—2007. — К., 2009. — С. 28—31.
- Самолук В.О. Поселення стжижовської культури на р. Іква на Волині // Археологія. — 2007. — № 3. — С. 58—72.
- Самолук В.О. Нові поховальні пам'ятки городоцько-здолбицької культури // Археологія. — 2009. — № 4. — С. 26—37.
- Свєшніков І.К. Пам'ятки культур шнурової кераміки в басейні р. Устя // МДАПВ. — 1962. — 4. — С. 44—53.
- Свєшніков І.К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до н. е. — К., 1974.
- Свєшніков І.К., Нікольченко Ю.М. Довідник з археології України. Ровенська область. — К., 1982.
- Kadrow S., Machnik J. Kultura mierzanowicka. Chronologia, taksonomia i rozwój przestrzenny. — Kraków, 1997 (Prace komisji archeologicznej. — 29).
- Libera J. Krzemienne formy bifacjalne na terenach Polski i zachodniej Ukrainy (od środkowego neolitu do wczesnej epoki żelaza). — Lublin, 2001.
- Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988—2006. — Kraków, 2009.

Надійшла 31.01.2013

К.П. Бунятян, А.Б. Прищепя

К ХРОНОЛОГИИ ГОРОДОКСКО-ЗДОЛБИЦКОЙ КУЛЬТУРЫ

Публикуются первые даты ^{14}C , полученные за костями животных для двух объектов городокско-здолбицкой культуры на памятнике Ровно-Пляж: объект 7а — Ki-14659 3740 ± 80 BP; объект 7б — Ki-14655 3790 ± 70 BP. Калибрация дат позволяет датировать объект 7а 2290—2020 BC (68,2 %) или 2500—1900 BC (95,4 %), объект 7б — 2350—2130 BC (63,8 %) или 2460—2030 BC (95,4 %).

Сузить диапазон дат сложно из-за их единичности. Если ориентироваться на эпонимное поселение Городок (уроч. Курганы) как наиболее ранний памятник городокско-здолбицкой культуры и отличия в керамике между его объектами и из Ровно-Пляжа, то объекты 7а и 7б можно считать более поздними и в целом (с вероятностью 68,2 %) синхронизировать с ранним этапом межановицкой культуры.

Отметим, что даты указанных объектов демонстрируют существенный разрыв с показателями, полученными для двух объектов поселения Дубно-Волица 2, в которых при преобладании находок стжижовской культуры выявлены также изделия городокско-здолбицкой и бабинской культур. Видимо, это поселение отражает заключительный этап развития обеих культур на Западной Волини, что в какой-то мере отражают и особенности материалов городокско-здолбицкой культуры на нем. Но для более убедительных выводов необходим более солидный пакет дат ^{14}C .

К.Р. Bunyatyan, A.B. Pryshchepa

TO THE CHRONOLOGY OF HORODOTSKO-ZDOVBYTSKA CULTURE

Published are the first C_{14} dates obtained from the animal bones for two Horodotsko-Zdovbytska culture objects at Rivne-Pliazh site: object 7a Ki-14659 3740 ± 80 BP; object 7b — Ki-14655 3790 ± 70 BP. Calibration allows dating object 7a 2290—2020 BC (68,2 %) or 2500—1900 BC (95,4 %), while object 7b — 2350—2130 BC (63,8 %) or 2460—2030 BC (95,4 %).

It is difficult to narrow the dates range because of their identity. If oriented onto the eponymous settlement Horodok (Kurhany tract) as the earliest Horodotsko-Zdovbytska culture site and towards the differences between its ceramics and objects from Rivne-Pliazh, the objects 7a and 7b can be considered to be late and in a whole (with 68,2 % probability) be synchronized with the early stage of Mezhanovytska culture.

It should be noted, that the mentioned objects' dates demonstrate a significant gap with the indexes obtained for two objects from Dubno-Volytsia 2 settlement, where though Stzhyzhovska culture finds prevail, also products of Horodotsko-Zdovbytska and Babynska culture found. Apparently, this settlement reflects the final stage of both cultures development in Western Volym, which is also reflected to a certain extent by the Horodotsko-Zdovbytska culture materials there. However, more convincing conclusions require more considerable packet of C_{14} dates.

АНТИЧНЕ ТОРГІВЕЛЬНЕ СУДНО «ЗМІЙНИЙ-ПАТРОКЛ» (склад продукції)

Зроблено огляд колекції артефактів з античного торгівельного судна «Зміїний-Патрокл» кінця класичного часу та визначено можливий час корабельної аварії.

К л ю ч о в і с л о в а: античність, о. Зміїний (Левке), о. Пепарет, судно, аварія, свинцевий шток, амфора, мортар, канфар.

У попередньому номері журналу «Археологія» було висвітлено виявлення та методи фіксації античного торгівельного судна, умовно названого «Зміїний-Патрокл», яке зазнало аварії біля о. Зміїний — Левке (Терещенко 2013). Тут зосередимося на артефактах, піднятих із дна. Основна їх частина лишилася на місці до з'ясування засобів зберігання та музеєфікації цієї унікальної пам'ятки підводної археології.

У 2011 р., коли було виявлено судно, під кінець експедиції «Наварекс» було відібрано окремі знахідки, які можуть пролити світло на можливий пункт відправки корабля, датування його аварії та деякі проблеми торгівельних зв'язків між середземноморськими та північнопричорноморськими античними центрами. Добірка включає: свинцевий шток, свинцеву контромару з залишками дерев'яного якоря, свинцеву обшивку, кілька транспортних амфор різних типів та інший глиняний посуд.

Деталі оснащення судна

Дерев'яний якір. Свинцевий шток (ABQ) і свинцева контромара (AAS) з залишками дерев'яного веретена та лап були виявлені в квадраті E5 (рис. 1; 2). Шток лежав, спираючись на амфори ABS, AAW і AAV. Свинцева контромара лежала на ґрунті в напівзанесеному стані, дерев'яні частини веретена та лап були приховані шаром осаду. Свинцевий захист по периметру та піщано-мулистий з торців законсервували органічну частину якоря.

Свинцевий шток ABQ належить до типу зйомних (Kapitän 1984, р. 38). У профіль шток трохи вигнутий, з заокругленими кутами, має отвір діаметром 1,9 см і виступ (обмежник) на центральній ділянці (рис. 3, А, В). Коли шток вставляють у веретено, він зупиняється, бо

обмежувач торкається веретена. Після цього його положення фіксується болтом. Відстань між отвором і обмежувачем дорівнює ширині веретена (7,4 см) чи трохи більше, але не менше. Зі сторони, де знаходиться обмежувач, за 9,8 см від краю, є ще один наскрізний отвір діаметром 2,1 см (рис. 3, б). На думку Г. Капітана, цей отвір був потрібен, аби зв'язати якір зі штоком мотузкою і не шукати його в критичній ситуації на палубі судна (Op. cit., р. 39). На мій погляд, цей отвір можна було використувати також при розбиранні якоря. Коли деревина в воді розмокала та заклинювала шток, у цей отвір вставляли стрижень, за допомогою якого витягували його з веретена. Довжина штока 87 см, найбільша ширина 10,5 см, товщина 4,6 см, вагова маса на повітрі 30,6 кг.

Свинцева контромара AAS (рис. 3, С) — підсилювач кріплення лап до веретена — знаходилася за 1,02 м від штока ABQ (відстань між їхніми центрами). Її виливали зі свинцю безпосередньо на готовому дерев'яному якорі та, найвірогідніше, у формі з дерев'яних планок у місці розгалуження лап і веретена. Контромара трапецієподібна, звужується до низу та має три отвори — один для веретена та два для лап. Довжина паралельних сторін трапеції 47,8 і 41,1 см, висота не однакова — на одному кінці 6,3 см, на іншому — 7,4 см, ширина в середньому становить 9,5 см. Боківі сторони сходяться під кутом 24 і 27° відносно центральної осі симетрії (відповідно, ліва й права). Товщина свинцевої заливки по периметру 1,3—1,8 см. У місці розгалуження лап і веретена є дві перемички, трикутні в перетині (2,7 × 3,5 × 4,5 і 2,7 × 3,9 × 4,0 см). Сторони трикутників, що відбилися від лап, відходять від веретена під кутом 51 і 52° (відповідно, зліва та справа). Вагова маса контромари на повітрі 11,8 кг.

Три прямокутні отвори контромари з заокругленими кутами відтворюють периметр

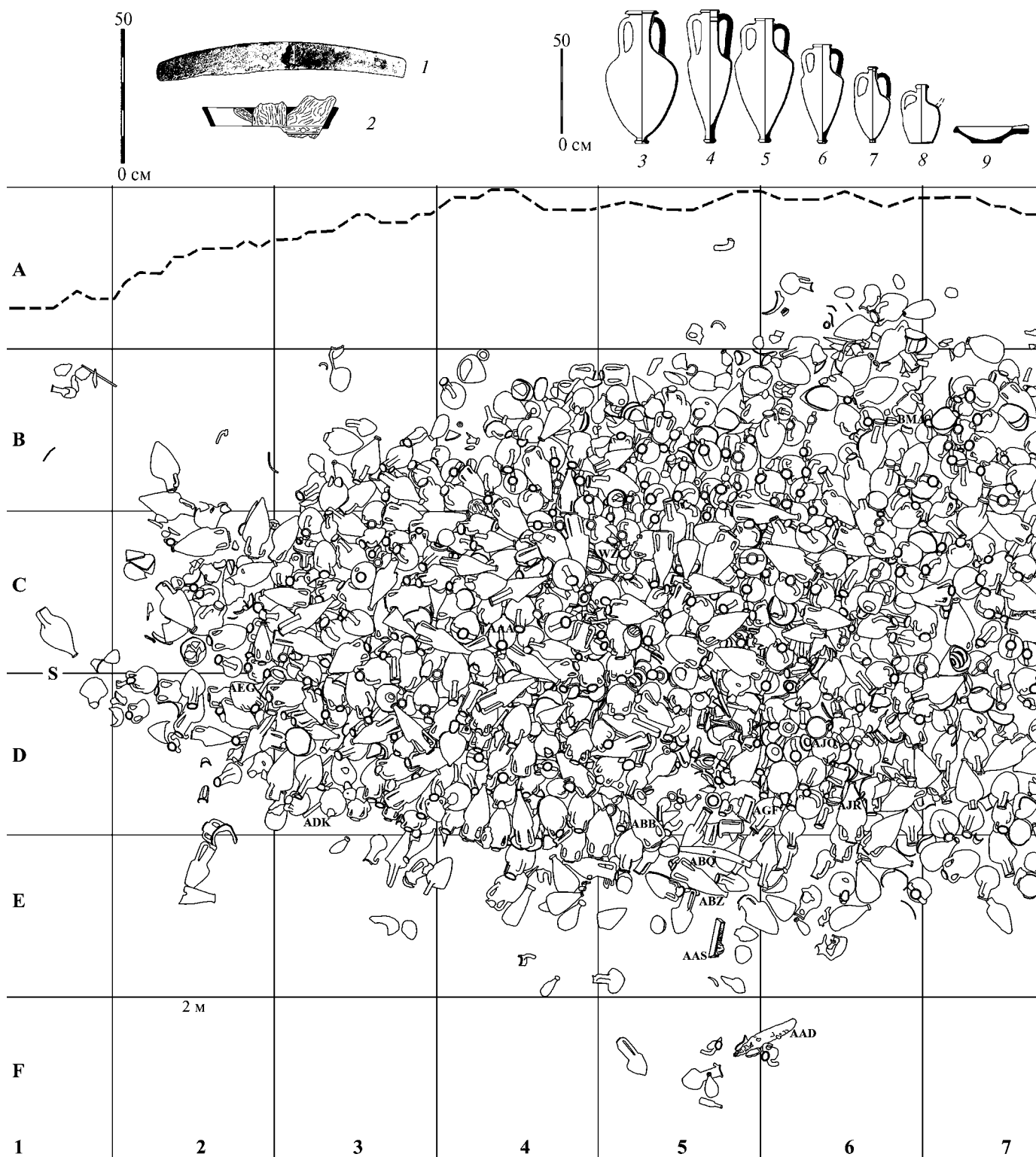

Рис. 1. Судно «Зміїний-Патрокл», план-схема. Зверху — знахідки: 1 — свинцевий шток дерев'яного якоря (ABQ, кв. E5); 4 — амфора Пепарет I (ABZ, кв. E5); 5, 6 — амфора Пепарет II (дві фракції: ABB, кв. D5 і AWZ, кв. C5); 7 — амфора 12 — чаша; 14 — рибне блюдо; 15—17, 19 — канфари; 18 — гуттус; 20—22 — скіфоси (відеозйомка О.П. Куракіна, відеомозаїка

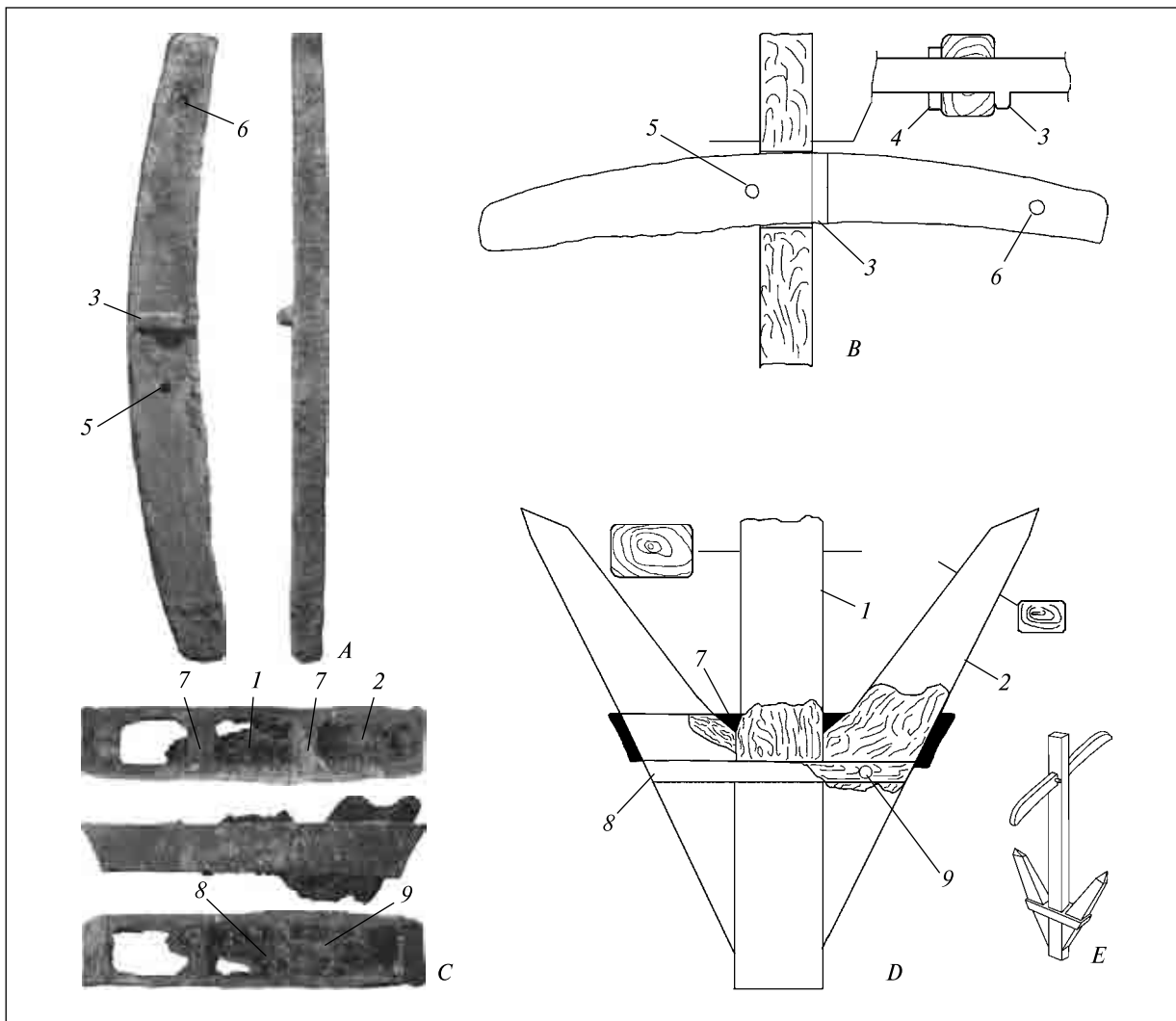

Рис. 3. Судно «Зміїний-Патрокл». Частини дерев'яного якоря та ймовірна його реконструкція: *A, B* — свинцевий шток АВQ; *C* — свинцева контромара ААS; *D* — кріплення лап до веретена (*1* — веретено, *2* — лапа, *3* — обмежувач, *4* — болт, *5* — отвір для стопорного болта, *6* — отвір для виймання штока з веретена, *7* — перемичка, *8* — шпонка, *9* — чіп); *E* — реконструкція якоря

Зроблено спробу частково реконструювати дерев'яний якір (рис. 3, *E*) за припущення, що він був зібраний на палубі і його збиралися віддати в допомогу останній надії — так називали найбільший якір на кораблі, який, імовірно, був у воді, але не міг самотужки впоратися зі стихією. Але останню надію судна «Зміїний-Патрокл» ще слід відшукати. Наш же якір був допоміжний, довжина його веретена була не менше ніж 140 см, лапи завдовжки 53 см відходили від веретена під кутом 30°, розмах лап становив 72 см, довжина штока 87 см, вага якоря на палубі не менше ніж 62 кг.

На думку Д. Халдане, дерев'яні якорі зі зйомним свинцевим штоком використовувалися від другої половини II ст. до н. е. до III ст. н. е. (Haldane 1984, p. 13). У такому разі

виходить, що мореплавці загиблого корабля випереджали час на два століття, оскільки за керамічним комплексом аварія судна сталася в середині—третьій чверті IV ст. до н. е. З іншого боку, є сумніви щодо належності цього якоря нашому судну.

У кв. D3, також серед амфор, виявлено свинцевий зйомний шток ADK, але він поки що лишився там. Зважаючи на те, що античне судно знаходиться на якірній стоянці о. Зміїний, яка існує від часів згадки про о. Левке в VII ст. до н. е. й понині (Охотников, Островерхов 1993, с. 3), належність свинцевих зйомних штоків лишається під питанням.

Свинцева обшивка (BOD) виявлена в кв. E7. Складена вдвоє, має розміри 61 × 21 см, товщина 0,1 см. Щось певне сказати про неї склад-

но, оскільки свинцеву обшивку віддавна використовували для захисту дерев'яного днища від молюсків і водоростей.

Керамічна тара

Із нагромадження керамічної тари були відібрані цілі амфори трьох типів. Попередня ідентифікація уможлиблює віднести їх до виробництва о. Пепарет (можливо, й о. Ікос, нині Алоннісос) IV ст. до н. е. Античний Пепарет, нині о. Скопелос, лежить у західній частині Егейського моря, на північ від о. Евбея та поряд узбережжя Фессалії. Слава пепаретського вина відображена в наративних джерелах V—IV ст. до н. е. (Soph., 550; Dem., XXXV, 35 та ін.), як і багаті тут врожаї оливи (Ovid., 470).

У класичний час о. Пепарет був одним з найбільших імпортерів вина, яке вивозили в усі куточки Північного Причорномор'я (Гарлан 1992; Амперер, Гарлан 1992, с. 20). Наймасовішими знахідками на судні — понад 824 од. — є амфори типу Пепарет II (Савченко 2001, с. 82, рис. 19, 13, 14; 41, 23), які С.Ю. Монахов називає ранньохерсонеськими (Монахов 1989, с. 42—53; прилож. 1, табл. I, II; прилож. 2, табл. I, II), «псевдо-херсонеськими» (Монахов 1999, с. 411—412, табл. 184; с. 625, прилож. 3) чи нині — «візантійськими» (Монахов, Кузнецова 2009, с. 160, табл. 6). Одна з них, АBB, відрізняється з кв. D5 (рис. 4, 1). Глина за візуальною характеристикою помаранчева з дрібними вкрапленнями слюди, часток білого та коричневого кольорів. Параметри: висота (H) 73 см, максимальний діаметр тулуба (D) 34 см, глибина (H₀) 69 см, висота верхньої частини (H₁) 28,3 см, висота горла (H₃) 15,7 м, діаметр вінець (d) 8,8—9,1 см, повна місткість (V) 22,0 л, робочий об'єм (Vr) 19,65 л (1/2 метрета), маса (m) 12,5 кг.

Доволі невисоке циліндричне горло з округлими вінцями плавно переходить у плічка, які так само плавно спадають донизу, звужуючись до короткого стовбура ніжки, яка потім різко розширюється до плоскої неглибокої підосви та нагадує копито коня. Горло зсередини рифлене, а в місці верхніх приліпів — гладеньке з невеликою западиною, що надає йому припухлості. Ручки вертикальні, спираються на середину плеча. З одного боку, де ручка приліплена неохайно, є тріщина, що проходить через плече на третину тулуба. Вірогідно, вона з'явилася через зіткнення судна з ґрунтом. Близьке зображення міститься на монеті

діхалк Пепарета II ст. до н. е. (Triton XV 2012, р. 325, 802.1), на якій можна розгледіти зображення посудини, що має чимало спільного з амфорами типу II: коротка шийка, округлий тулуб і характерної форми ніжка (рис. 4, 2).

Нині амфори цього типу, які раніше відносили до ранньохерсонеських, майже ніхто не атрибує як виготовлені на о. Пепарет, тож наголосимо ще раз на цьому. У вирішенні цієї проблеми важливу роль відіграють дослідження на острові грецьких і французьких археологів, цінність яких для ідентифікації нашого судна полягає в тому, що там маємо прямі аналогії для трьох основних типів амфор із нього (Doulgeri-Intzessiloglou, Garlan 1990). Але вони не зробили жодної спроби, аби тоді чи пізніше ототожнити так зв. ранньохерсонеські амфори з виробництвом на о. Пепарет. За чорнолаковим посудом, виявленим на судні, синхронним з розглядуваною керамічною тарою, можна припустити, що амфора АBB типу Пепарет II була виготовлена в 350—325 pp. до н. е. Острівне датування амфор укладається в межі середини — третьої чверть IV ст. до н. е. (Гарлан 1992, с. 38), знахідки з Причорномор'я амфор Пепарет II датують так само (Савченко 2001, с. 82), а аналогічний тип «псевдо-херсонеських» — третьою чвертю IV ст. до н. е. (Монахов, Кузнецова 2009, с. 159).

Майже вдвічі менша фракція цього типу представлена синхронною амфорою AWZ з кв. C5 (поки що таких промарковано 42 од.). Тісто помаранчеве, параметри цієї фракції: H 57,0 см, D 24,8 см, H₀ 51,0 см, H₁ 21,5 см, H₃ 14,1 см, d 8,8—9,1 см, V 9,4 л, Vr 7,86 л, або 1/5 метрета (рис. 4, 3). Амфори менших розмірів, подібні до виділених повних типів, також зафіксовані І. Гарланом на Пепареті (Гарлан 1992, с. 38), але не віднесені до фракційних основних типів.

Амфора ABZ (кв. E5) відрізняється від попередніх більш видовженими пропорціями, за яких тулуб став майже конічним, горло — вищим, з виділеним плечем, ніжка подовжена «копитоподібна» (рис. 4, 4). На нижньому приліпі ручки відбиток двох пальців. Тісто помаранчевого кольору. Параметри цього типу: H 77,0 см, D 25,3 см, H₀ 67,2 см, H₁ 31,4 см, H₃ 24,5 см, d 8,3—8,6 см, V 11,80 л, Vr 9,82 л (1/4 метрета). Горло зсередини має рифлену поверхню, а в місці верхніх приліпів — гладеньку з кільцевою западиною завширшки 2,3 см за 5,4 см від краю вінець. Таких амфор промарковано 77 од., найбільше (70 од.) — у кормовій частині судна, де вони розміщуються по-

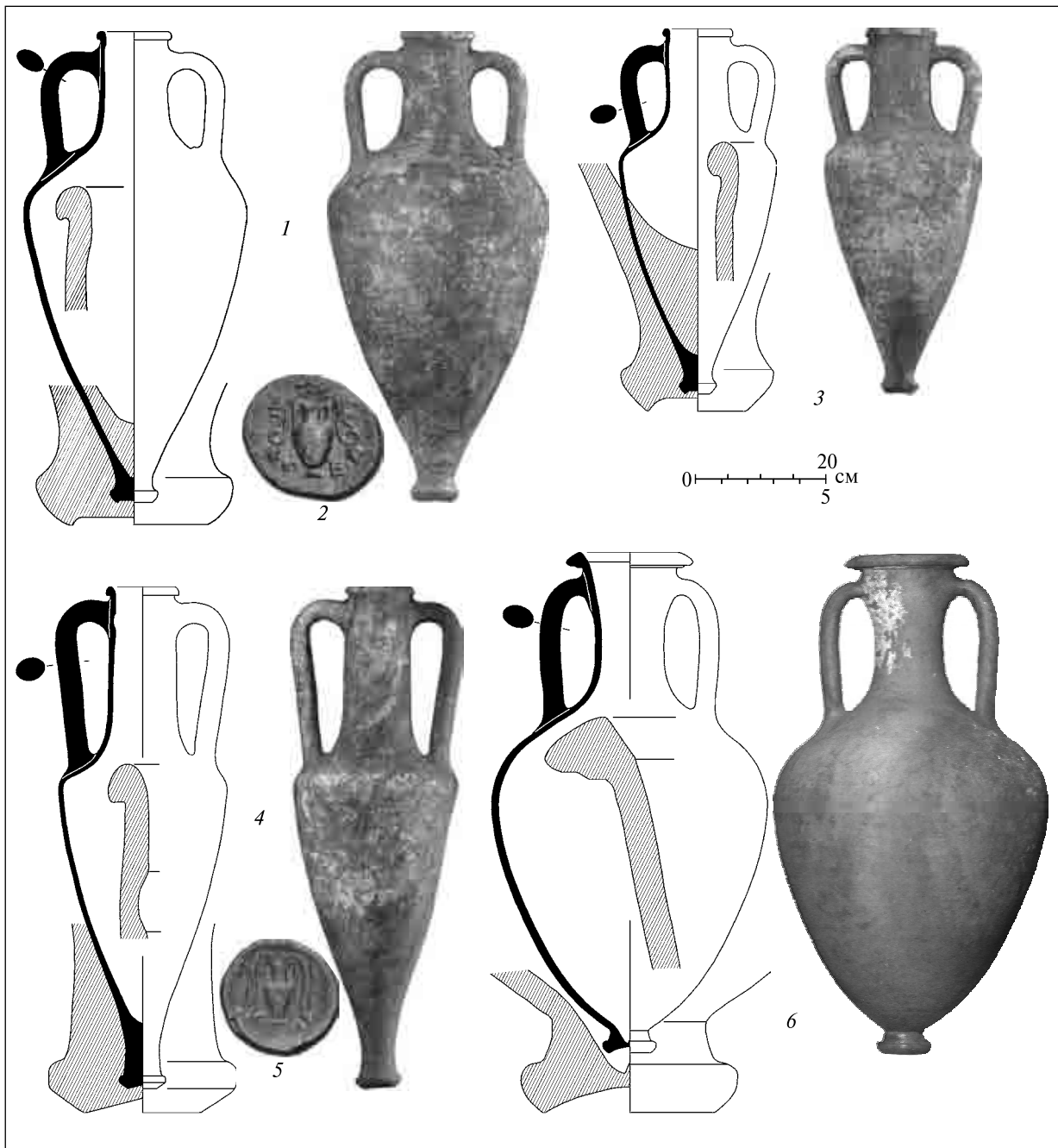

Рис. 4. Судно «Зміїний-Патрокл»: 1 — повностандартна амфора типу Пепарет II; 2 — монета діхалк о. Пепарет (D 18 мм); 3 — фракційна амфора типу Пепарет II; 4 — фракційна амфора типу Пепарет I; 5 — монета діхалк о. Пепарет (D 18 мм); 6 — корабельна гідрія типу Пепарет III?

верх амфор другого типу. Зважаючи на місткість, ці амфори слід зарахувати до напівамфор типу Пепарет I або, за І. Гарланом, до меншої фракції амфор типу Пепарет I (Гарлан 1992, рис. 2), а, за С.Ю. Монаховим, до типу I-B з Чортмлицького кургану (Монахов 2003, с. 99, табл. 69, 2).

Цей тип нагадує профіль амфори на монеті діхалк II ст. до н. е. острова Пепарет (рис. 4, 5; Triton XV, р. 325, 801.1). За супутнім чернола-

ковим посудом можна припустити, що амфора ABZ типу Пепарет I була виготовлена в 350—325 рр. до н. е. Зіставлення профілю ніжки цієї амфори з фрагментами, виявленими І. Гарланом на амфорних звалищах у різних місцях о. Пепарет, також дає дату середина — третя чверть IV ст. до н. е. (див.: Гарлан 1992, с. 38). Зразки з Північного Причорномор'я, зокрема чортмлицькі амфори (Солоха II), близькі до наших, С.В. Полін датує третьою чвертю IV ст.

до н. е. (див.: Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, с. 374).

Амфора BLA виявлена у кв. C13, у носовій частині судна. Вона має грибоподібні вінця, циліндричне горло, яке звужується донизу та плавно переходить в округлі плічка та далі в овоїдний тулуб з невисокою широкою ніжкою з приплюснутою підшвою (рис. 4, 6). Ніжка порожниста, товщина стінки в центральній частині всього 0,7 см. Грибоподібні вінця мають знизу додатковий профіль. Поверхня амфори гладенька, домішки в тісті майже не помітні. Збоку по центру нижнього приліпа ручки є заглиблення від пальця діаметром 1,8 см. Тісто коричневого кольору. Параметри: Н 77,0 см, D 42,5 см, Н₀ 75,7 см, Н₁ 38,6 см, Н₃ 20,9 см, d 15,3 см, вінця в перетині (d_v) 18,7 см, V 39,5 л, V_г 39,29 л (аттична метрета). Одне плічко амфори проламане. Поверхня чиста від наростів, окрім шийки, де оселилися вапнякові водорості. Була занесена осадами по вінця.

Амфори з грибоподібними вінцями не становлять єдину за походженням групу. Серед них є посуд родоського, кнідського, коського, самоського, наксоського, еріфрейського та іншого виробництва. Цей тип у вітчизняній науці називають Солоха I. Його появу із застереженнями відносять до середини V ст. до н. е. в районі Іонії (Lawall 2010, р. 58), а з часом такі амфори почали виробляти по всій Егеїді, де вони побутували до III ст. до н. е. Появу амфор типу Солоха I слід пов'язувати, в першу чергу, не з товаром, який перевозили в них, а з можливістю виконувати дальні морські перевезення. Це потребувало додаткових запасів прісної води, особливо зважаючи на екстремальні випадки. За каботажного плавання була можливість поповнювати ці запаси щодня, а за прямих трансморських рейсів треба було покладатися тільки на власні ресурси. Основні вимоги до такого посуду — велика місткість, можливість удвох переміщувати наповнені амфори для упакування у верхніх шарах тарного посуду та найголовніше — широкі вінця для зручного наливання води та надійність багаторазового закривання-відкривання, чому сприяла конструкція дерев'яного корка, що вставлявся в грибоподібні вінця.

Як зазначив І. Гарлан, А.П. Манцевич ототожнила амфору Солоха I з гідрією на монеті Терони (Гарлан 1992, с. 41), і вона мала рацію, бо це своєрідна гідрія в корабельному, а, вірогідніше, в транспортному виконанні. Постає запитання, чому тоді ці амфори були поширені в степових похованнях Північного

Причорномор'я? А через те, що кочове життя на підводах цілком нагадує морське. Пересуваючись бурхливими водами чи степами, потрібно було берегти воду та за необхідності мати до неї легкий доступ. Тож усі амфорні центри, крім керамічної тари для рідких продуктів, виготовляли спочатку транспортні гідрії для мореплавців, а згодом — і як самостійний товар на продаж. У кургані Солоха амфору поставили вертикально перед небіжчиком, забезпечивши його водою для мандрівки в потойбіччі. Зрозуміло, що такі амфори можна було використовувати й для товару, але вартість їх була вища за звичайні, тож побутували вони довше.

І. Гарлан схильний ототожнювати такі амфори з типом Пепарет II (Гарлан 1992, с. 40—41), що проблематично. С.Ю. Монахов відхиляє таку можливість, але не виділяє їх в окремий тип амфор виробництва о. Пепарет (дет. див.: Монахов 2003, с. 100). На мій погляд, ці амфори, можливо, слід виділяти в окремий тип Пепарет III як «транспортні гідрії». Для 20-стернового торговельного судна треба щонайменше дві транспортні гідрії води на добу з розрахунку 3,0 л на особу (для екіпажу з 27 осіб), а на 7-добовий рейс з непередбаченими наслідками — 20. Поки що на нашому судні за відео- та фотоматеріалам виявлено ще дві амфори цього типу: амфора BIY у носовій частині в кв. D13, майже повністю занесена осадами, та амфора AEG у кормовій частині в кв. D2. Амфора BLA виділеного мною типу Пепарет III? датується так само, як і попередні типи.

Посуд екіпажу

До цієї категорії кераміки, на мій погляд, можна віднести мортар АJO та каструлю ВОС, які використовувалися командою судна під час плавання. Вони виявлені в кв. D6, що дозволяє припустити розміщення тут камбуза.

Мортар (mortar) АJO з кв. D6 знаходився на поверхні в оточенні амфор та іншого посуду. Глина, з якої виготовлена посудина, білоп'яшаного кольору з доволі великими чорними вкрапленнями, поверхня шершава. Вінця відігнуті, нависають над конічним тулубом, який закінчується циліндричною базою, на підшві якої прокреслена кільцева борозенка. Злив у вигляді жолоба, що трохи підноситься над вінцями, доіплений окремо (рис. 5, I). Внутрішня поверхня півсферична. D по вінцях 26,7 см, Н 6,7 см, глибина 5,7 см, об'єм 0,96 л. Найближча аналогія — мортар 1898 з Афінської агори, який датується другою половиною IV ст.

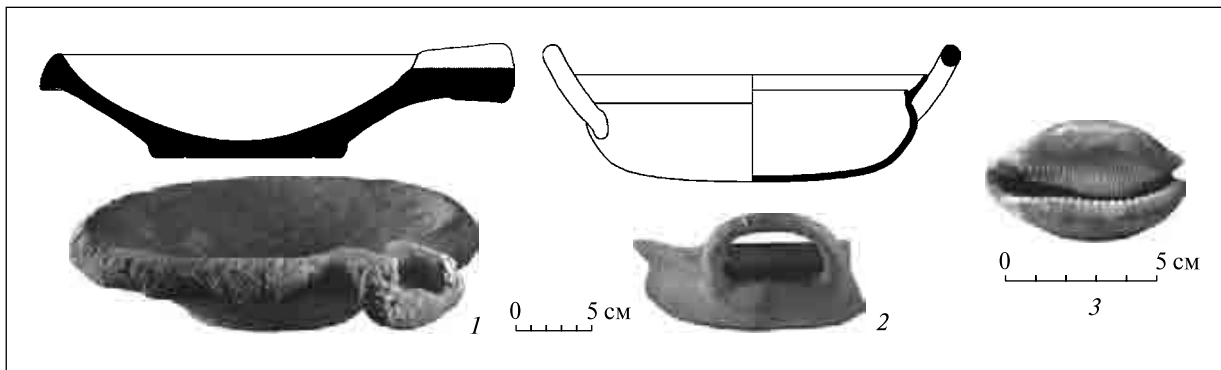

Рис. 5. Судно «Зміїний-Патрокл»: 1 — мортар; 2 — каструля, 3 — черепашка ципрея луріда

до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 223, 369, Pl. 92, Fig. 16).

Фрагмент каструлі (lopas) ВОС з кв. D6 виявлено поряд з мортаром АЮ. Їхня глина дуже схожа. Посудина для приготування їжі має високі конусні вінця, розширені назовні, а зсередини — закраїну для покриття (рис. 5, 2). Тулуб кулясто-приплюснутий, дно плоске. Ручки майже вертикальні, круглі в перетині, прикріплені нижче вінця і прилягають до них. Д каструлі 23,5 см, реконструйована Н по вінця 7,0 см, товщина стінок 4,5 см. Корисний об'єм 1,29 л. За морфологією найближча аналогія — каструля 1970 з Афінської агори, яка датується другою половиною IV ст. до н. е. (Op. cit., p. 227, 373, Pl. 95, Fig. 18).

Аттичний чорнолаковий посуд

До складу колекції входять риби блюда, тарілки, чаші, келихи, канфари, чаші-скіфоси та гуттус. Посуд виготовлений з типової аттичної глини. Значна кількість однорідної продукції дозволяє припустити, що чорнолаковий посуд везли на продаж.

Рибні блюда (fish plate). Добірка складається з 26 од., різних за розмірами. Особливість цих блюд полягає в тому, що попри щільне покриття чорним лаком вони мають смуги, залишені в кольорі глини, по краях вінця, на сільничці та ніжці (рис. 6, 1). Чорнолакове покриття нестійке до солоної води та мулу. На половині екземплярів є відбиток від піддона іншої тарілки через транспортування стопкою. Максимальний діаметр коливається від 16,5 до 27,3 м, висота — від 2,9 до 4,6 см.

На двох блюдах, АМА і BND, на денці надрупані графіті КТН і ФІ, відповідно (рис. 6, 1). Графіті КТН на чорнолаковій тарілці з Херсонеса тлумачать як ім'я її володаря — Ктесій (Ту-

ровський 2006, с. 53). За аналогіями з Афінської агори, такі блюда побутували в 375—325 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 311, Pl. 37, Fig. 10, Cat. № 1070—1074; Rotroff 1997, Fig. 51).

Тарілки з заокругленими вінцями. Це, зокрема, плоска тарілка з масивними прямими вінцями округлої форми (рис. 6, 2). Зовні вінця завершуються бортиком, стінки плавно спадають до широкого кільцевого піддона, на підодшві якого по колу є неглибока канелюра. Зсередини по центру штампований орнамент у вигляді семи 7-пелюсткових пальмет, з'єднаних через одну дугами. Пальмети оточені подвійною концентричною смугою щільних коротких насічок.

Подібна тарілка, знайдена в могилі 22 ольвійського некрополя, датована кінцем IV — початком III ст. до н. е. (Фармаковский 1903, с. 35, рис. 21). Аналогічна орнаментальна композиція з усіма деталями є на тарілці з приміщення 3 Ольвійської агори (Леви 1956, с. 73, рис. 34, 2). Чаша-скіфос з подібним орнаментом походить із Тіри (Секерская 1980, с. 46, рис. 2, 12).

Тарілки другого варіанта менші, хоча морфологічні складові такі само. Орнамент складається з видавлених по колу насічок, які оточують пальмети в центрі. Пальмети теж 7-пелюсткові, але їхні пелюстки більш видовжені (рис. 6, 3). Зсередини на тарілці лишився відбиток від іншої. На великій тарілці BNP зовні на денці є графіті ФІ. Діаметр цих тарілок різний і тяжіє до двох параметрів, коливання в межах яких незначні: менші діаметром 13,2 см (3 од.), більші — 22,0 см (7 од.). Аналогії з Афінської агори датуються 350—325 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 310, Pl. 36, Fig. 10; Cat. № 1057—1059).

Чаші-«ехіної» — їх у добірці 6 од. Вони мають загнуті округлої форми вінця та ніжку у

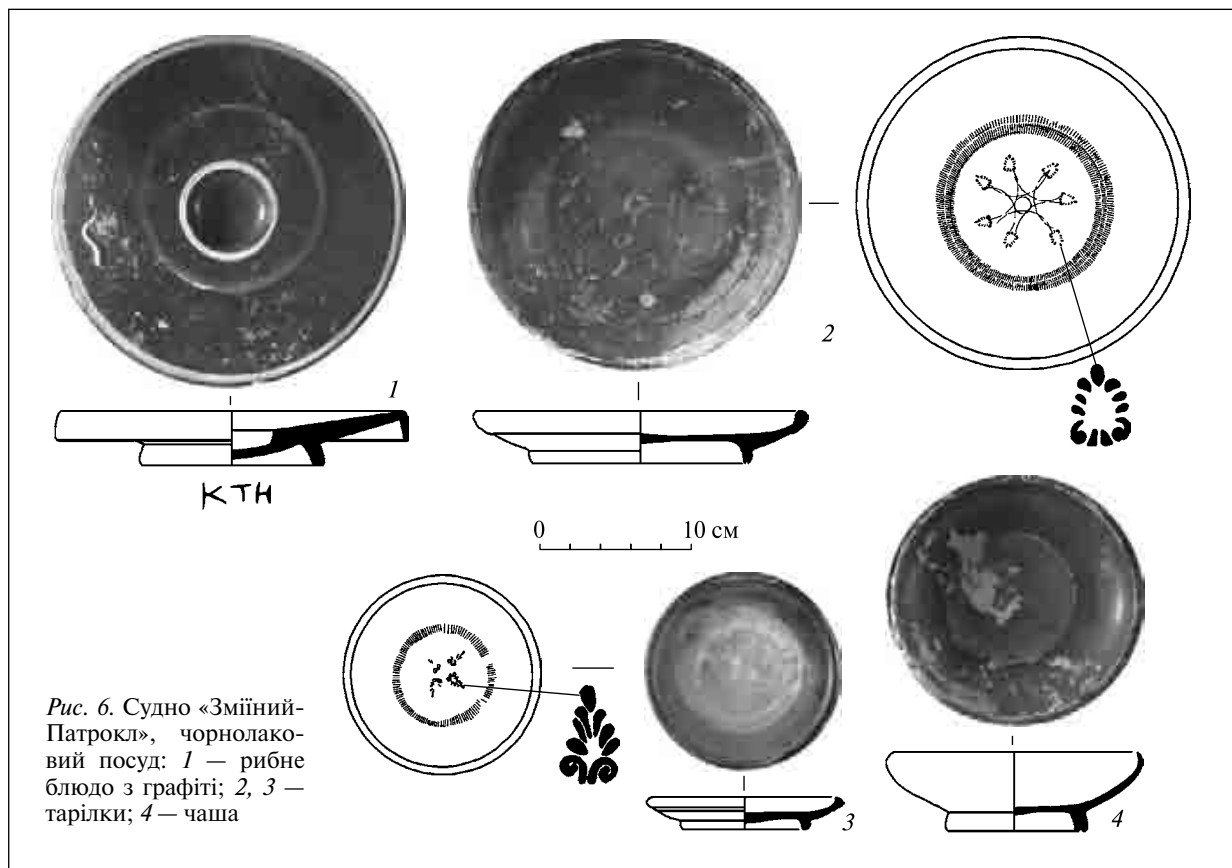

Рис. 6. Судно «Зміїний-Патрокл», чорнолаковий посуд: 1 — рибне блюдо з графіті; 2, 3 — тарілки; 4 — чаша

вигляді піддона, на торці якого вдавлена неглибока кільцева канелюра (рис. 6, 4). Діаметр варіюється в межах 14,7—15,6 см, висота 4,54—4,87 см, середня місткість 0,45 л. На чотирьох зсередини лишився відбиток від іншої чаші, що вказує на те, що вони довго знаходилися на дні в стопці. Аналогії з Афінської агори датуються 350—325 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, p. 295, Pl. 33, Fig. 8, Cat. № 832—835).

Келихи представлені кількома типами. Це, по-перше, канфари з простими вінцями (*kantharos with plain rim*) і вертикальними ручками, які на рівні виливу мають защіпи (рис. 7, 1). Ніжка профільована двома рельєфними виступами та має зовні округлу ямку з конічним виступом. Вінця трапецієподібної форми, циліндричне горло переходить в округлі плічка та напівсферичний тулуб. Ручки прикріплені до плічок і вінець, зверху до них приліплено майже горизонтально шип.

Канфар був переведений у віртуальний вигляд. Можливість установлювати такий посуд у певному порядку була помічена при дослідженні колекції. Але незначний різнобій у діаметрах був усунений у 3D графіці (рис. 8). На мій погляд, головна задумка такої фор-

ми келиха полягала в тому, щоб канфари при наповненні можна було встановлювати впритул один до одного, чому сприяє шип, сторони якого сходяться по дузі діаметром, що дорівнює діаметру вінець, а довжина — його половині, тож шипи не заважають один одному. За такого розміщення важко промахнутися при наповненні келихів. Щоб встановити їх під кутом 110° не потрібно щось вимірювати, майстер уже вклав цю ідею в їхню конструкцію. Можливо, такі канфари призначалися для наповнення одразу трьох з ойнохої. При погляді зверху ручку не помітно через шип, тож вона не заважає при встановленні канфарів впритул один до одного.

Канфари цього типу орнаментовані всередині штампом — кільцевою насічкою. Зовні на денці трьох посудин (AMP, BMX і BNC) є графіті ФІ. Об'єм доволі стабільний і становить 0,230—0,245 л (1 котла). На деяких екземплярах (BML, BLK) на тулубі знизу лишився протертий кільцевий слід діаметром, рівним внутрішньому діаметру вінець, що вказує на упакування їх стопкою (один в одний). Можливо, саме такий канфар став прототипом для зображеного на монеті 390—350 рр. до н. е. Пепаре-

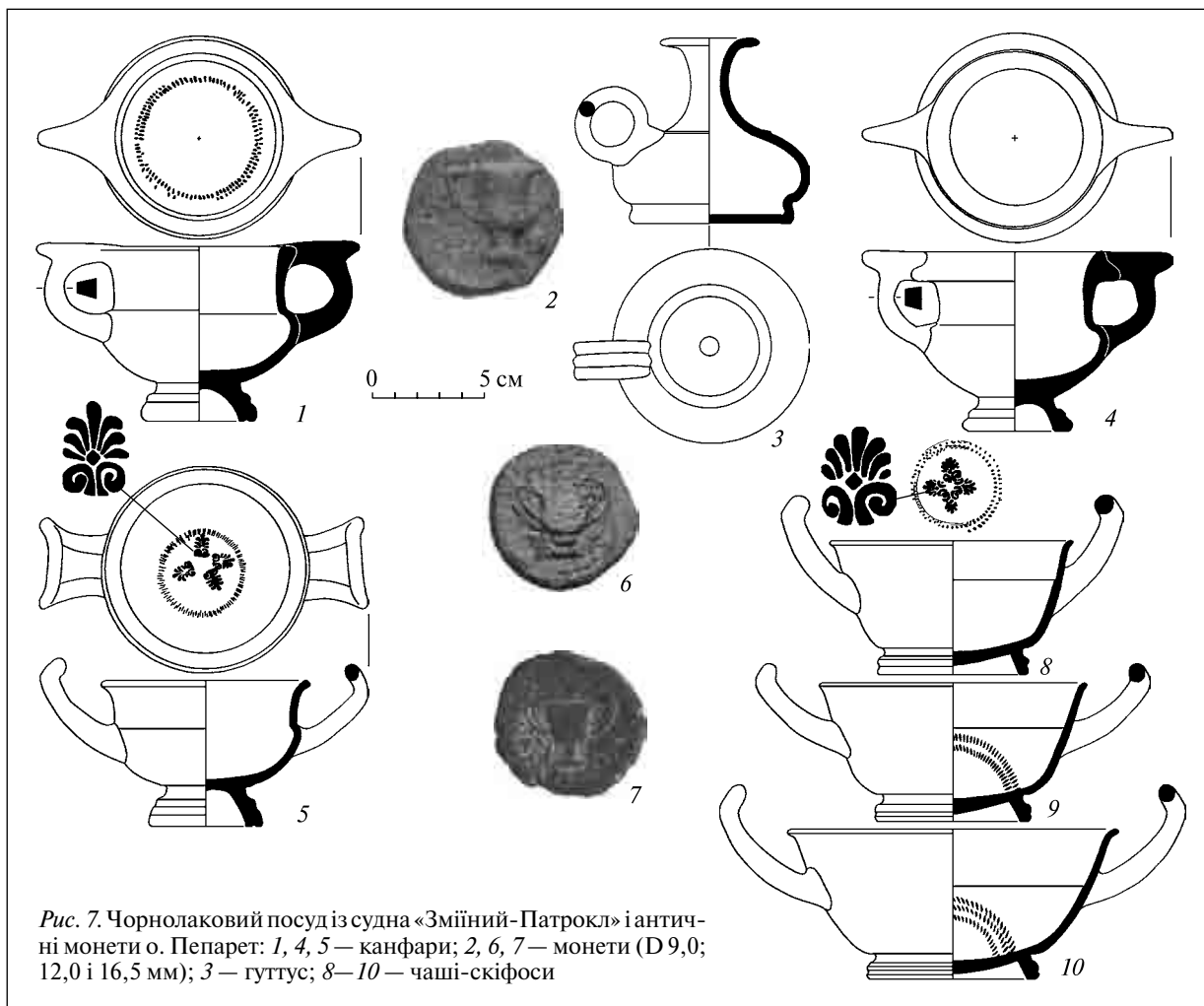

Рис. 7. Чорнолаковий посуд із судна «Зміїний-Патрокл» і античні монети о. Пепарет: 1, 4, 5 — канфари; 2, 6, 7 — монети (D 9,0; 12,0 і 16,5 мм); 3 — гуттус; 8—10 — чаші-скіфоси

та (рис. 7, 2). Аналогії з Афінської агори датуються приблизно 375—350 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, р. 286, Pl. 29, Fig. 7, Cat. № 707, 708).

Канфар з профільованими вінцями (*kantharos with moulded rim*) BLT, виявлений у кв. B5 (рис. 7, 4), менший: D 9,0 см, Н 7,6 см, об'єм 0,15 л. Насічок на денці немає. Аналогії з Афінської агори датуються 375—325 рр. до н. е. (Op. cit., р. 286, Pl. 29, Fig. 7, Cat. № 698—700).

Канфари ще одного зразка (*kantharos with squat rim*) мають підняті й загнуті ручки, як у скіфосів, а за формою ємкості й ніжки нагадують канфари першого типу. Вінця округлі, однакової зі стінками товщини, відігнуті назовні. Ручка прикріплена в двох точках на переході до плічок і має вигляд вигнутої над вінцями петлі з горизонтальною ділянкою всередині. Із 13 од. обидві ручки збереглися лише на одному, ВМР (рис. 7, 5), тоді як на канфарах першого типу на 14 із 16 од. Усередині на денці орнамент у вигляді чотирьох 7-пелюсткових пальмет, роз-

мішених у колі з насічок. На одному виробі відбитків пальмет немає (AGH). У двох канфарів (АЛІ, ВМХ) на денці графіті ФІ. Середні розміри келихів: Н 6,8 см, D вінець 9,2 см, D ніжки 5,0 см, повний об'єм 0,165 л. Розглядаючи канфар на діхалку II ст. до н. е. з Пепарета (рис. 7, 6; Triton XV 2012, р. 325, 801.3), можна помітити багато спільного з нашим. Аналогії з Афінської агори датуються 375—325 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, р. 284, Pl. 28, Fig. 7, Cat. № 681, 683—685).

Чаші-скіфоси з простими вінцями (*skyphos with light wall*) тюльпаноподібної форми на невисокому профільованому піддоні та з піднятими ручками. Зсередини по центру тулуба проходить неглибока рельєфна лінія, на дні — штампований орнамент з чотирьох 7-пелюсткових пальмет, розміщений всередині подвійного або потрійного кола з дрібних насічок. Лакове покриття зовні на денці нанесене у вигляді п'яти концентричних кіл пензлем діаметром 1,6 мм. Цей тип чаш представ-

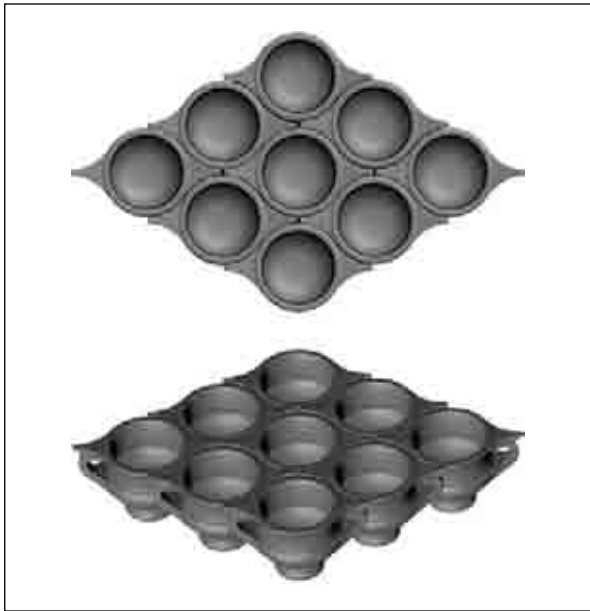

Рис. 8. Модель розміщення клонів канфара AJD на столі, виконана в 3D графіці

лений трьома фракціями об'ємом 0,234, 0,351 і 0,565 л (рис. 7, 8—10). Найбільші чаші-скіфоси оздоблені лише рельєфною лінією всередині. Тюльпаноподібний кілік зображений на монеті о. Пепарет (рис. 7, 7)¹.

Аналогічна посудина з Афінської агори не має внутрішнього бортика та датується близько 380 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, р. 279, Pl. 26, Fig. 6, Cat. № 608). В амфорній майстерні Панермоса (о. Пепарет) виявлено чорнолаковий посуд, переважно чаші-скіфоси, орнаментовані штампованими пальметами, як вказана аналогія з Афінської агори, та датуються серединою IV ст. до н. е. (Doulgeri-Intzessiloglou, Garlan 1990, р. 379).

Гуттус ВМА, виявлений у кв. В6, відноситься до типу асків-гуттусів (рис. 7, 3). Горловина з широкими відігнутими горизонтально вінцями, тулуб приплюснутий і спирається на пласку підшву. Профільована кільцева ручка приліплена збоку вертикально. Н 8,4 см, D вінець 4,5 см, D тулуба 8,9 см, мінімальний D горла 0,9 см, об'єм 0,153 л. Аналогія з Афінської агори датується приблизно 350—330 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, р. 319, Pl. 39, Cat. № 1194, 1195).

Підсумовуючи основні характеристики в оздобленні та маркуванні чорнолакового посуду, наголосимо, що графіті нанесені зовні на

денці та переважно у вигляді ФІ, а всі пальмети 7-пелюсткові, що може вказувати на одну гончарну майстерню та мітку майстра, а не володаря посудини.

Ципрея луріда (*Cypraea lurida*) (Linnaeus 1758, р. 720), або вогняна каури (BLU), — середземноморська черепашка, знайдена в кв. D8 за 0,6 м від високого канфара BLN (рис. 5, 3). Каури — давній свідок історії людства, їх використовували ще від кам'яного віку. В грецькій транскрипції назва звучить як Киприда — одна з епіклез богині Афродіти. У Північному Причорномор'ї вони виявлені в античних некрополях (Ивченко 2008, с. 95) і варварських похованнях (Бессонова, Бунятян, Гаврилюк 1988, с. 151, 153, 173; Попандопуло 2010, с. 34), а також на варварських (Задников 2008, с. 50) і античних поселеннях (Вахтина, Сон, Столяренко 2009, с. 49). Розміри нашого екземпляра 6,6 × 4,0 см (за К. Ліннеєм, найбільший розмір цього типу 6,6 см). Близьке розміщення каури BLU та канфара BLN може свідчити про належність їх до багажу когось із пасажирів.

Інші знахідки

Серед відібраних речей чотири не мають відношення до нашого судна та потрапили до його скупчення з пізніших суден, що стояли на якірній стоянці біля острова.

Канфар BLN з канелюрами на тулубі виявлений на дні у кв. D8 біля амфори АІІ типу Пепарет І. Виділяється з-поміж інших зразків видовженою формою (рис. 9, 1). Під нижнім приліпом ручки є знак у вигляді трилисника (?). Ручки з шипами, що розширюються. Ніжка висока, профільована, порожниста, здається виліплена окремо, на що вказує центральний отвір з краплиною глини посередині. По центру горла помітні продряпані сліди від декору — гірлянди, який наносили білою фарбою, що не збереглася. Найвірогідніше, цей канфар малоазійського походження. Лак посподив у багатьох місцях, особливо на ручках, вінцях тощо. Колір тіста відрізняється від інших чорнолакових виробів. Розміри: Н 19,3 см, D вінець 9,0 см, D тулуба 8,3 см, D ніжки 3,9 см, максимальна ширина з шипами 17,7 см, об'єм 0,228 л.

У некрополі Ольвії виявлено кілька «високих канфарів з великими ручками» подібної форми, але без канелюрів. Б.В. Фармаковський датував їх II ст. до н. е. (Фармаковский 1903, с. 36—37, рис. 25; 27). Інший екземпляр дуже нагадує наш (Парович-Пешикан 1974, с. 76—

¹ Див.: Bequest of E.T. Newell // American Numismatic Society, Reparethus, Thessaly Islands, 1944.100.17803 — <http://numismatics.org/collection/1944.100.17803>

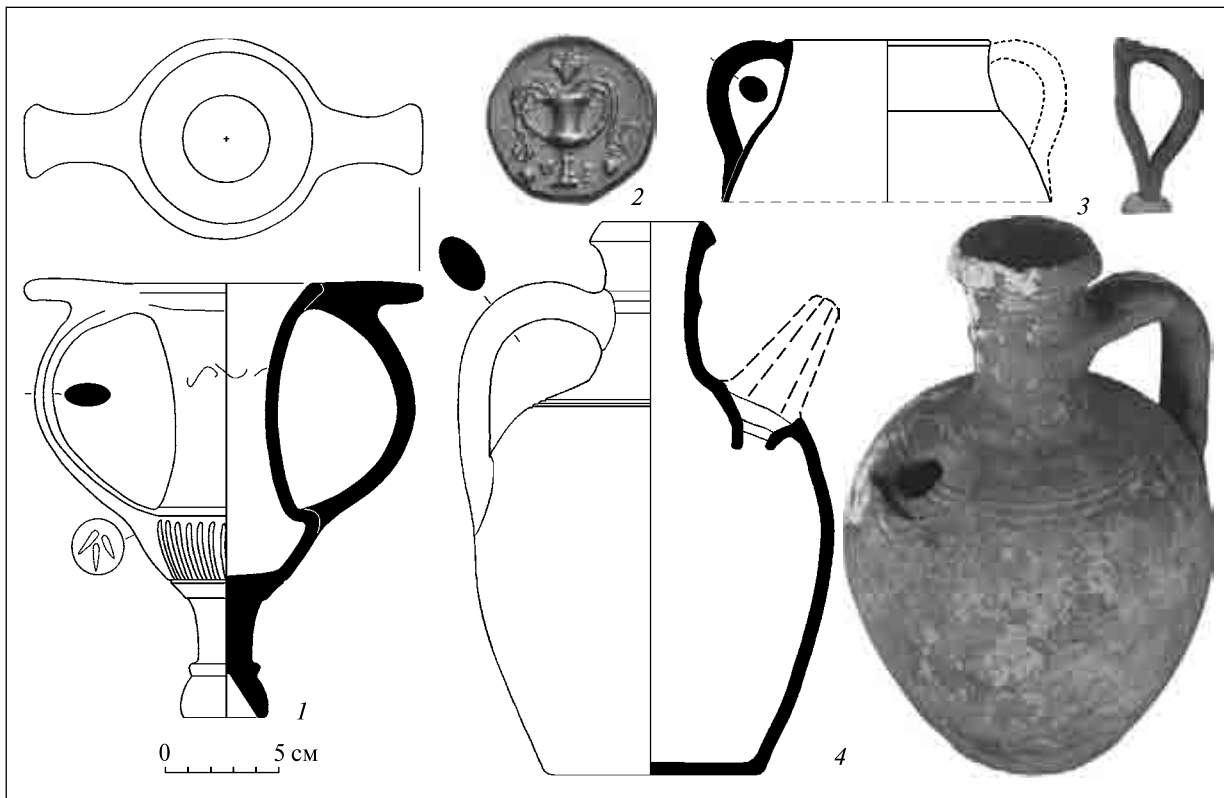

Рис. 9. Судно «Зміїний-Патрокл», речі пізнішого часу: 1 — канфар; 2 — монета діхалк о. Пепарет (D 13,0 мм); 3 — фрагмент глека; 4 — водолій

78, рис. 74, 6; 75, 6). Деякою мірою подібний канфар знайдено в курганах біля Первомайки (канелюри, зображення стріли під ручкою), що датуються останньою чвертю IV — початком III ст. до н. е. (Гаврилюк 2006, с. 161, 165—166, рис. 7, 5). Цей тип дуже нагадує канфар, зображений на монеті 361—340 рр. до н. е., карбованій на о. Пепарет (рис. 9, 2; Babelon 1932, р. 768—770, Pl. CCCII, 5, 7; Sylloge... 1944, р. 17, Pl. 359).

Світлоглиняна вузькогорла амфора BCQ знайдена в носовій частині судна у кв. С12 зверху, лежала на боці серед фрагментованих амфор BEC, BCA, BCR, BCV і BCI (тип Пепарет II) та амфори BCN (тип Пепарет I). Глина жовта, з дрібними темними включеннями. Амфора має валикоподібні вінця, конусом розширене горло під кутом переходить у плавні плічка та овоїдний тулуб з ніжкою у вигляді циліндричного піддона. Горло циліндричне (d 3,0 см), має кільцеву западину завширшки 1,6 см для закупорки посудини. Профільовані ручки відходять від горла за 2,5 см від вінця та вертикально спадають до плічка. Поверхня тулуба рифлена (рис. 10). Горло й ніжка надколоті з протилежних сторін. Усередині був мул з дрібною черепашкою. Пошкодження давні,

оскільки вкриті морськими наростами. Після очистки від мулу з амфори отримано шматочок соснової смоли, яка зібралася на денці при осмоленні її зсередини. Параметри: Н 44,1 см, D 21,2 см, Н₀ 21,0 см, Н₁ 21,8 см, Н₃ 15,0 см, d 3,0 см, повний об'єм 4,76 л. Аналогії цій амфорі маємо серед матеріалів III ст. н. е. За Д.Б. Шеловим, ця амфора відноситься до типу D і датується II—III ст. (Шелов 1978, рис., 7).

Фрагмент глека BLY знаходився у кв. D6. Зберігся фрагмент вінця з ручкою й частина тулуба (рис. 9, 3). Глина жовто-рожева з включенням чорних і коричневих часток, багато дрібних западин, черепок м'який з заокругленими кутами. D вінця 8,2 см. Аналогії у матеріалах IV ст. до н. е. йому поки не знайдено. Схоже, цей фрагмент потрапив на античний вітрильник з пізнішого корабля.

Водолій ВЛІ виявлений у кв. В7, по лівому борту вітрильника між амфорами АУР та ВНР лежав на боці. Вкритий білими плямами від вапняних водоростей (рис. 9, 4). Глина світло-коричнева. Трапецієподібні вінця плавно переходять в циліндричне горло, посередині якого проходить кільцевий кадик трикутної в перетині форми. Далі горло розширюється, зливаючись з плічком, яке, своєю чергою,

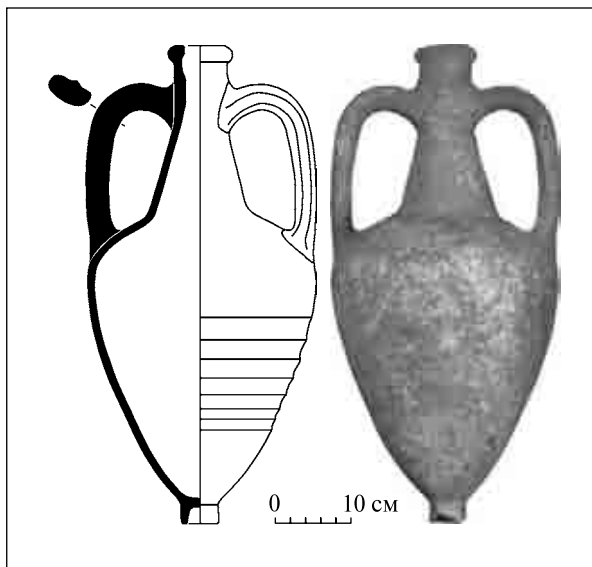

Рис. 10. Судно «Зміїний-Патрокл», амфора пізнього часу

плавною дугою переходить у тулуб, який зву- жується до плоского денця. Овальна в перетині ручка від кадика на горлі, трохи здіймаючись догори, плавно вигнута й вертикально спадає на плічку. На плічку орнамент з трьох кільцевих борозенок. Навпроти нижнього кінця ручки є отвір зі слідами прикріплення носика навкруги. Отвір зроблений тупим предметом циліндричної форми, найвірогідніше, пальцем. Розміри: Н 24,5 см, D тулуба 15,7 см, D вінець 4,5 см, повний об'єм 2,07 л.

Водолій належить до османської кераміки XVI—XVII ст. (Bekić 2003, р. 51; 2009, р. 280,

Sl. 9) і, найвірогідніше, потрапив на античний вітрильник з турецького судна, що штормувало за о. Зміїний.

Підсумовуючи перші дослідження, можна висловити деякі припущення. Приблизно в проміжку між 350 і 325 рр. до н. е. в найбільшому поселенні Пепарет однойменного острова, що на заході Егейського моря, було завантажено торгівельне судно амфорами з вином. Судно було значних розмірів — 22 × 6,0 м — і виконувало дальні рейси. Завантаження повностандартних амфор провадилося за чотирикутною схемою в чотири шари та налічувало близько трьох тис. од. (Терещенко 2013, с. 74, рис. 11). Між амфорами верхнього шару були довантажені фракційні амфори в кількості 77 і 42 од. типу Пепарет I і Пепарет II, можливо, з олією. Амфори першого типу здебільшого були завантажені в кормову частину. Між амфорами верхнього шару був упакований також аттичний чорнолаковий посуд, розфасований за типами виробів у дерев'яні ящики чи розколоті навіпіл амфори. Тарілки й чаші були упаковані стопкою (одна в одну). Ймовірно, гуттуси вклали в чаші-скіфоси. В кормову та носову частини судна разом з продовольчими запасами в останню чергу була завантажена необхідна кількість корабельних гідрій (амфори третього типу) з Панермоса, заповнених питною водою. Дочекавшись попутного вітру та прийнявши на борт кількох пасажирів, команда вітрильника вирушила в рейс. Підходячи до о. Зміїний (Левке), корабель, найвірогідніше, потрапив у шторм, що скінчилося трагедією.

Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык. Царский курган IV в. до н. э. — К., 1991.

Амперер Ж.И., Гарлан И. Греческие амфорные мастерские // Греческие амфоры. — Саратов, 1992. — С. 8—31.

Бессонова С.С., Бутянян Е.П., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К., 1988.

Вахтина М.Ю., Сон Н.А., Столяренко П.Г. О работе Порфмийской экспедиции ИА НАНУ — ИИМК РАН в 2009 г. // АДУ. — К., 2009. — С. 47—49.

Гаврилюк Н.А. Чернолаковые килики и канфары из степных скифских погребений // Археологические вести. — 2006. — 13. — С. 151—181.

Гарлан И. Про походження амфор типу «Солоха» // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 34—42.

Задников С.А. Раскопки зольника 13 в 2008 г. на западном укреплении Бельского городища // АДУ. — К., 2008. — С. 50—52.

Ивченко А.В. Результаты исследований 2007 и 2008 гг. на некрополе Ольвии // АДУ. — К., 2008. — С. 94—97.

Леви Е.И. Ольвийская агора // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. — М.; Л., 1956. — С. 35—118 (МИА. — 50).

Монахов С.Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э. — Саратов, 1989.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Комплексы керамической тары VII—II веков до н. э. — Саратов, 1999.

Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре: Каталог-определитель. — М.; Саратов, 2003.

- Монахов С.Ю., Кузнецова Е.В. Об одной серии амфор неустовленного дорийского центра IV века до н. э. (бывшие «боспорские» или «раннехерсонесские») // Международные отношения в бассейне Черного моря в скифо-античное и хазарское время. — Ростов-на-Дону, 2009. — С. 148—161.
- Охотников С.Б., Островецков А.С. Святилище Ахилла на острове Левке (Змеином). — К., 1993.
- Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. — К., 1974.
- Попандопуло З.Х. Женские погребения с оружием в могильнике «Скельки» // Проблемы истории и археологии Украины. Мат.-лы VII Междун. научной конф., 28—29 октября 2010. — Харьков, 2010. — С. 33—34.
- Савченко Е.И. Могильник скифского времени «Терновое I-Колбино I» на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Тр. Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993—2000 гг. — М., 2001.
- Самойлова Т.Л. Тира в VI—I вв. до н. э. — К., 1988.
- Секерская Н.М. Аттическая чернолаковая керамика V—IV вв. до н. э. из Тиры // Исследования по античной археологии Юго-Запада Украинской ССР. — К., 1980. — С. 39—51.
- Терещенко О.І. Підводно-археологічне дослідження античного торговельного судна поблизу о. Зміїний у Чорному морі (польовий сезон 2011 р.) // Археологія. — 2013. — № 2. — С. 64—77.
- Туровский Е. О Херсонесе и его гражданине // Мир древности. — 2006. — № 1. — С. 48—53.
- Фармаковский Б.В. Раскопки некрополя древней Ольвии в 1901 г. // Известия ИАК. — 1903. — 8. — С. 1—70.
- Шелов Д.Б. Узкогорлые светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры. Классификация и хронология // КСИА. — 1978. — 156. — С. 16—21.
- Babelon E. Traite des Monnaies Grecques et Romaines. — Paris, 1932. — Vol. IV.
- Bekić V. Gradska keramika Beograda (16—17 vek). — Beograd, 2003.
- Bekić V. (ed.). Jurišićev zbornik. Zbornik radova u znak sjećanja na Marija Jurišića. — Zagreb, 2009.
- Doulgeri-Intzessiloglou A., Garlan Y. Vin et amphores de Peparethos et d'Ikos // BCH. — 1990. — T. 114. — № 1. — P. 361—389.
- Haldane D.D. The Wooden Anchor. — Texas, 1984.
- Kapitän G. Ancient Anchors — Technology and Classification // The International Journal of Nautical Archaeology and Underwater Exploration. — 1984. — T. 13. — № 1. — P. 33—44.
- Lawall M.L. Imitative Amphoras in the Greek World // Marburger Beitrage zur antiken handels-, wirtschafts- und sozialgeschichte. — 2010. — XXVIII. — P. 45—88.
- Linnaeus C. Systema Naturae per regna tria naturae, secundum classes, ordinaes, genera, species, cum characteribus, differentiis, synonymis, locis / Editio decima, reformata L. Salvius. — Holmiae, 1758.
- Rotroff S.I. Hellenistic Pottery. Athenian and Imported Wheelmade Table Ware and Related Material. — Princeton; New Jersey, 1997 (The Athenian Agora. — Vol. XXIX. — № 2).
- Sylloge Nummorum Graecorum Copenhagen: The Royal Collection of Coins and Medals, Danish National Museum. — Copenhagen, 1944. — Vol. III.
- Sparkes B.A., Talcott L. The Athenian Agora. Black and Plain Pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C. — Princeton, 1970. — Vol. XII.
- Triton XV. The BCD Collection of the Coinage of Thessaly. — New York, 2012.

Надійшла 05.03.2013

А.И. Терещенко

АТИЧНОЕ ТОРГОВОЕ СУДНО «ЗМЕИНЫЙ-ПАТРОКЛ» (состав груза)

В 2011 г. подводно-археологической экспедицией «Наварэкс» Одесского национального университета в сотрудничестве с Институтом археологии НАН Украины после проведения картографических и кодификационных работ на затонувшем деревянном торговом судне «Змеиный-Патрокл» был поднят на поверхность археологический материал, дающий возможность определить пункт отправки судна, дату произошедшей аварии и ассортимент перевозившихся товаров.

Привязка подъемного материала осуществлялась по план-схеме судна, выполненного на базе видеомозаики (см. предыдущий номер журнала). В состав коллекции вошли: 1) оснастка судна в виде свинцового штока и контромары с небольшими фрагментами деревянного якоря, а также свинцовая обшивка; 2) комплекс керамической тары представлен тремя типами синхронных амфор — Пепарет I (Солоха II), Пепарет II (две фракции) и Пепарет III? (Солоха I); 3) посуда членов экипажа; 4) чернолаковая посуда в ассортименте; 5) случайно попавшие на объект находки.

Деревянный якорь, находившийся поверх амфорного груза, имел съемный свинцовый шток, а лапы его крепились к веретну при помощи проходящей через них деревянной шпонки, место разветвления было усилено свинцовой контромарой. Принадлежность этого якоря к судну пока остается под вопросом, так как такого устройства якоря появились во II в. до н. э., что не соответствует времени бытования перевозимого груза. Свинцовая обшивка использовалась на протяжении всего античного времени, поэтому внести какую-то ясность не может.

Комплекс транспортных амфор с корабля атрибутирован как изготовленный на о. Пепарет. Если определение типа полуамфор Пепарет I не вызывает затруднений, то два другие типа выделены гипотетически. Тип Пепарет II (наиболее массовый на судне) представлен полностандартными и фракционными амфорами. Его сходство с амфорами типа «псевдо-херсонесских» позволило высказать предположение, что их производили на о. Пепарет. Возможно, что амфоры так наз. типа Солоха I, которые находятся на оконечностях судна, использовались для пресной воды и производились во многих центрах, не исключая и о. Пепарет (тип Пепарет III?), что связано с освоением прямых морских путей.

На данный момент керамическая посуда экипажа состоит из мортара и кастрюли, которые имеют аналогии в материалах Афинской агоры второй половины IV в. до н. э.

Ассортимент чернолаковой посуды, которую везли на продажу, разнообразен и представлен: рыбными блюдами разных размеров (26 экз.), на двух граффити КТН и ΦΙ; тарелками с округлым венчиком двух типоразмеров (10 экз.), украшенными пальметтами и круговой насечкой, на большей тарелке граффити ΦΙ; чашами-«эхиниями» (6 экз.); канфарами с простым венчиком (16 экз.) и кольцевой насечкой на дне, на трех экземплярах граффити ΦΙ; канфаром с профилированным венчиком; чашами-канфарами (13 экз.) с пальметтами в круге с насечек, на двух граффити ΦΙ; чашами-скифосами трех типоразмеров (13 экз.), малая и средняя фракции отделаны пальметтами и насечкой, большая без пальметт; гуттусом. Граффити расположены снаружи на дне сосудов, пальметты все 7-лепестковые, что может свидетельствовать об одной гончарной мастерской и метке мастера, а не владельца сосуда. На многих изделиях сохранился отпечаток другого сосуда, что указывает на способ их перевозки — стопкой. Все типы посуды имеют аналогии в материалах Афинской агоры. Средний интервал бытования подобных изделий ограничен промежутком от 350 до 325 гг. до н. э., что позволяет определить приблизительно время произошедшей аварии.

Среди поднятого материала, не принадлежавшего изначально к грузу судна, оказались чернолаковый канфар с большими ручками и канелюрами по бокам (III в. до н. э.); светлоглиняная узкогорлая амфора (II—III вв.) и кумган (водолей) с носиком (XVI—XVII вв.)

Анализ керамического комплекса позволяет предположить, что торговое судно в промежутке 350—325 гг. до н. э. осуществляло морские рейсы между о. Пепарет в Эгейском море и полисами Северо-Западного Причерноморья — Тирой, Никонием или Ольвией, груженое вином, оливковым маслом и чернолаковой посудой, но из-за погодных условий или перегрузки потерпело крушение возле о. Змеиный (Левке). Дальнейшие подводные исследования помогут решить ряд вопросов, основной из которых связан с дальнейшей судьбой этого уникального археологического памятника.

O.I. Tereshchenko

ANCIENT GREEK MERCHANT SHIP «ZMIINYI-PATROCLUS» (cargo composition)

In 2011, the «Navarex» underwater archaeological expedition of Odesa National University in collaboration with the IA NASU having conducted mapping and codification works at the wrecked wooden merchant ship «Zmiinyi-Patroclus» raised to the surface the archaeological material enabling the author to determine the point of ship's departure, the shipwreck date, and the transported wares assortment.

Binding the bottom surface finds was conducted according to the ship's plan-scheme drawn based on shooting (see previous number of the Journal). The collection included: 1) ship rigging, namely a lead rod and contromare with small fragments of wooden anchor, as well as lead facing; 2) ceramic containers represented with three types of synchronous amphorae — Peparetus I (Solokha II), Peparetus II (two fractions), and Peparetus III ? (Solokha I); 3) vessels belonging to crew; 4) range of black-glazed wares; 5) finds that accidentally appeared at the object.

Wooden anchor situated on the top of amphorae lading. It has detachable lead road. Its flukes were fixed to the shank with a wooden dowel passed through them. The fork place was strengthened with a lead contromare. This anchor's belonging to the ship remained questionable, because anchors of such structure appeared in the 2nd c. BC, and this fact does not correspond to the period of usage of the cargo transported. Lead facing was used during the whole Ancient Greek time, consequently it can not clarify the situation to any extent.

Transport amphorae assemblage from the ship is attributed as produced at Peparetus Island. While the definition of semiamphorae Peparetus I type does not present difficulties, the two other types are defined hypothetically. Peparetus II type (the most numerous at the ship) is represented by full-standard and fractioned amphorae. Its similarity with «pseudo-Chersonesan» type amphorae allowed making a presumption that they were produced at Peparetus Island. It is possible that amphorae of so-called Solokha I type found at the ends of the ship were used for sweet water and were produced in many centres not excluding Peparetus Island (Peparetus III ? type) for the reason of development of straight shipping routes.

At the moment, ceramic vessels of the crew consist of a mortar and a pot which find their analogies in the second half of the 4th c. BC materials from Athenian Agora.

Black-glazed pottery assortment transported for sale is manifold and represented by the following: fish plates of various size (26 items), two of which are marked with graffiti КТН and ΦΙ; cups with round rim of two typological sizes (10 items) decorated with palmettes and round inlay (6 items), there is a graffiti ΦΙ on a large plate; kantharoi with a simple rim (16 items) and a round inlay on the bottom, three of which are marked with graffiti ΦΙ; a kantharos with a profiled rim; cups-kantharoi (13 items) with palmettes in circle of inlays, two of which have graffiti ΦΙ; cups-skyphoi of three typological sizes (13 items), small and middle fractions are decorated with palmettes and an inlay, while large fraction is without palmettes,

and by a guttus. Graffiti are situated on the vessels' outside bottoms, all palmettes are 7-leaved, which can evidence for a common workshop and a mark of a craftsman, but not of a vessel's owner. There are imprints of other vessels preserved on many products, which indicates the way they were transported, in a rouleau. All vessel types find their analogies in the materials from Athenian Agora. Average interval of such products usage is limited within the period from 350 to 325 BC. This fact allows the author to determine the approximate time of the wreck event.

Among the material lifted and not belonging to the primary cargo, a black-glazed kantharos with large handles and flutes on the sides (the 3rd c. BC), grey clay narrow-necked amphora (the 2nd or 3rd c.), and a jug kumgan (aquaemanale) with a spout (the 16th or 17th c.).

The ceramics assemblage analysis allows the author to assume that the merchant ship accomplished voyages between the Peparethus Island in the Aegean Sea and poleis in the north-western coast of the Black Sea: Tyras, Nikonis, or Olbia laden with wine, olive oil and black-glazed wares; however, because of weather conditions or overload wrecked near Zmiinyi Island (Levke). Further underwater research will help in solving many questions the main of which is related with the subsequent destiny of this unique archaeological monument.

М.А. Хомчик, П.П. Печорний

ГОНЧАРНИЙ КРУГ АНТИЧНОГО ЧАСУ (до питання атрибуції)

Атрибутовано як гончарні круги кам'яні диски з Національного музею історії України та музею-лапідарію Національного історико-археологічного заповідника «Ольвія».

К л ю ч о в і с л о в а: античність, Ольвія, гончарний круг.

В античній добірці Національного музею історії України (НМІУ) зберігається колекція кам'яних виробів (близько 300 од. зберігання). Серед них є диск з вапняку (інв. Б 11—231), переданий 24 червня 1954 р. із Керченського історико-археологічного музею як жорна.

У 2011 р. цей диск був атрибутований як фрагмент грецького ручного (однодискового) гончарного круга VI ст. до н. е. (рис. 1, 1). Він має в центрі наскрізний конічний отвір, над яким розміщене прямокутне із заокругленими кутами заглиблення для фіксації робочого дерев'яного диска. Збоку на диску прямокутний виступ з наскрізним чотирикутним отвором (для дерев'яної ручки). Розміри: діаметр диска 450 мм, наскрізного конічного отвору — 90—110 мм, висота 25—70 мм; розміри прямокутного з заокругленими кутами заглиблення для фіксації робочого дерев'яного диска: довжина 205 мм, ширина 60 мм, висота 15 мм; розміри прямокутного виступу: довжина 15 мм, ширина 40 мм, висота 70 мм; розміри

чотирикутного отвору для ручки 20 × 30 мм. На такому крузі гончар працював з помічником, який дерев'яною ручкою підштовхував круг, підтримуючи, таким чином, постійну швидкість обертання.

В античних містах Північного Причорномор'я технологія гончарства та гончарні круги були подібні до грецьких. Атрибуція залишків гончарного круга нам невідома. В.П. Петров у праці, присвяченій керамічному виробництву черняхівського часу, писав, що археологічна наука не має відповідних знахідок (Петров 2011, с. 152). В археології античних міст конструкція гончарного круга досі не з'ясована. Тож залишки гончарних кругів атрибутують як жорна. Це відбувається через те, що конструкція гончарного круга була дерев'яною, а диск (маховик) — кам'яним. Відтак, від гончарного круга лишається тільки дуже схожий на жорна кам'яний диск — маховик.

Гончарний круг винайшли приблизно в середині IV тис. до н. е. Його впровадження давніми майстрами прискорило виробництво глиняного посуду (Наварра 2003, с. 5). У давній

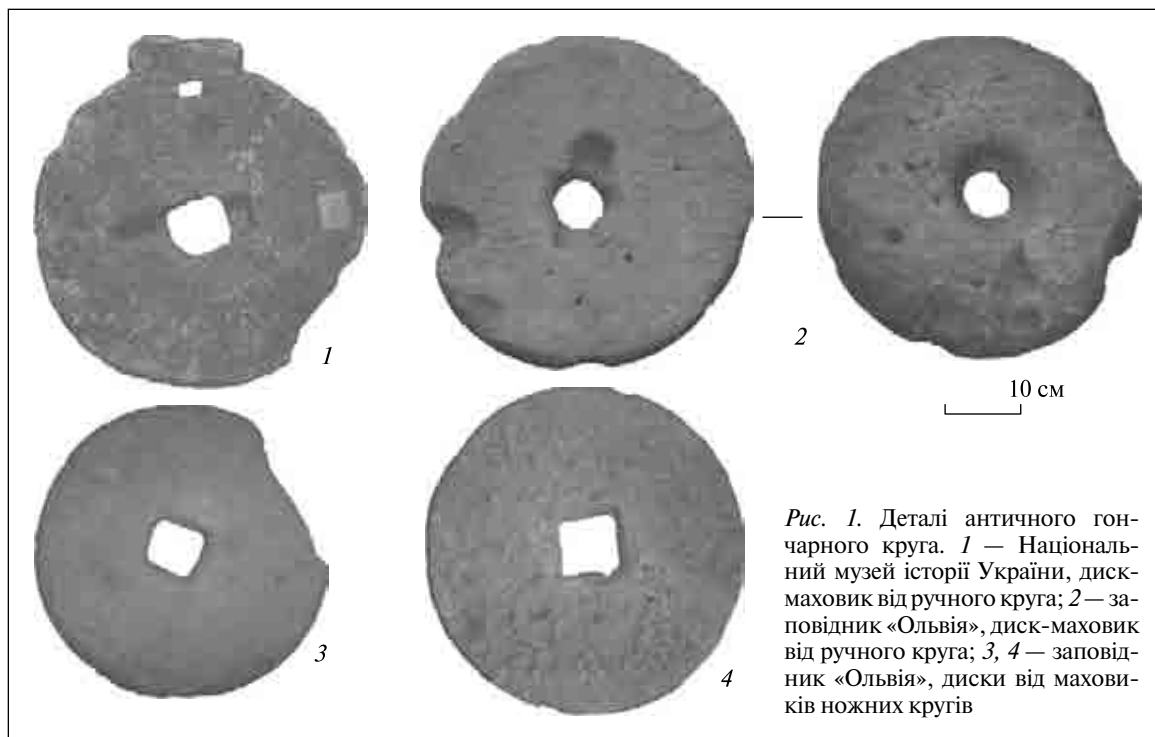

Рис. 1. Деталі античного гончарного круга. 1 — Національний музей історії України, диск-маховик від ручного круга; 2 — заповідник «Ольвія», диск-маховик від ручного круга; 3, 4 — заповідник «Ольвія», диски від маховиків ножних кругів

Рис. 2. Заповідник «Ольвія», реконструкція ручного гончарного круга

Греції в VII—VI ст. до н. е. був ручний гончарний круг різної конструкції (Сайко 1971, с. 42—43). Описаний нами диск походить від гончар-

ного круга, який використовувався для масового виробництва посуду (<http://kulesh.at.ua/publ/1-1-0-3.>).

На початку нинішнього століття співробітники Ольвійської експедиції ІА НАН України в історико-археологічному заповіднику «Ольвія» виявили жорна, які насправді були залишками ручного гончарного круга та двох ножних (рис. 1, 2—4). Правильно вони були атрибутовані в 2010 р. під час побудови експозиції музею-лапідарію в заповіднику. Залишки ручного гончарного круга мали вигляд кам'яного диска з наскрізним конічним отвором у центрі. Над отвором є прямокутне із заокругленими кутами заглиблення для фіксації робочого дерев'яного диска. Зворотний бік заглиблений і має декілька заглиблень округлої та трикутної форми. Для балансування кам'яного диска (маховика) була здійснена вибірка каменю, аби унеможливити коливання, псування гончарного круга під час обертання, що могло вплинути на якість виробу.

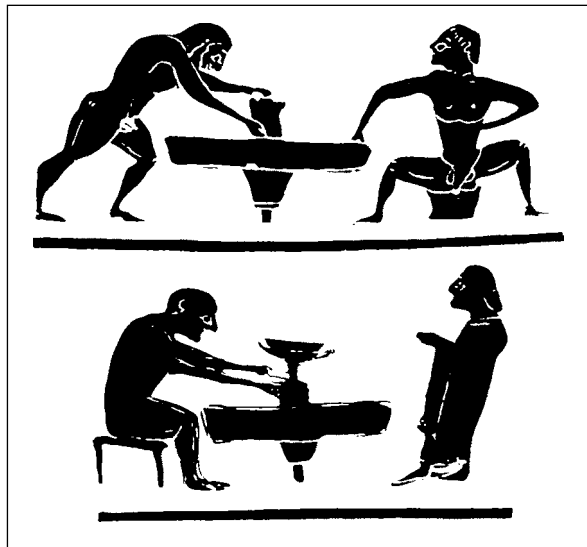
Розміри: діаметр диска 405 мм, висота 35 мм; діаметр отвору в центрі 65—95 мм, розміри прямокутного із заокругленими кутами заглиблення для фіксації робочого дерев'яного диска: довжина 135 мм, ширина 35—45 мм, висота 25 мм.

Народний художник України В.О. Бахтов у 2011 р. зробив реконструкцію ручного гончарного круга (рис. 2; інв. № О.Л.-174). Для того

▲ Рис. 3. Зображення гончарного круга на табличці-пінакі VI ст. до н. е. з Коринфа

► Рис. 4. Зображення гончарного круга на чорнофігурному посуді VI ст. до н. е.

було використано зображення подібного круга на глиняній табличці-пінакі VI ст. до н. е. з Коринфа (рис. 3; Кругликова 1984, с. 172).

Кам'яний диск насаджувався жорстко на дерев'яну вісь і вміщувався в дерев'яну триногу. Нижній кінець осі був загострений і вставлявся в кам'яну або дерев'яну підставку з конусоподібним заглибленням (опорний підшипник), на якій встановлювали триногу. В заглибленні підставки та у верхній частині триноги було мастило, можливо, овечий жир (Сайко 1971, с. 34).

На кам'яний диск накладали робочий дерев'яний диск, який фіксували в прямокутному овальному заглибленні. На цьому диску гончар формував посудину. Згідно із зображеннями гончарних кругів на античному посуді VI ст. до н. е. робочі дерев'яні диски були різного розміру та форми. На гончарному крузі такої конструкції майстер працював сам і виготовляв посуд складних форм. Що складнішою була форма посудини, то частіше мала змінюватися швидкість руху круга та урізноманітнюватися проміжки рівномірного обертання (Сайко 1982, с. 96).

Подібні гончарні круги (диски яких знаходяться у фондах НМІУ та заповіднику «Ольвія») зображені на чорнофігурному посуді VI ст. до н. е., що зберігається в музеях Німеччини (рис. 4).

У давній Греції керамічне виробництво було важливою галуззю. Ремісники працювали на ручному та ножному гончарних кругах (Лейпунская 1986, с. 457), виготовляючи значну кількість посуду, зокрема на продаж. Залишки ножних гончарних кругів (інв. № О.Л.-173, 175), які зберігаються в музеї-лапідарії

заповідника «Ольвія», мають вигляд двох кам'яних дисків з квадратним наскрізним отвором посередині (рис. 1, 3, 4). Розмір одного диска: діаметр 365 мм, висота 70 мм, розміри отвору 85 × 83 мм; іншого диска: діаметр 400 мм, висота 60 мм, розміри отвору 85 × 85 мм.

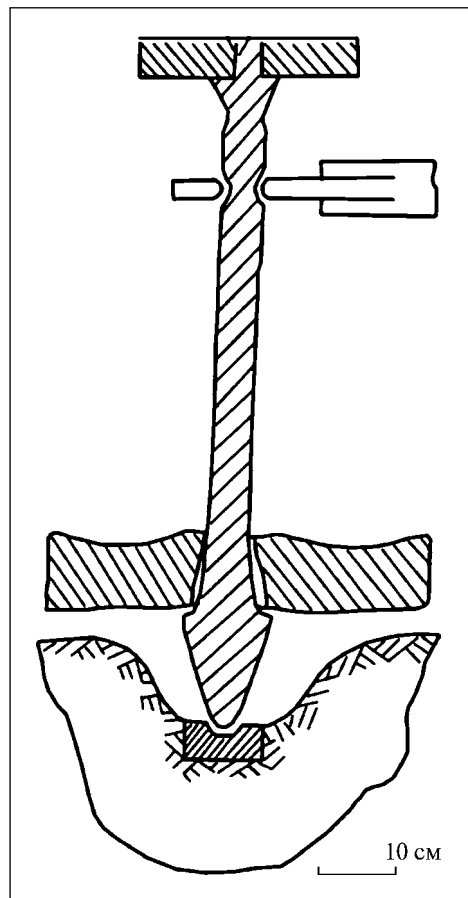

Рис. 5. Стародавній гончарний ножний круг. Реконструкція О.О. Бобринського

За етнографічними даними О.О. Бобринський зробив реконструкцію давнього ножного круга (рис. 5), який розмістив у спеціальній ямі так, щоб над поверхнею був тільки верхній (робочий) диск. Для закріплення кам'яного диска в нижній частині осі (вісь у цьому місці має квадратну форму, тож і диск з квадратним наскрізним отвором) його жорстко насаджували на вісь і фіксували на «плічках», розміщених трохи вище конічного закінчення осі. Кінець осі вставляли в опорний підшипник — плаский чи овальний камінь або

дерев'яну підставку з конічним заглибленням (Бобринський 1989, с. 28—32).

Грецький гончарний ножний (дводисковий) круг приводився в рух поштовхом ноги по нижньому масивному кругу. Основне навантаження в ножному крузі несе нижній круг великої маси (Сайко 1982, с. 51).

На наш погляд, диски (інв. № О.Л.-173, 175), які зберігаються в історико-археологічному заповіднику «Ольвія», є складовою таких ножних гончарних кругів.

Бобринский А.А. Методика изучения организационных форм гончарных производств // *Керамика как исторический источник*. — Новосибирск, 1989. — С. 10—43.

Кругликова И.Т. Античная археология. — М., 1984.

Лейтунская Н.А. Керамическое производство и керамика // *Археология Украинской ССР*. — К., 1986. — Т. 2. — С. 455—487.

Наварра Х. Техника работы на гончарном круге. — М., 2003.

Петров В.П. Гончарный круг в керамическом производстве черняховского времени // *Черняховская культура*. — К., 2011. — OLUM. — № 1. — С. 148—156.

Сайко Э.В. К истории гончарного круга и развития форм керамики. — М., 1971.

Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. — М., 1982.

Надійшла 31.01.2013

М.А. Хомчик, П.П. Печорный

ГОНЧАРНЫЙ КРУГ АНТИЧНОГО ВРЕМЕНИ (к вопросу атрибуции)

В античных городах Северного Причерноморья использовались аналогичные греческим технологии гончарного производства. Соответственно, гончарные круги были подобны греческим.

В отечественной археологии античных памятников вопрос конструкции гончарного круга не был достаточно исследован. Конструкция гончарного круга была деревянной, и только диск (маховик) — каменный. Он очень похож на жернова. Из-за морфологического подобия, остатки гончарных кругов зачастую воспринимались как жернова.

В процессе обработки античной коллекции предметов из камня в Национальном музее истории Украины и оформления экспозиции музея-лапидария в Национальном историко-археологическом заповеднике «Ольвия», авторы определили два ручных и два ножных гончарных круга. В заповеднике «Ольвия» народный художник Украины В.А. Бахтов сделал реконструкцию ручного гончарного круга VI в. до н. э.

Таким образом, в научный оборот введены фрагменты античных гончарных кругов, а также определены отличия дисков-маховиков от жерновов.

М.А. Khomchik, P.P. Pechornyi

ANCIENT GREEK PERIOD POTTER'S WHEEL (to the issue of attribution)

In Ancient Greek cities on the north coast of the Black Sea, the ceramics technologies were similar to the Greek ones. Correspondingly, potter's wheels were like the Greek ones.

In native classical archaeology the issue of potter's wheel structure was not studied enough. Potter's wheel structure was made of wood, while disc (fly-wheel) only was made of stone and very similar to millstone. Due to morphologic similarity, potter's wheels remains were often mistook for millstones.

During the work with Ancient Greek collection of stone-ware in the National Museum of Ukrainian History and arranging of museum-lapidarium exposition in the National Historic and Cultural Preserve «Olbia», the authors attributed two hand- and two foot-operated potter's wheels. V.A. Bakhtov, a National painter of Ukraine, made a reconstruction of the 6th c. BC hand-operated potter's wheel in the «Olbia» Preserve.

Thus, fragments of Ancient Greek potter's wheels are presented to scholarship circles and the distinctions between fly-wheel discs and millstones are determined.

ОХОРОННІ РОЗКОПКИ ЧЕРНЯХІВСЬКОГО МОГИЛЬНИКА ГОРОДОК

Публікуються нові матеріали могильника черняхівського часу, частково зруйнованого господарськими роботами.

К л ю ч о в і с л о в а: черняхівська культура, могильник, поховання, інвентар.

Могильник Городок добре відомий (Магомедов 1979; 1987, с. 29—44), але досліджений він частково. Зокрема, Б.В. Магомедов розкопав дев'ять поховань: три інгумації та шість кремацій (Магомедов 1987, с. 31). Нагадаємо, йдеться про вузький крутий виступ плато, зорієнтованого в бік північного заходу, в місці злиття р. Чичиклія з Південним Бугом, що по-місцевому зветься Городок, або Турецька фортеця (рис. 1, 1). Тут зафіксовано кілька пам'яток, головним чином, черняхівської культури, зокрема поселення та могильник (Магомедов 1979, с. 105—106).

У 1987 р. у зв'язку з будівництвом споруди для перекриття Чичиклії та створення водосховища рибрадгоспу «Третій вирішальний» біля с. Новий Городок Веселинівського р-ну Миколаївської обл. підрядна організація за допомогою скреперів вибирала пісок на північно-західному схилі виступу.

В процесі зняття верхнього шару землі та вибирання піску знищено значну частину могильника черняхівської культури. Рятувальними дослідженнями зібрано фрагменти понад двох десятків горщиків та інших побутових речей і виявлено 11 поховань (рис. 1, 2).

Досліджена частина могильника розміщена за 2,6 км на північний північний схід від с. Новий Городок на південному схилі виступу плато, що похило спускається до заплави Чичиклії, понижуючись на 6,9 м. Попередньо можна зазначити, що загальна площа могильника разом з частиною, розкопаною Б.В. Магомедовим, орієнтовно становить понад 10—15 тис. м².

Межі могильних ям не простежувалися, оскільки розмиті в піщаному ґрунті. Поховання здійснені за обрядом інгумації та розподіляються за статевовіковим складом на жіночі (поховання 3), дитячі (поховання 5, 8 і 10) і чоловічі (інші). Перед описом поховань ука-

жемо, що глибина залягання їх фіксувалася від умовного репера на плато.

Поховання 1 виявлено посередині могильника на глибині 4,58 м та представлене тільки двома розміщеними поряд посудинами — глеком і мискою.

Ліпний дворучний глек (рис. 2, 1) з короткими вінцями. Шийка плавно переходить у плічки, корпус видовжений. Поверхня шершава, зі слідами нерівномірного випалу. У тісті є крупнозернисті домішки, через що поверхня має тріщини та в деяких місцях осипається. Висота 21,6 см, діаметр вінець 10,4 см, найбільший — 17,0 см, денця — 7,5 см.

Кружальна глибока миска відкритого типу (рис. 2, 2), підлощена ззовні, з тріщинами через неякісне виготовлення. Висота 10,0 см, діаметр вінець 18,0 см, найбільший — 19,2 см, денця — 7,4 см.

Поховання 2 — дорослої особи — розмішувалося за 2,7 м на південь від поховання 1 на глибині 5,1 м. Скелет лежав випростано на спині головою на північний схід. У головах кістяка виявлено вісім посудин (рис. 2, 3), а серед тазових кісток — бронзову пряжку на пасок овальної форми з загнутим язичком (рис. 4, 11).

Глек ліпний дворучний (рис. 2, 4) біконічної видовженої форми з відігнутими вінцями. Висота 24,0 см, діаметр денця 8,5 см.

Горщик ліпний видовжених пропорцій (рис. 2, 6). Поверхня шершава, закіптявлена, зі слідами нерівномірного випалу. Висота 19,8 см, діаметр вінець 9,4 см, найбільший — 14,0 см, денця — 8,2 см.

Горщик ліпний опуклобокий (рис. 2, 7). Поверхня шершава, закіптявлена, зі слідами нерівномірного випалу. У тісті домішки шамоту, польового шпату й органічних решток. Висота 19,4 см, діаметр вінець 9,8 см, найбільший — 13,8 см, денця — 7,9 см.

Горщик кружальний плічкастий (рис. 2, 8), зверху закіптявлений, у тісті домішки кварцу й органічних решток. Висота 13,3 см, діаметр ві-

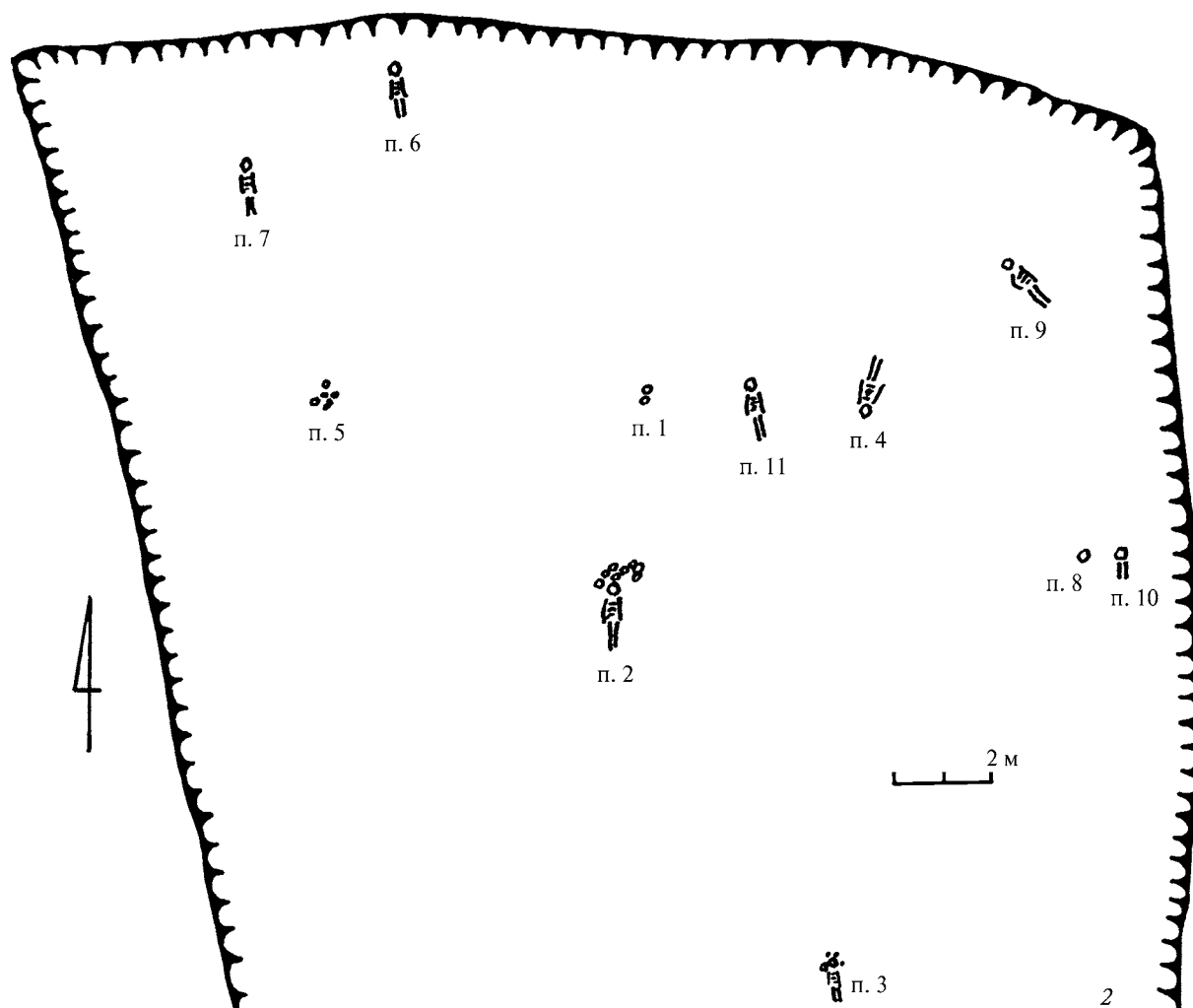
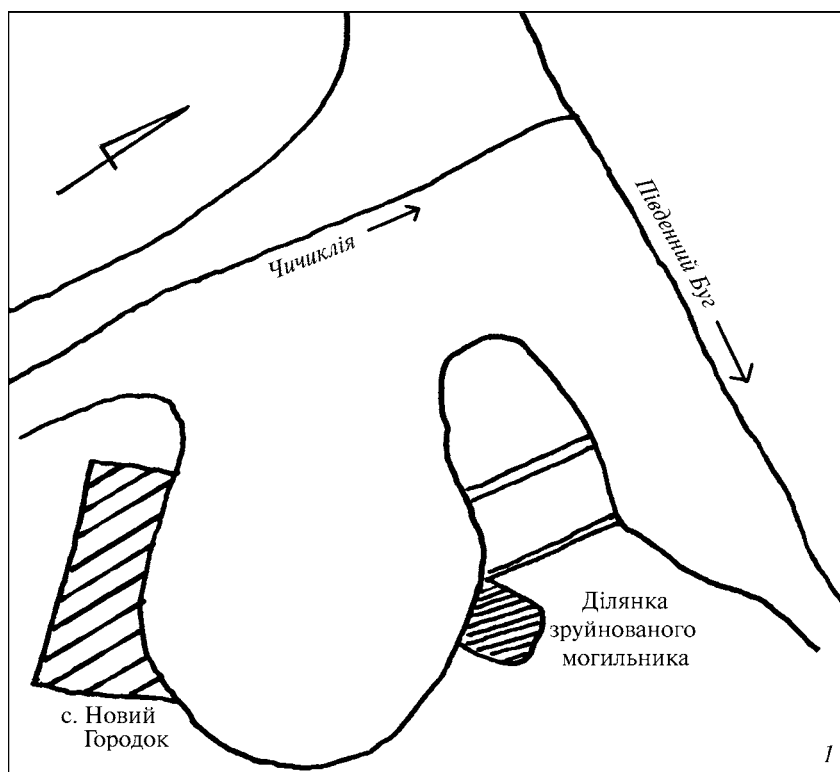

Рис. 1. Городок: 1 — локалізація могильника; 2 — розміщення поховань

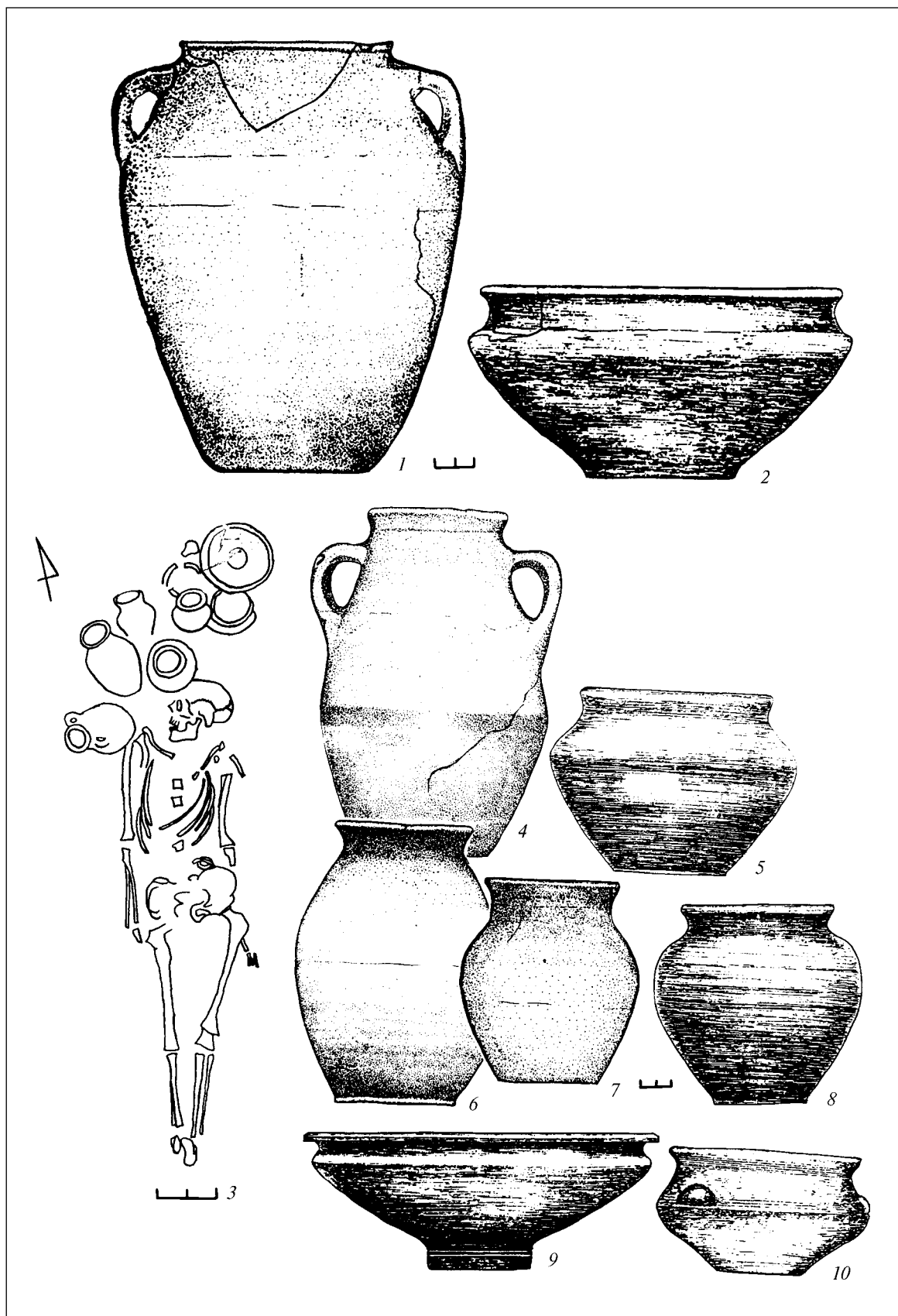

Рис. 2. Городок: 1, 2 — поховання 1; 3—10 — поховання 2

нець 10,8 см, найбільший — 14,5 см, денця — 6,6 см.

Горщик кружальний біконічний (рис. 2, 5). Нижче плічок сліди випадіння крупнозернистих домішок, що складаються із шамоту, зерен кварцу та органічних решток. Поверхня шершава й закіптявлена. Висота 13,9 см, діаметр вінець 9,0 см, плічок — 12,5 см, денця — 6,4 см.

Миска кружальна біконічна (рис. 2, 10), ззовні гладенька. В деяких місцях (особливо на плічках і зсередини) на поверхні є пупири від неякісного випалу, які можна сприйняти за оздоблення на зразок наліпів. Висота 8,0 см, діаметр вінець 13,0 см, перегину — 14,6 см, денця — 6,1 см.

Миска кружальна на високому кільцевому піддоні (рис. 2, 9), ззовні гладенька, ретельно залощена, але в деяких місцях поверхня осипається. Висота 9,2 см, діаметр вінець 24,3 см, денця — 7,2 см.

Миска кружальна недбало виготовлена. Поверхня осипається, хоча вцілілі ділянки мають сліди ретельного лощення. Висота 5,1 см, діаметр вінець 15,2 см, денця — 5,5 см.

Поховання 3 відкрито за 5,3 м на південний південний схід від поховання 2 на глибині 6,8 м. Скелет жінки лежав випростано на спині головою на північний північний схід (рис. 3, 4). Біля черепа, на грудях та справа від таза знайдено два мініатюрні горщики та миску, серед кісток грудей — тришаровий гребінець, пластини якого скріплені мідними цвяшками по три в гнізді (рис. 4, 14). Праворуч біля тазових кісток відмічено залишки якогось залізного предмета, а біля ніг — шкаралупа від яєць.

Миска кружальна реберчаста з блискучою темною поверхнею, виготовлена з добре відмученої глини (рис. 3, 3). Висота 6,9 см, діаметр вінець 11,1 см, денця — 5,2 см.

Горщик ліпний видовжених пропорцій з відтягнутими вінцями та закраїною навколо денця, ззовні залощений (рис. 3, 1). Висота 9,4 см, діаметр вінець 6,7 см, денця — 5,0 см.

Горщик ліпний опуклобокий з відігнутими вінцями (рис. 3, 2). Висота 7,0 см, діаметр вінець 6,0 см, денця — 5,5 см.

Поховання 4 виявлено за 4,1 м на схід від поховання 1 на глибині 4,56 м. Скелет дорослої особи лежав випростано з незначним нахилом на правий бік головою на південний захід. Руки трохи зігнуті, права лежить на кістках тазу (рис. 3, 15).

Біля черепа небіжчика стояла догори дном мініатюрна кружальна лощена чашка з тонким

валиком на плічках (рис. 3, 16). На випуклих стінках в одному місці є орнамент у вигляді скісних насічок, згрупованих під нахилом одна до одної. Плічки добре підлощені. Висота 6,5 см, діаметр вінець 7,8 см, денця — 4,4 см.

Біля плечей небіжчика знайдено дві бронзові арбалетні фібули з пружинками завдовжки 4,1 і 3,6 см (рис. 4, 8, 9).

Поховання 5 (рис. 3, 5) знаходилося за 5,9 м на захід від поховання 1 на глибині 5,98 м. Від скелету малюка вціліло лише кілька фрагментів черепа, орієнтованого до північного сходу. Біля залишків черепа виявлено дев'ять посудин, два прясельця, бронзову фібулу, 35 намістинок з різного матеріалу та просвердлене ікло собаки.

Горщик ліпний мініатюрний біконічний з різко відігнутими вінцями (рис. 3, 11). Стінки опуклі, денце з закраїною. Поверхня шершава, в тісті домішки шамоту, піску й органічних решток. Висота 8,3 см, діаметр вінець 7,1 см, дна — 4,7 см.

Горщик ліпний мініатюрний з опуклим корпусом і трохи увігнутим денцем. Поверхня гладенька, зі слідами нерівномірного випалу. В тісті домішки подрібненого шамоту, піску й органічних решток. Висота 8,0 см, діаметр вінець 7,8 см, денця — 5,0 см (рис. 3, 12).

Горщик кружальний видовжених пропорцій з відігнутими вінцями. На плічках два паралельні валики. Денце трохи увігнуте. Поверхня шершава. В тісті домішки шамоту, подрібнених мінералів і піску. Висота 12,0 см, діаметр вінець 7,8 см, денця — 5,8 см (рис. 3, 6).

Нижня частина горщика кружального з опуклими стінками, денце трішки увігнуте, з закраїною (рис. 3, 14). Поверхня шершава. В тісті домішки шамоту, подрібнених мінералів і піску. Найбільший діаметр посудини 12,4 см, денця — 6,8 см.

Мініатюрний ліпний дворучний глек знаходився в одній з мисок. Поверхня гладенька. Висота 4,0 см, діаметр вінець 2,8 см, денця — 1,5 см (рис. 3, 9).

Чашка кружальна біконічна (рис. 3, 7). Між вінцями й плічками пролощений орнамент у вигляді хвилястої лінії. Поверхня гладенька, трохи підлощена у верхній частині. Висота 7,8 см, діаметр вінець 8,3 см, денця — 4,1 см.

Миска кружальна мініатюрна реберчаста (рис. 3, 8), різко звужується від ребра до денця. Поверхня трохи шершава. Висота 5,3 см, діаметр вінець 9,8 см, денця — 4,4 см. У місці була шкаралупа від двох яєць.

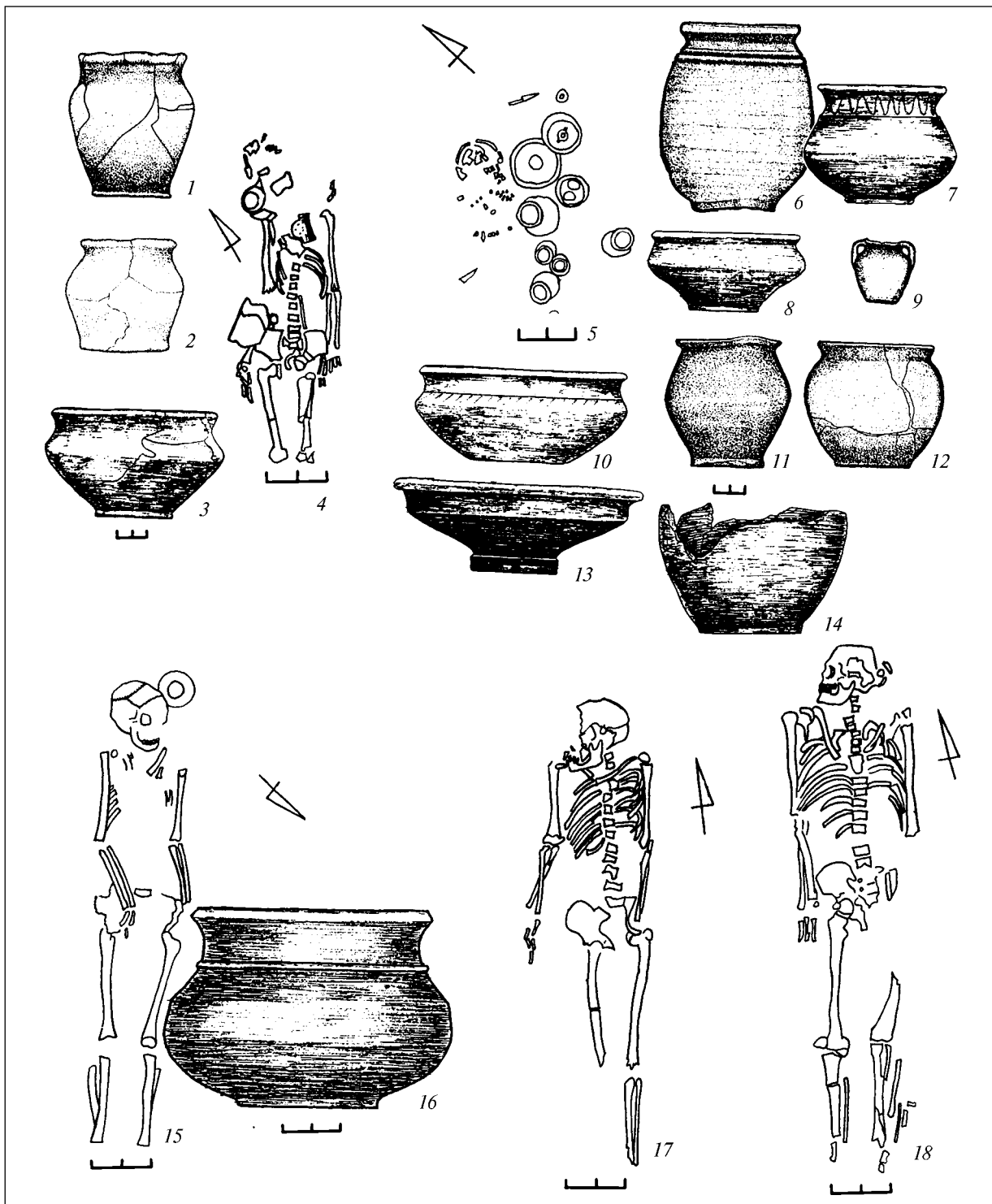

Рис. 3. Городок: 1—4 — поховання 3; 5—14 — поховання 5; 15, 16 — поховання 4; 17, 18 — поховання 6 і 7

Миска кружальна з перегином корпусу. Над плічками прокреслена лінія, під якою рядок скісних насічок, виконаних зубчастим штампом. Ззовні миска сірувата, шершава. Висота 6,3 см, діаметр вінець 13,2 см, денця — 5,8 см (рис. 3, 10). У мисці стояв описаний мініатюрний дворучний глек.

Миска кружальна на високому кільцевому піддоні. Ззовні посудина гладенька, підлощена (рис. 3, 13). Висота 5,7 см, діаметр вінець 15,8 см, денця — 5,2 см.

Два керамічні біконічні прясельця (одне розпалося через поганий випал). Вціліле прясельце: діаметр верхньої частини 2,0 см, ниж-

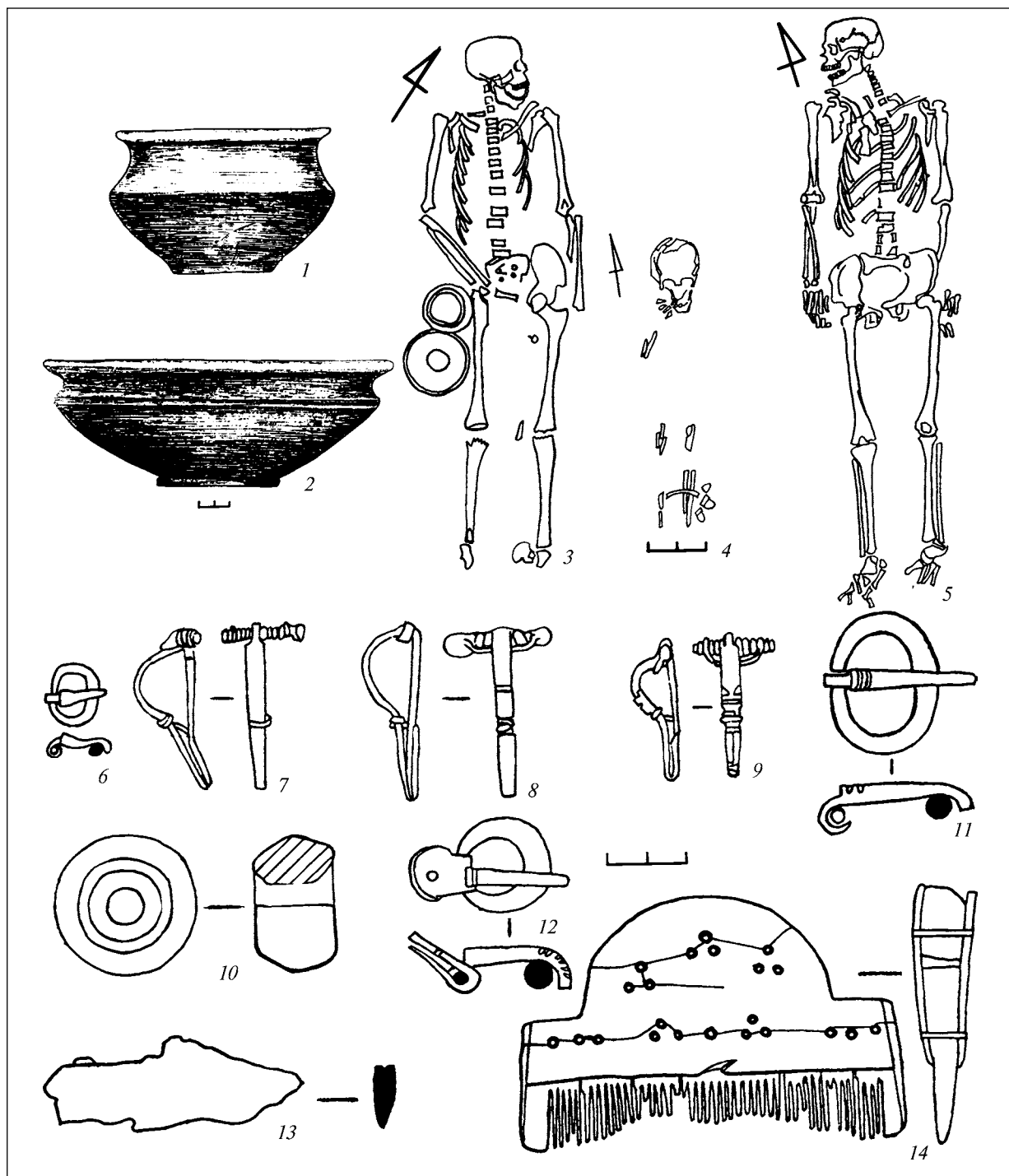

Рис. 4. Городок: 1—3, 6, 13 — поховання 9; 4 — поховання 10; 5, 12 поховання 11; 7, 10 — поховання 5; 8, 9 — поховання 4; 11 — поховання 2; 14 — поховання 3

ньої — 2,4 см, найбільший — 3,4 см, отвору — 0,6 см (рис. 4, 10).

Бронзова фібула арбалетного типу з пружинкою розміром 4,1 см (рис. 4, 7). 3-поміж намистин — 15 скляних, 17 з коралів, дві керамічні та мідна (рис. 5, 10—42).

Поховання 6 виявлено за 6,4 м на північний північний захід від поховання 1 на глиби-

ні 4,07 м (біля черепа) і 3,88 м (біля ніг). Скелет дорослої особи без супроводу лежав випростано на спині з нахилом на правий бік головою на північ (рис. 3, 17).

Поховання 7 теж безінвентарне, виявлене за 3,4 м на південний захід від попереднього на глибині 4,5 м. Скелет дорослого лежав випростано на спині головою на північ (рис. 3, 18).

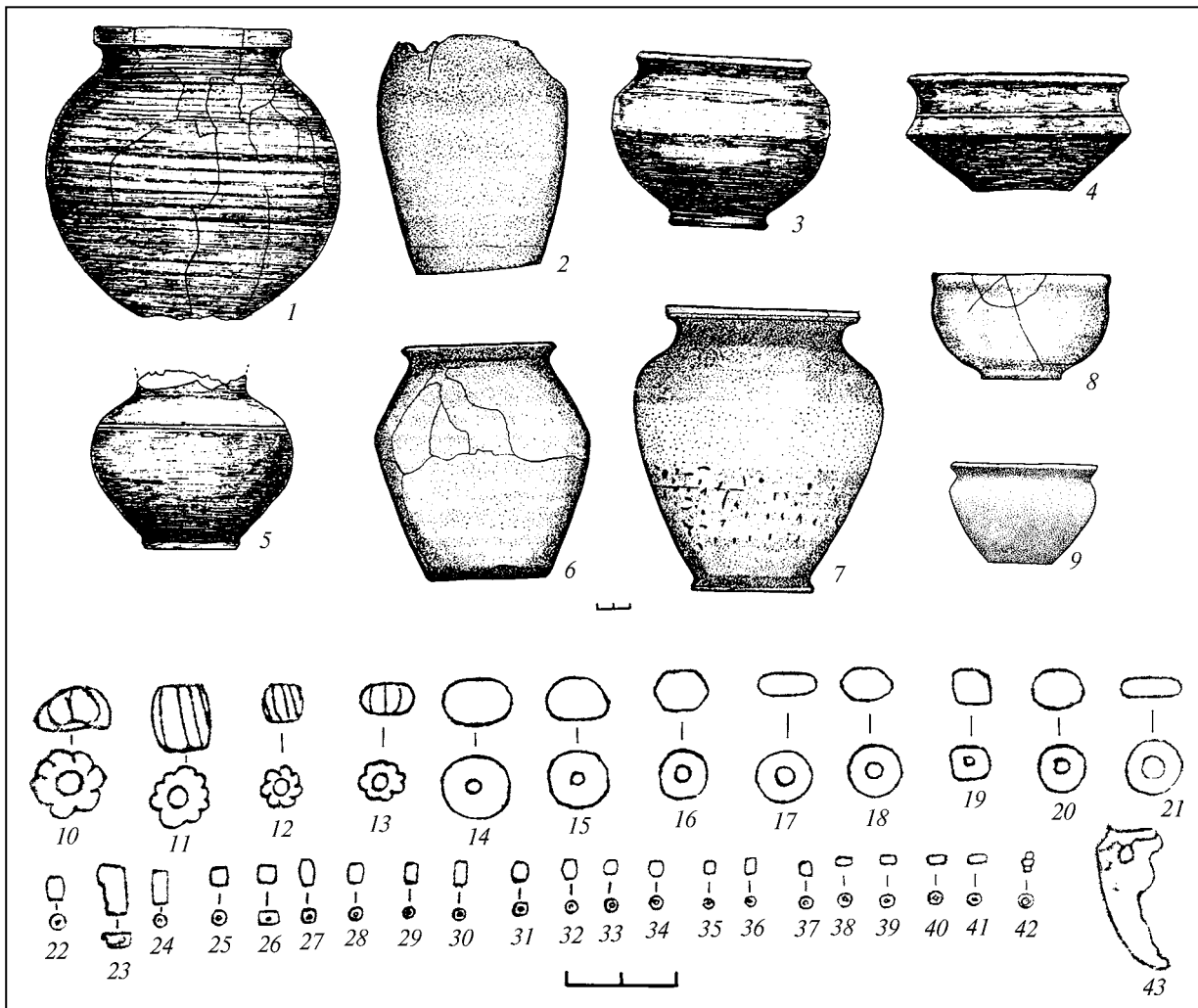

Рис. 5. Городок: 1—9 — кераміка зі зруйнованих поховань; 10—43 — намисто з поховання 5

Поховання 8 виявлено за 5,1 м на південний південний схід від поховання 4 на глибині 1,92 м. Від скелету дитини лишилися слабкі сліди. Поряд з фрагментами черепа був ліпний слабо випалений горщик, через що форму його не вдалося визначити.

Поховання 9 відкрите за 4,6 м на північ від поховання 8 на глибині 2,43 м. Скелет дорослого лежав випростано на спині головою до північного заходу. Права рука зігнута, її кисть лежала на кістках таза. Біля правого стегна стояли дві посудини (рис. 4, 3), біля лівого стегна лежала пряжка на пасок, біля лівого коліна — кородоване лезо ножа.

Миска кружальна відкритого типу з відігнутими вінцями (рис. 4, 2). Нижче короткої шийки — перегин, від якого миска різко звужується до дна. Поверхня сіра, шершава. Висота 8,0 см, діаметр вінець 22,0 см, денця — 7,8 см.

Миска кружальна біконічна закритого типу (рис. 4, 1) з широкою горловиною. Поверхня

шершава, закіптявлена, зі слідами нерівномірного випалу. Висота 9,3 см, діаметр вінець 13,3 см, денця — 6,3 см.

Бронзова пряжка на пасок підовальної форми з загнутим язичком (рис. 4, 6), розмір 1,5 × 1,2 см.

Поховання 10 розмішувалося поряд з похованням 8, зі східної сторони, на глибині 1,94 м. Частково зруйнований кістяк підлітка? лежав випростано на спині головою на північ (рис. 4, 4). Біля ніг знайдено фрагменти ліпної посудини та ребро вівці/кози.

Поховання 11 виявлено за 2,0 м на схід від поховання 1 на глибині 3,78 м. Скелет дорослого лежав випростано на спині з незначним нахилом праворуч головою на північ. Серед тазових кісток знайдено бронзову круглу пряжку з загнутим язичком розміром 4,3 × 2,3 см (рис. 4, 12).

На цвинтарі також зібрано фрагменти посуду, за можливості відреставрованого, який,

дуже вірогідно, походив зі зруйнованих поховань. Він представлений кухонними й столовими зразками, зокрема горщиками (рис. 4, 1—3, 6, 7, 9), кубком (рис. 4, 5) і глибокими мисками (рис. 4, 4, 8).

Нагадаємо про попередні розкопки могильника на плато (Магомедов 1987, с. 28): два тілопальні поховання вміщені в ями, чотири — в урни, з яких три мали вигляд однотипних високих сіролошених біконічних горщиків, прикритих посудом — меншим за розміром горщиком, мискою чи уламком амфори. Таким чином, маємо два різновиди тілопальних поховань — ямні

й урнові. Відтак, на тлі трьох інгумацій на плато переважали тілопальні поховання. Натомість на схилі плато виявлено тільки інгумації.

Таким чином, останні розкопки на цьому могильнику дещо доповнюють дані щодо побутування різного обряду на одному могильнику, причини чого, можливо, криються в мешканні на городищі різних груп поселенців або зміні населення на розташованому поряд городищі черняхівського часу. Загалом, як зазначив автор попередніх розкопок (Магомедов 1979, с. 113—114), могильник можна віднести, найвірогідніше, до IV ст.

Магомедов Б.В. Могильник у городища Городок на Южном Буге // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 105—114.

Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.

Надійшла 14.02.2013

В.И. Никитин

ОХРАННЫЕ РАСКОПКИ ЧЕРНЯХОВСКОГО МОГИЛЬНИКА ГОРОДОК

Публикуются материалы исследования частично разрушенного могильника черняховского времени — IV в., расположенного на мысе при впадении р. Чичиклея в Южный Буг у с. Новый Городок Веселиновского р-на Николаевской обл. Выявлено 11 погребений с труположением и сопутствующим инвентарем. На фоне предыдущих раскопок на плато, где преобладали сожжения в ямах или урнах, на склоне выявлены только труположения, что ставит проблему причин различий в погребальном обряде.

V.I. Nikitin

PROTECTIVE EXCAVATIONS AT CHERNYAKHIVSKA CULTURE BURIAL GROUND HORODOK

Published are the materials from the research of the 4th c. partly destroyed Chernyakhivska culture period burial ground situated on cape in the place where the Chychykleya River falls into the Southern Buh River near Novyi Horodok village in Veselynivka Region of Mykolayiv Oblast. 11 graves with inhumations and accompanying inventory were revealed. At a background of previous excavations at the upland where cremations in pits and urns prevailed, inhumations exclusively found at the slopes raise the problem of differences in funeral rites.

ГОРОДОК — ФОРТЕЦЯ НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ.

Коментар до публікації В.І. Никітіна

Могильник Городок становить наукову цінність не тільки через поховальні комплекси, а особливо й через те, що він влаштований біля городища. Пам'ятка розміщена поблизу сіл Новий Городок і Покровка при впадінні р. Чичиклея в Південний Буг — на скелястому місці, що самою природою пристосований для успішної оборони. В цьому можна впевнитися за фото з супутникової карти (рис.).

Пізньосередньовічна історія фортеці відома з писемних джерел. Під назвою Чапчаклей вона входила до системи литовських укріплень, зведених для захисту краю від татарських набігів і охорони караванної торгівлі та описаних по смерті князя Вітовта в 1430 р. На карті Річчі-Занноні 1767 р. (видана 1771 р.) на цьому місці позначено турецьку фортецю Чикчакли (Рос-сія... 1910, с. 142, 608; Фабрициус 1951, с. 98, § 212). Пізніше за руїнами закріпилися назви Городок, Турецький городок або Турецька фортеця. Декілька поколінь нових поселенців поступово розібрали залишки кам'яних споруд на свої потреби.

Перший науковий опис укріплення склав В.І. Гошкевич на початку ХХ ст. (Фабрициус 1951, с. 98, § 212). Московський археолог Н.Г. Єлагіна в 1957 р. зробила новий опис Городка з обмірами та окомірним планом. Дослідниця збрала керамічний матеріал («кількість його величезна»), за окремими винятками датований нею II—IV ст. Здебільшого це були уламки амфор і сіроглиняних піфосів (Єлагіна 1957, с. 18—20).

Мені вдалося побувати в цих місцях у 1976 і 1980 рр., першого разу — в складі новобудовної Південнобузької експедиції ІА АН УРСР. Її керівник Г.Т. Ковпаненко, поки не надійшла техніка для розкопок курганів, підтримала пропозицію скористатися вільним часом і обстежити пам'ятку. Вона займає виступ скельного плато зі стрімкими схилами. Цей мис, завдовжки понад 600 м за ширини в середньому 160 м, розділяє заплави Чичиклеї та Півден-

ного Бугу та підноситься над ними на 20—25 м. З напольного боку городище відокремлене від плато двома лініями валів з ровами (напевно різночасовими). Перед другим (зовнішнім) валом простежено залишки кам'яного фундаменту стіни з тришаровою кладкою до 3,0 м завширшки. На той час городище було пошкоджене шанцями часів Другої світової війни та двома кар'єрами.

На першому валу наприкінці мису почали ламати камінь-вапняк, але скоро припинили через загрозу обвалу скелі. В стіні котловану ми виявили залишки землянки з уламком турецького фаянсу XVII—XVIII ст. Другий кар'єр, піщаний, розміщений на південному боці мису, біля його основи, час від часу використовується й досі. Під час обстежень було зібрано черняхівську й середньовічну кераміку, а за межами укріплень, ближче до північного схилу мису, виявлено черняхівський могильник. Завдяки добровільній участі членів експедиції було складено окомірний план городища та здійснено невеликі розкопки на некрополі (Магомедов 1979; 1987, с. 29¹).

Під час коротких відвідин городища у 1980 р. я побачив нові руйнування пам'ятки. На цей час площа городища, до того вкрита лише степами травами, була до другого валу розорана плантажним плугом і засаджена акацією. Між обома валами були скупчення виораного будівельного каменя. Вони мали ширину 6,0—8,0 м, довжину до 20 м і залягали паралельними рядами перпендикулярно до осі городища. Шурф на місці такого скупчення відкрив завал стіни кам'яної будівлі, черняхівську кераміку та багато уламків амфор типу Зеєст 100 другої половини IV ст. За слідами регулярної забудови та характером знахідок (переважання посуду для зберігання припасів — амфор і піфосів) це дуже нагадує картину на іншому черняхів-

¹ У першій публікації плану городища редакція за радянськими правилами зняла з кресленика масштаб і стрілку орієнтації. Повний план опубліковано: Магомедов 2001, рис. 15, 1.

Рис. Супутникове фото городища Городок (Google, травень 2012 р.): 1 — перший вал; 2 — другий вал; 3 — Західний могильник і піщаний кар'єр; 4 — Східний могильник

ському городищі-фортеці — Олександрівка в пониззі Інгульця (Магомедов 1987а).

У 1987 р. при розширенні піщаного кар'єру було порушено другий могильник, і в межах котловану здійснені рятувальні розкопки, про що йдеться в публікації В.І. Нікітіна. Крім значної кількості поховань, тоді були знищені залишки південно-західної ділянки фортечного муру, під зовнішнім боком якого розміщувався некрополь (Никитин, Николенко 1987). Рятувальні роботи на могильнику продовжив 1998 р. інший миколаївський археолог — Ю.С. Гребенніков (Гребенніков, Горбенко 1998). Було досліджено три інгумації: одне поховання з кістяком, орієнтованим на схід, безінвентарне; два — в підбійних могилах з кам'яними закладами, орієнтовані північ—південь, повністю пограбовані. На площі городища в шурфах і зачистках знайдено черняхівську гончарну кераміку й різні матеріали середньовічного часу, а також зафіксовано численні сліди грабіжницьких розкопок.

Некрополі 1976 р. (назвемо його Східний) і 1987 р. (Західний), безперечно, належать до

черняхівської культури та становлять окремі пам'ятки, оскільки відстань між ними за напрямком схід—захід понад 400 м (рис.). Між ними є й певні хронологічні розбіжності. Знахідки із Східного могильника не виходять за межі першої — другої третин IV ст., а із Західного походить пряжка останньої третини цього століття: кінець її язичка дуже загнутий і має гравіювання. Крім того, на Східному могильнику переважають поховання-кремації (шість з дев'яти поховань), на Західному знайдені лише інгумації. Щоправда, неглибоко влаштовані кремації тут міг зрізати скрепер разом з верхнім шаром ґрунту. Звичайно, до повного дослідження обох некрополів ці спостереження мають попередній характер.

Крім згаданих черняхівських фортець у Миколаївській обл. (Городок і Олександрівка), було досліджене городище Башмачка на Дніпропетровщині². «Черняхівці»-готи використовували за призначенням і цитадель Ольвії та принаймні п'ять городищ з її оточення (Маго-

² Дехто, всупереч фактам, висловлює іншу думку про культурну належність цих городищ (Левада 2006).

медов 2004; 2007; Шульце, Магомедов, Буйських 2009).

Безперечно, археологічний комплекс пізньоримської та середньовічної доби в гирлі Чичиклії має велику наукову цінність, але з роками зазнає все більших втрат. Здавна за-

лишки фортеці приваблювали шукачів скарбів (Гошкевич 1903, с. 52), які нині озброєні ще й досягненнями електроніки. Єдиний шанс зберегти цю пам'ятку від грабіжників і руйнівників-господарників — знайти кошти для її дослідження.

Гошкевич В. Клады и древности Херсонской губернии. — Херсон, 1903.

Гребенников Ю.С., Горбенко К.В. Отчет о работе экспедиции Николаевского педагогического института в 1998 г. // НА ІА НАНУ. — 1998/42.

Елагина Н.Г. Отчет Скифской степной экспедиции истфака МГУ за 1957 год // НА ІА НАНУ. — 1957/34.

Левада М.Е. Миф о городищах черняховской культуры // Готы и Рим. — К., 2006. — С. 60—72 (Бібліотека Vita Antiqua).

Магомедов Б.В. Могильник у городища Городок на Южном Буге // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 105—114.

Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.

Магомедов Б.В. Черняховское городище у с. Александровка // Днестро-Дунайское междуречье в I — начале II тыс. н. э. — К., 1987а. — С. 26—41.

Магомедов Б. Черняховская культура. Проблема этноса. — Lublin, 2001.

Магомедов Б.В. Городища-крепости ольвийской округи в позднеимское время // Borysthenika-2004. Мат-лы Междунар. научн. конф. к 100-летию начала исследований острова Березань Э.Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 113—118.

Магомедов Б.В. Ольвія і варвари в пізньоантичний період // Археологія — 2007. — № 4. — С. 47—54.

Никитин В.И., Николенко И.Б. Отчет об охранных раскопках кургана эпохи бронзы у с. Погорелово Жовтневого р-на и могильника Черняховской культуры Новый Городок П Веселиновского р-на Николаевской обл. // НА ІА НАНУ. — 1987/65.

Россия. Полное географическое описание нашего Отечества / Под ред. В.П. Семенова. — СПб., 1910. — Т. 14: Новороссия и Крым.

Фабрициус И.В. Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР. — К., 1951.

Шульце Е., Магомедов Б.В., Буйських С.Б. Сіроглиняний посуд римського часу з поселень Ольвійської хори // Ostrogothica. Археологія Центральної і Восточної Європи пізньоримського часу і епохи Великого переселення народів. — Харків, 2009. — С. 101—151.

Надійшла 28.03.2013

АСОРТИМЕНТ ЗАЛІЗНИХ ВИРОБІВ СЕРЕДИНИ XIII—XIV ст. З «МАЛОГО» ГОРОДСЬКОГО ГОРОДИЩА

Проаналізовано залізні вироби, виявлені на «Малому» Городському городищі на Житомирщині розкопками 1940—1958 рр.

К л ю ч о в і с л о в а: Середнє Подніпров'я, середина XIII—XIV ст., залізні вироби.

В останні десятиліття спостерігається тенденція до зростання кількості робіт, присвячених різним аспектам соціально-економічного, політичного та культурного розвитку окремих історико-географічних регіонів, поселенських структур, адміністративних центрів і сільських поселень доби Середньовіччя—Нового часу. Меншою мірою це стосується історичного розвитку південноруських земель у післямонгольський час. Така ситуація склалася через незначну кількість писемних та археологічних джерел, зокрема добре датованих комплексів другої половини XIII—XIV ст., а також відсутність хронологічної типології окремих категорій речей цього часу. Певної перспективи тут надає опрацювання колекцій, що зберігаються в наукових фондах Інституту археології НАН України. В цьому разі звернемося до матеріалів розкопок «Малого» Городського городища на Житомирщині (колекція № 8).

Городище розкинулося на лівому високому березі р. Тетерів на території сучасного с. Городське Коростишівського р-ну Житомирської обл. Воно має підпрямокутну форму, видовжену з південного заходу на північний схід, площа близько 2,2 га. З напольної сторони обведене ровом завглибшки 5,0 м, а з інших обмежене стрімкими схилами (Виєзжев 1962, с. 131—132).

Перші планомірні розкопки на городищі здійснила Поліська історико-технологічна експедиція ІМК АН УСРР у 1936 р. під керівництвом Ф.М. Мовчанівського та В.П. Петрова. Надалі дослідження продовжувалися в 1940 та 1946 рр. (А.В. Дмитрієвська), 1947 р. (В.К. Гончаров і М.Ю. Брайчевський) і в 1955 та 1957—1958 рр. під керівництвом В.К. Гончарова (Полесская экспедиция... 1936; Третьяков 1941; Макаревич 1959; Петров, неопубл. праця). Наголосимо, що значний час городище датували X—XIII ст. Ситуація змінилася наприкінці

1980-х — на початку 1990-х рр., коли на основі комплексного аналізу матеріалів було виділено два культурно-хронологічні горизонти — давньоруського та післямонгольського часів (Звиздецкий 1990; Кучера 1999, с. 94—95). Але подальша робота з аналізу матеріалів Городська золотоординської доби не провадилася. Відтак, мета цієї роботи — ввести до наукового обігу матеріали середини XIII—XIV ст., зокрема залізні вироби, виявлені за час археологічних досліджень 1940—1950-х рр. До аналізу залучені артефакти із комплексів, датованих указаним часом, а саме, з напівземлянок 1, 3—6, а також споруди 7 (розкопки А.В. Дмитрієвської 1946 р.); напівземлянок 3 і 4, плями II, III та ям 1 і 3, виявлених В.К. Гончаровим і М.Ю. Брайчевським у 1947 р.; напівземлянок 2—4 і споруди 1 (розкопки 1955 р.), а також напівземлянки 1 (1957 р.) та ям 1 (1958 р.), 2 і 3 (1957 р.), розкопаних Р.І. Виєзжевим протягом 1955—1958 рр.

Розглянемо залізні вироби з «Малого» Городського городища в такій послідовності: побутовий інвентар і речі універсального призначення, знаряддя праці, ремісничий і промисловий інструментарій, вироби військового призначення.

Побутовий інвентар і речі універсального призначення

Найчисленнішими знахідками з об'єктів післямонгольського часу є цілі та фрагментовані ножі (34 од.). За формою та розмірами вони подібні до давньоруських (пор.: Колчин 1953, с. 71). Загальна довжина коливається від 72 до 186 мм, довжина леза — від 63 до 80 мм (рис. 1). Спинка пряма або дещо скошена від руків'я до вістря, клинок у перетині трикутний завширшки 8—15 мм. Найчастіше ширина клинка становить 9—12 мм, товщина спинки 2—3 мм. Вони оснащені руків'ям двох зразків: суцільним або набірним. Останні відомі за знахідка-

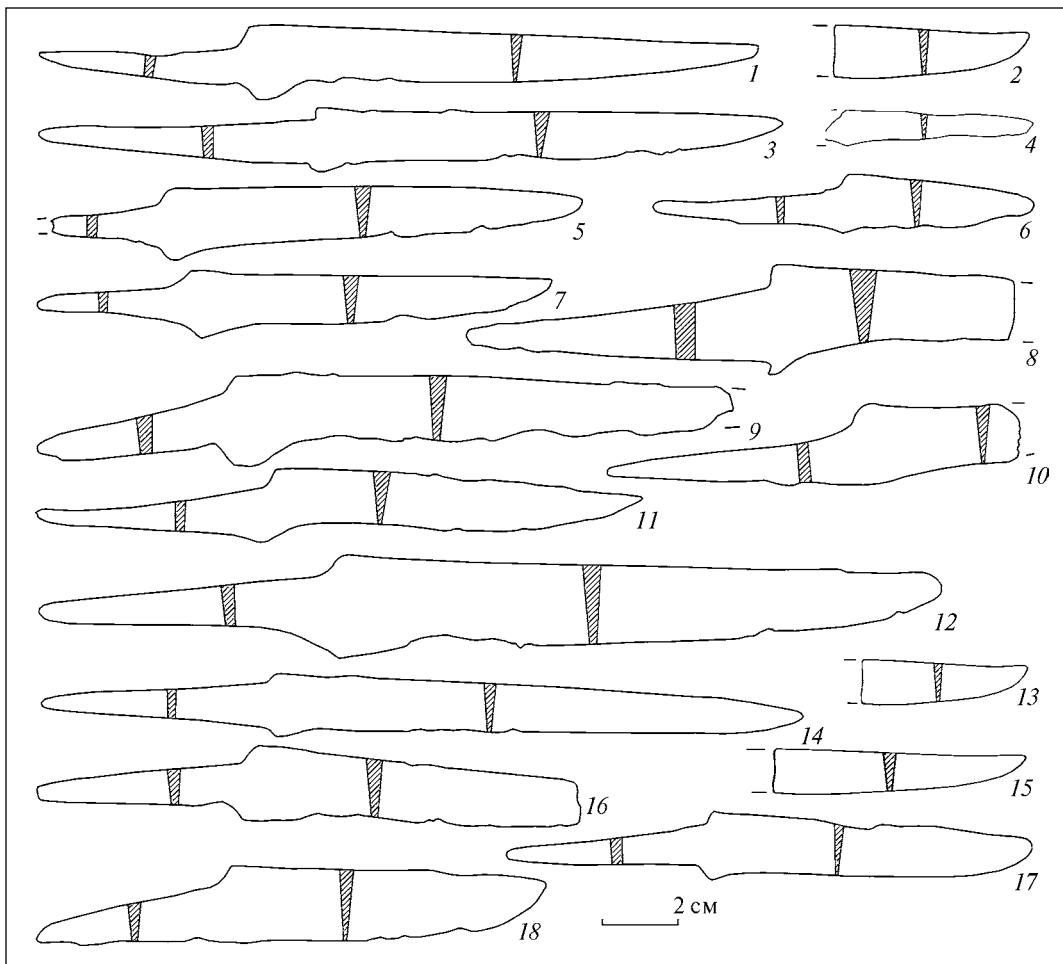

Рис. 1. «Мале» Городське городище. Залізні ножі

ми невеликих кістяних пластин овальної (розміром 24×22 мм) і мигдалеподібної форм ($21-28 \times 17-18$ мм) із культурного шару пам'ятки (розкопки Р.І. Виєзжева) та заповнення споруди 7 (розкопки В.К. Гончарова та М.Ю. Брайчевського). Такі пластини в матеріалах Києва, Білої Церкви, Новгород, Полоцька та інших пунктах Русі датують XII—XIV ст. (Сергєєва 2011, с. 85).

До речей універсального призначення належать ножиці, які широко використовували протягом доби Середньовіччя — Нового часу в повсякденному житті та ремісничому виробництві (Колчин 1959, с. 58). Зокрема, 1958 р. в культурному шарі пам'ятки знайдено шарнірні ножиці з лезами, з'єднаними віссю (шарніром або штифтом) приблизно посередині загальної довжини, між робочою частиною лез і важелями, довжина їх 126 мм, ширина 15—63 мм (див.: Хорошев 1997, с. 18). Аналогічні вироби виявлено під час досліджень культурних нашарувань та об'єктів золотоординського та литовського часів Києва, Черкас, Луцька, Зеле-

ної Липи (Куштан 2004; 2004а; Терський 2006, с. 152—153; Возний 2009, с. 112).

Доволі часто зафіксовано деталі та цілі форми циліндричних (7 од.) і нутряних (один) замків (рис. 2, 1—4). Як показали дослідження Б.О. Колчина, їхній корпус виготовляли з листового заліза, яке зверху інколи вкривали тонким шаром міді та орнаментували горизонтальними смугами або поздовжньою змійкою. Товсті, квадратні в перетині, кільцеві та поздовжні смуги не лише прикрашали корпус, але й значно зміцнювали його (Возний 2009, с. 146). Із об'єктів середини XIII—XIV ст. походить шість фрагментів і цілий замок. За класифікацією Б.О. Колчина, вони належать до найпоширеніших на Русі типів В і VI. Замки типу В мали щілину для ключа, розміщену по хорді в денці корпусу великого циліндра, в типі VI змінено розміщення пружин на дужці замка та додано ще один штифт з пружинами (Колчин 1959, с. 82; 1982, с. 160). За новгородськими аналогіями, замки типу В датують другою половиною XII — початком XV ст., типу

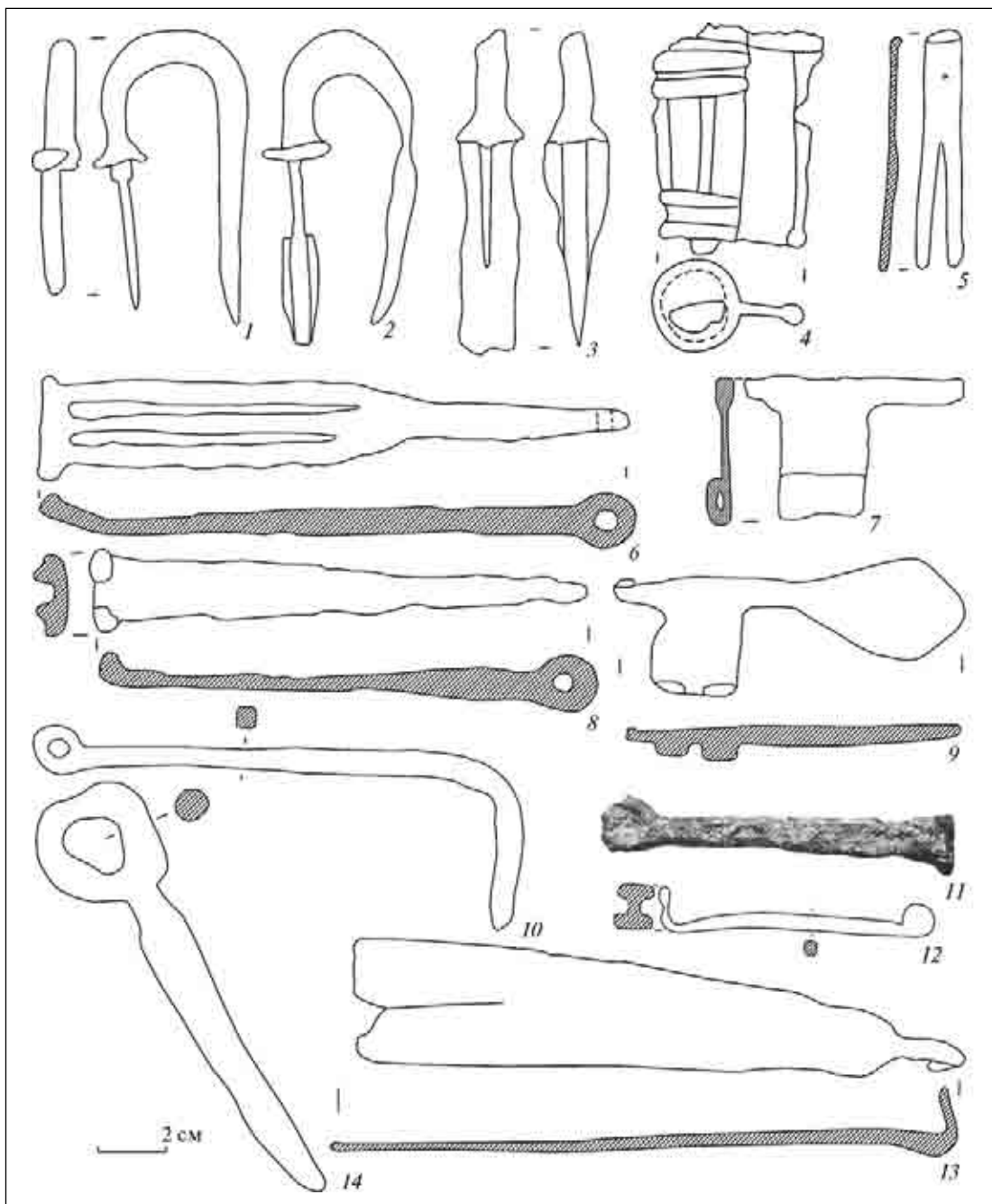

Рис. 2. «Мале» Городське городище. Замки та ключі

ВІ — кінцем XII — початком XV ст. (Колчин 1982, с. 162).

Більше інформації про замки з Городська золотоординського часу отримуємо після аналізу ключів (повністю вціліло 4 од.) (рис. 2, 6—9, 11, 12). За новгородськими аналогіями, вони належать до типів В і ВІІ (з фігурною борідкою на одному кінці та отвором для підв'язування на іншому) та датуються серединою/кінцем XII — початком XV ст. (Колчин 1982, с. 160). Один ключ від суцільнометалевого внутрішнього замка (тип 3, за типологією Б.О. Колчина)

датується XII — початком XIV ст. (там само, с. 161).

До виробів побутового призначення належить кресало, знайдене 1955 р. в заповненні споруди 1, — овальне, розмірами 84 × 32 мм (рис. 4, 14). Схожі артефакти виявлено в об'єктах і шарах післямонгольського часу Києва, Григорівки, хут. Половецького, Озаричів, Комарівки та інших населених пунктів Південної Русі (Довженок, Кучера 1956, табл. ІІІ, 23; Беляева 1982, с. 61; Село... 2003, с. 109; Петрашенко 2004, с. 85).

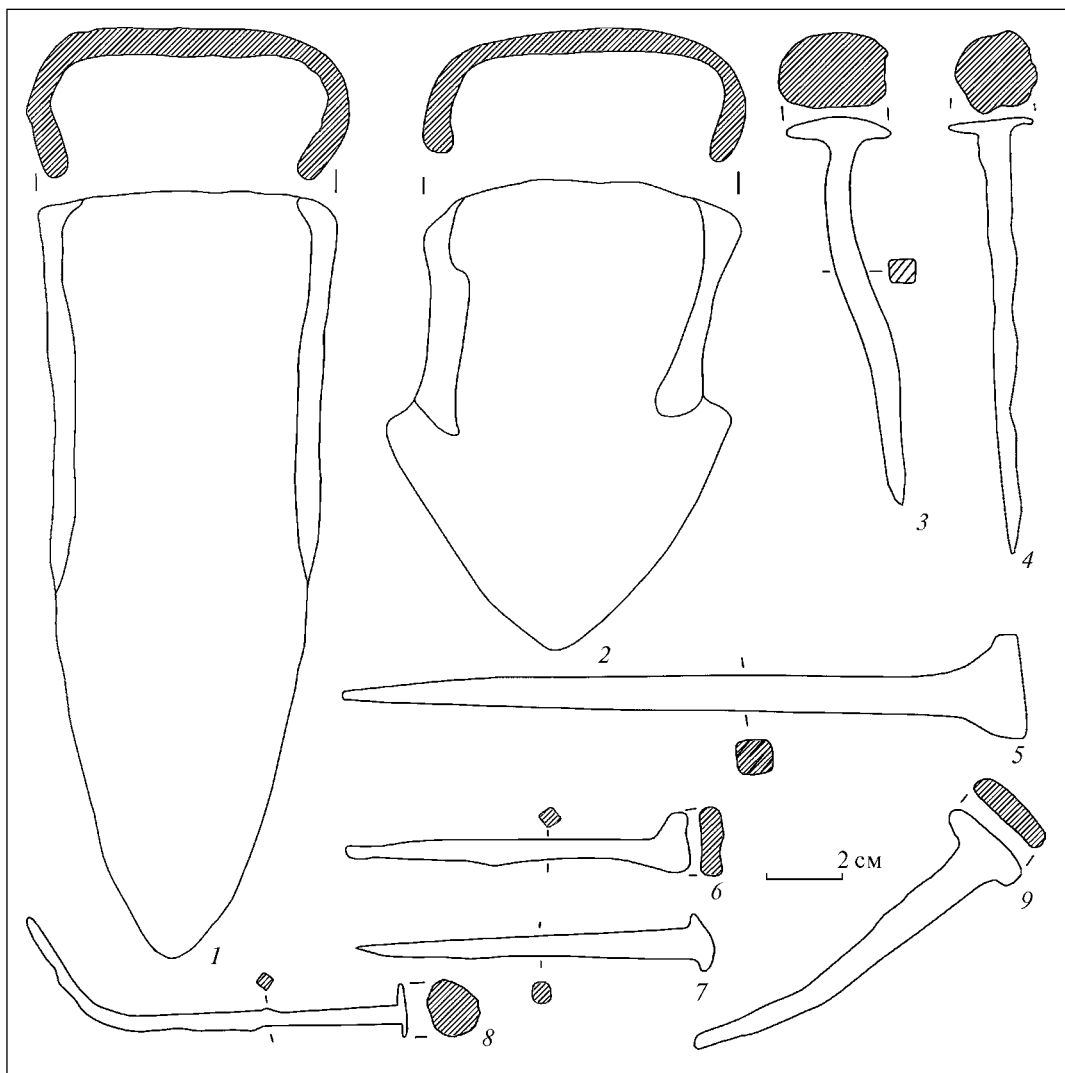

Рис. 3. «Мале» Городське городище. Сільськогосподарські знаряддя та цвяхи

Серед інших предметів привертають увагу залізне вушко мідного казана, знайдене в заповненні «напівземлянки» 3 1955 р., пробійник у вигляді зігнутої петлі з загостреними кінцями та хрестоподібна накладка на скриньку з заповнення «напівземлянки» 2 (розкопки А.В. Дмитрієвської 1946 р.) (рис. 2, 14; 4, 10).

Знаряддя праці, ремісничий і промисловий інструментарій

Доволі репрезентативна колекція речей сільськогосподарського призначення.

Зокрема, привертають увагу два орні знаряддя з заповнення «напівземлянок» 1 і 3, розкопаних А.В. Дмитрієвською 1946 р. Один наральник (завдовжки 127 мм, завширшки 95 мм), згідно з типологією Ю.О. Краснова, відноситься до наконечників типу 1В1—ши-

роколопатевих з помірно загостреним робочим кінцем (рис. 3, 2); інший (рис. 3, 1), завдовжки 210 і завширшки 81 мм, — до наконечників типу 1А3 з помірно загостреним або округлим робочим кінцем (Краснов 1987, с. 32, 37, 42). Орні знаряддя типу 1А3 побутували протягом другої половини I — на початку II тис., типу 1В1 — упродовж XI—XIII ст. (там само, с. 37, 43).

Також є знаряддя для збору врожаю (серпи й коси). Із об'єктів другої половини XIII—XIV ст. походять фрагменти трьох серпів, пошкоджені корозією (рис. 4, 4, 6), що унеможливило їх подальшу атрибуцію. Можна припустити, що населення Городська користувалося серпами так зв. київського типу, відомого за матеріалами розкопок Княжої гори, Колодяжина, Райковецького городища та інших населених пунктів Житомирщини (Левашева 1956, с. 72). Що ж до кіс, то згадаємо не-

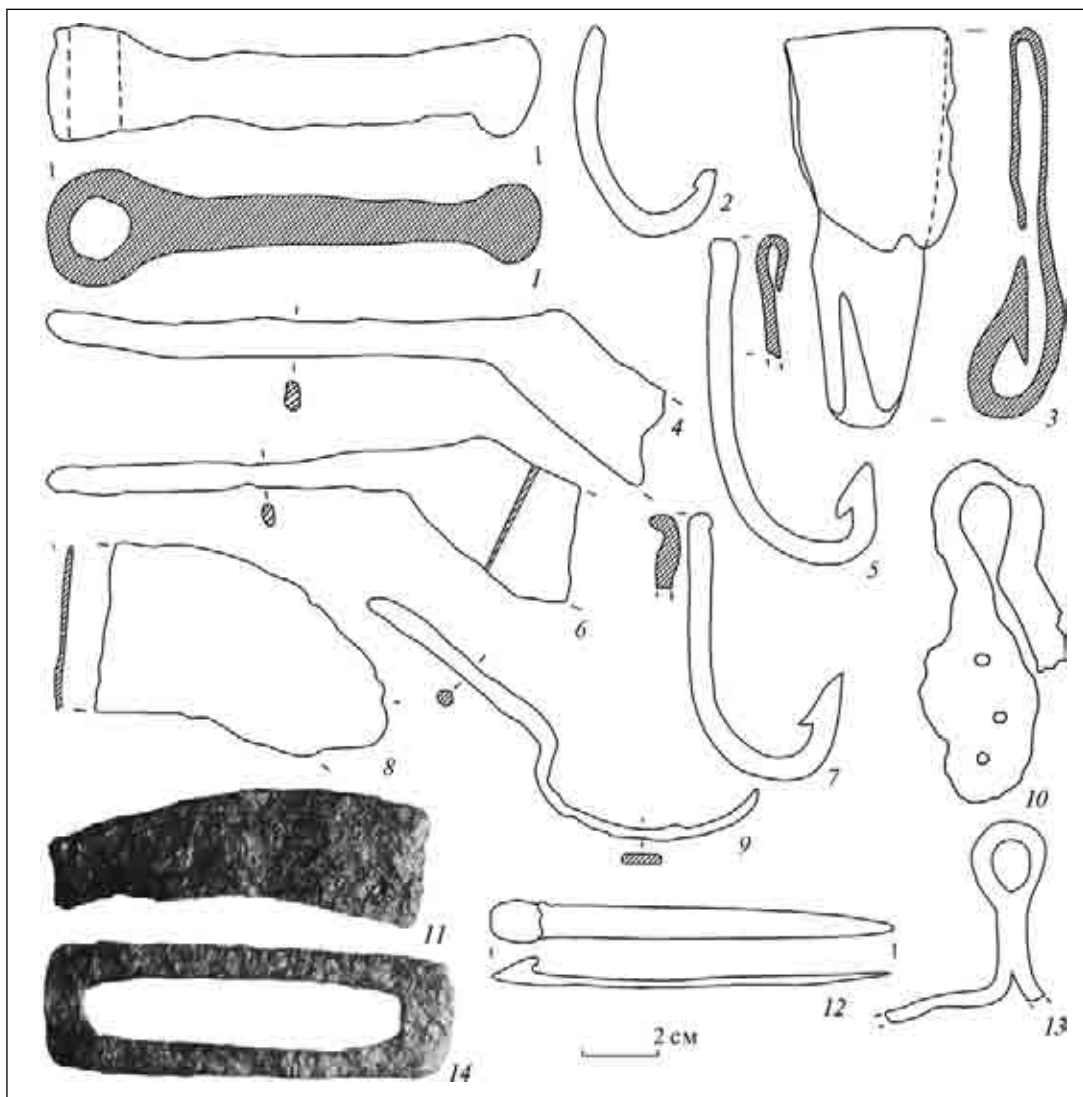

Рис. 4. «Мале» Городське городище. Знаряддя праці, ремісничий, промисловий інструментарій і речі побутового призначення

великий фрагмент із «напівземлянки» 3, дослідженої 1946 р. (рис. 4, 8).

Рибальські снасті представлені гачками й блешнями. Гачки зазвичай зроблені з прямокутного або овального в перетині дроту та мають прямий стрижень завдовжки 42—65 мм, на загнутому кінці якого є гострий зубець-борідка (рис. 4, 2, 5, 7). На іншому кінці вони мали петлю для прикріплення волосіні (тип 4, згідно з класифікацією Б.А. Шрамка та Є.А. Цепкіна) або розширення у вигляді лопатки (тип 2) (Шрамко, Цепкин 1963, с. 74—83). Такі гачки добре відомі серед матеріалів населених пунктів Північної та Південної Русі і давньоруського, і післямонгольського часів (Беляева, Недопако 1981, с. 57; Колчин 1982, с. 76—77; Возний 2009, с. 124—125). Привертає увагу залізна блешня (завдовжки 80 мм, завширшки 33 мм)

із заповнення житла другої половини XIII—XIV ст. (рис. 4, 3). Вона викувана з металевої овальної пластини, дещо вигнутої, один кінець якої переходив у гачок з борідкою, а на іншому просвердлено отвір для протягування жилки. На думку О.В. Чернецова, їх опускали на довгій волосіні у воду та тягли за собою на човні — ловіння риби методом «доріжки» (Чернецов, Куза, Кирьянова 1985, с. 227).

Ремісничий інструмент нечисленний. З культурного шару й об'єктів золотоординського часу походять невеликий ковальський молоток (завдовжки 100 мм, завширшки 13—18 мм), який, згодом, використовували для остаточної (чистової) проковки металевих заготовок, а також залізна сокира з симетричним лезом і полегшеним круглим обухом (рис. 4, 1; 5, 8), яка належить до виробів перехідних типів. За

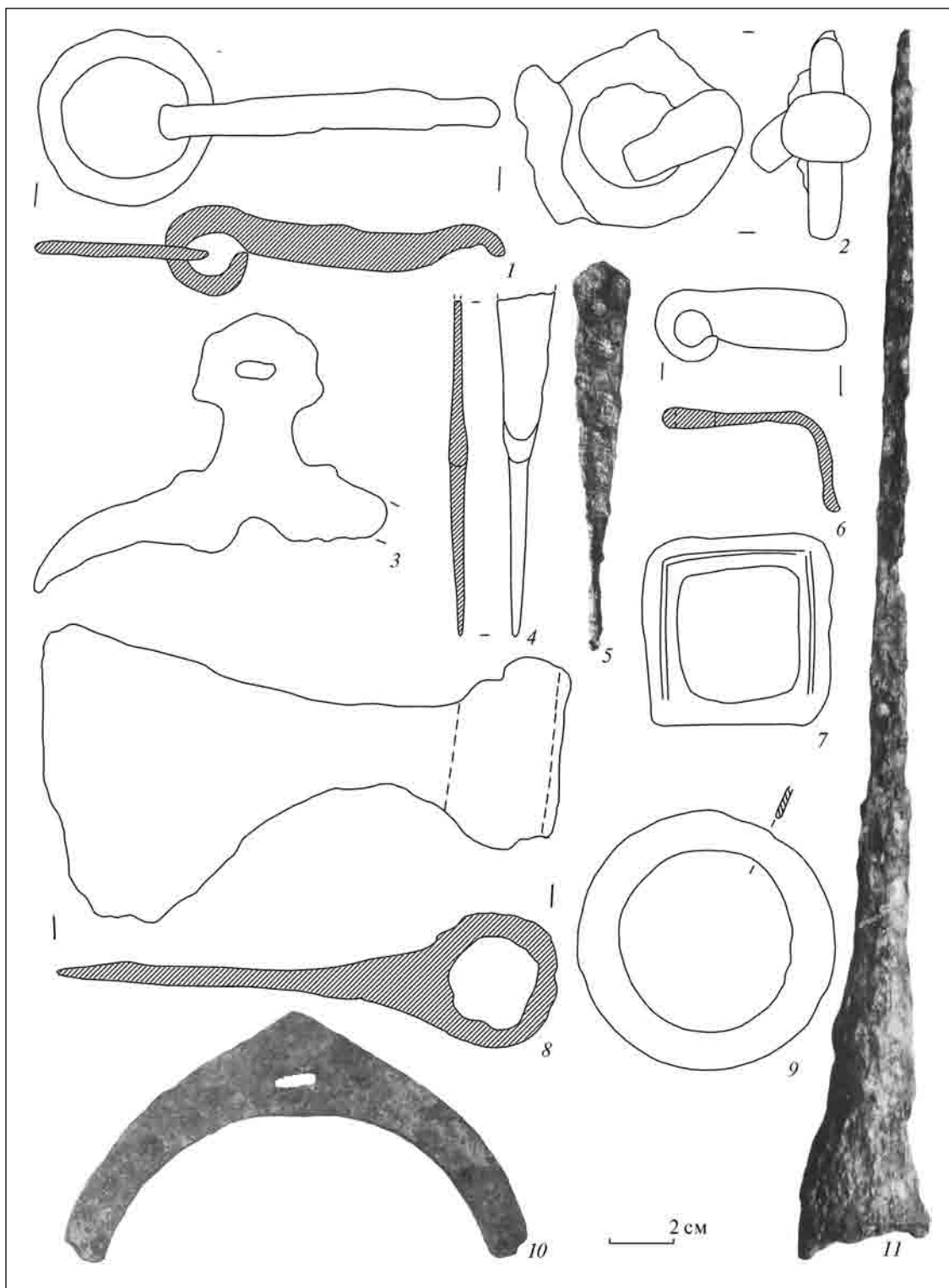

Рис. 5. «Мале» Городське городище. Вироби військового призначення з культурного шару та об'єктів середини XIII—XIV ст.

новгородськими аналогіями, такі з'явилися в XIII ст. й побутували впродовж усього XIV ст. (Колчин 1959, с. 26).

Деревообробне ремесло репрезентують залізні цвяхи. Залежно від призначення їх прийня-

то поділяти на будівельно-скріплювальні, оббивальні, шевські та для підков (Колчин 1959, с. 110). У заповненні об'єктів виявлено і цвяхистрижні з плоскою розплющеною голівкою, і костилі, в яких шляпкою слугував загнутий кі-

нець стрижня або розплюшене потовщення. Довжина їх від 70—80 мм до 170—200 мм (рис. 3, 3—8). Як і на інших пам'ятках Центрально-Східної Європи (Колчин 1959, с. 112), кількісно переважають цвяхи з круглою шляпкою.

З бортництвом слід пов'язувати медорізку (завдовжки 110 мм, лезо завширшки 22 мм), виявлену в заповненні господарської ями 2 1957 р. (рис. 4, 9). До рідкісних артефактів належить фрагмент пінцета, знайдений на долівці «напівземлянки» 5 1946 р. (рис. 4, 12).

Вироби військового призначення

Зброя ближнього бою в матеріалах Городська представлена залізним списом з пером у вигляді чотиригранного стрижня та лійкоподібною тулією (тип V, згідно з класифікацією А.М. Кірпи́чнікова), знайденим у заповненні споруди 1 1955 р. (рис. 5, 11). На Русі такі з'явилися в IX—XI ст. й використовувалися протягом XII—XVI ст. (Кирпичников 1966, с. 16).

Основною категорією знахідок, які характеризують зброю дальнього бою, є пласкі черешкові наконечники стріл (рис. 5, 4, 5). Зокрема, з «напівземлянки» 1 і господарської ями 1, досліджених у 1946—1947 рр., походять зрізні у вигляді вузької видовженої лопаточки (довжина 81—90 мм, ширина 11—13 мм). Згідно з типологією А.Ф. Медведєва, вони відносяться до типу 67 і датуються серединою XIII—XIV ст. Такі вістря добре відомі за матеріалами розкопок хут. Половецького, Києва та інших населених пунктів Південної Русі (Медведєв 1966, с. 75).

Спорядження вершника та бойового коня репрезентують фрагменти залізних вудил, псаліїв, стремен, а також підпружні пряжки (рис. 5, 1—3, 7, 9, 10). За класифікацією А.М. Кірпи́чнікова, вудила з Городська відносяться до IV типу 1 групи: вони складаються з двох рухомих ланок і двох кілець діаметром 35—45 мм (Кирпичников 1973, с. 16—17). На території Русі такі вудила з'явилися в IX—X ст., найбільшого поширення набули в XII—XIII ст., а також відомі й серед матеріалів XIII—XIV ст. (там само 1973, с. 17).

Є також фрагмент стремена, який, за типологією А.М. Кірпи́чнікова, належить до VII типу й характеризується поступовим переходом дужки в пряму або дещо ввігнуту лінзоподібну підніжку (рис. 5, 10). У XII—XIII ст. стремяна цього типу побутували на значній те-

риторії: в Сибіру, Нижньому Поволжі, на Північному Кавказі, у Нижньому Подніпров'ї, Латвії (Кирпичников 1973, с. 50—51). Відомі вони й серед матеріалів Києва.

Підпружна пряжка розмірами 45 × 45 мм виявлена в заповненні «напівземлянки» 6 (розкопки 1946 р.), виготовлена з підпрямокутного в перетині дроту (рис. 5, 7). Аналогічні вироби знайдено на Чорнівському городищі XII — першої половини XIII ст. та Зелений Липі (XIII—XIV ст.) в межириччі Верхнього Сирету та Середнього Дністра, у Києві, хут. Половецькому та інших пунктах Середнього Подніпров'я (Довженко, Кучера 1956, с. 22; Кирпичников 1973, с. 76—77; Возний 2009, с. 295).

Огляд добірки залізних знахідок з «Малого» Городського городища дозволяє говорити про збереження номенклатури залізних речей давньоруського часу. Це само стосується й технології виробництва, що підтверджують результати металографічного аналізу колекції предметів з поселення Озаричі на Сумщині. Якість металу й технологія виготовлення виробів давньоруського та післямонгольського часу дуже подібні, хоча для окремих категорій предметів (насамперед, ножів) середини XIII—XIV ст. відзначено погіршення якості сировини (використовували низькоякісний метал, переважно залізо) та спрощення технології виготовлення (Беляєва, Недопако 1981, с. 62—64). На думку дослідників, це сталося не лише внаслідок зростання попиту на них, але й через те, що їх виготовляли сільські ремісники (там само, с. 64). До схожих висновків дійшли й дослідники, аналізуючи ковальське ремесло Московської держави XIII—XVI ст. Вони відзначають, що техніко-технологічна база залізобного виробництва, яка сформувалася в XI—XIII ст., незважаючи на деструктивні процеси, викликані нестабільною військово-політичною ситуацією, не втратила свого потенціалу й продовжувала розвиватися на досягненнях давньоруського часу (Зав'ялов, Розанова, Терехова 2007, с. 157).

Загалом же подальший аналіз матеріалів з Городська дозволить детальніше охарактеризувати номенклатуру та технологію виготовлення різних категорій речей, організацію сільського ремесла, а також прослідкувати взаємозв'язок між військовими подіями середини XIII ст. та подальшим розвитком матеріальної культури населення Південної Русі в післямонгольський час.

- Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII—XIV вв. (по материалам археологических исследований). — К., 1982.
- Беляева С.А., Недопако Д.П. О металлообработке в Посеймье в 13—14 вв.: по материалам Озаричского селища // Использование методов естественных наук в археологии. — К., 1981 — С. 49—65.
- Виєзжев Р.І. Будівлі «Малого городища» X—XIII ст. в с. Городську // АП. — 1962. — XII. — С. 131—154.
- Возний І.П. Історико-культурний розвиток населення межириччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X—XIV ст. — Чернівці, 2009. — Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток.
- Довженко В.И., Кучера М.П. Отчет о работе древнерусской экспедиции на р. Роси в 1956 г. (хутор Половецкий, село Николаевка) // НА ІА НАНУ. — 1956/12в.
- Завьялов В.И., Розанова Л.С., Терехова Н.Н. Русское кузнечное ремесло в золотоордынский период и эпоху Московского государства. — М., 2007.
- Звиздецкий Б.А. О времени существования летописного Городеска // СА. — 1990. — № 1. — С. 42—56.
- Кирпичников А.Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX—XIII вв. — Л., 1973 (САИ. — Вып. Е1-36).
- Колчин Б.А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период). — М., 1953 (МИА. — 32).
- Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого // МИА. — 1959. — 65. — С. 7—120.
- Колчин Б.А. Хронология новгородских древностей // Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода. — М., 1982. — С. 156—177.
- Краснов Ю.А. Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы. — М., 1987.
- Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII—XIII ст. між Сяном і Сіверським Дінцем. — К., 1999.
- Куштан Д.П. Нові археологічні матеріали доби середньовіччя з Черкас // АБУ 2002—2003 рр. — К., 2004. — С. 33—35.
- Куштан Д.П. Нові дослідження посаду Черкаського замку // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — 2004а. — 13. — С. 19—22.
- Левашева В.П. Сельское хозяйство // Очерки по истории русской деревни X—XIII вв. — М., 1956. — С. 19—93 (Тр. ГИМ. — 32).
- Макаревич М.Л. Раскопки древнерусских железоплавильных горнов IX—XI вв. в Городске // КСИА. — 1959. — 8. — С. 173—174.
- Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие(лук и стрелы, самострел) VIII—XIV вв. — М., 1966. (САИ. — Вып. Е1-36).
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2004.
- Петров В.П. Житлова кліть XI—XIII ст. в с. Городську Коростишівського р-ну Житомирської обл. // НА ІА НАНУ. — Ф.12, спр. № 95.
- Полесская экспедиция 1936 г. // НА ІА НАНУ. — Архів ІІМК, спр. № 1—4.
- Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель). — К., 2003.
- Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. — К., 2011.
- Терський С.В. Лучеськ X—XV ст. — Львів, 2006.
- Третьяков П.Н. Славянская (Днепровская) экспедиция 1940 г. // КСИИМК. — 1941. — 10. — С. 120—124.
- Хорошев А.С. Ножи, бритвы, ножницы // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997. — С. 17—19 (серия «Археология СССР»).
- Чернецов А.В., Куза А.В., Кирьянова Н.А. Земледелие и промыслы // Древняя Русь. Город, замок, село. — М., 1985. — С. 219—243 (серия «Археология СССР»).
- Шрамко Б.А., Цепкин Е.А. Рыболовство у жителей Донецкого городища в VIII—XIII вв. // СА — 1963. — № 2. — С. 74—83.

Надійшла 28.03.2013

К.Н. Капустин

АССОРТИМЕНТ ЖЕЛЕЗНЫХ ИЗДЕЛИЙ СЕРЕДИНЫ XIII—XIV вв. ИЗ «МАЛОГО» ГОРОДСКОГО ГОРОДИЩА

Исследования городища в с. Городское Коростышевского р-на Житомирской обл. были начаты в 1936 г. и с перерывами продолжались в 40—50-е гг. В целом на площади более 2 тыс. м² исследовано 23 жилища, 4 ремесленных и 16 хозяйственных построек, 53 ямы различного назначения. Долгое время городище датировали X—XIII вв. В конце 80-х — начале 90-х гг. было выделено два культурно-хронологических горизонта: древнерусского и после-монгольского времени.

Здесь проанализированы железные изделия, найденные в слое и заполнении объектов середины XIII—XIV вв.: бытовой инвентарь и вещи универсального назначения (ножи, ножницы, замки, ключи, кресала и др.), орудия

труда, ремесленный и производственный инструментарий (наральники, серпы, косы, рыболовные крючки и блесны, кузнечный молоток и топор), изделия военного назначения (наконечники стрел, стремена, удила, подпружные пружки и др.).

Анализ железных изделий позволяет сделать вывод о сохранении номенклатуры железных изделий с древнерусского времени. Это подтверждается и исследованием технологии изготовления, выполненной по материалам памятников того времени.

K.M. Kapustin

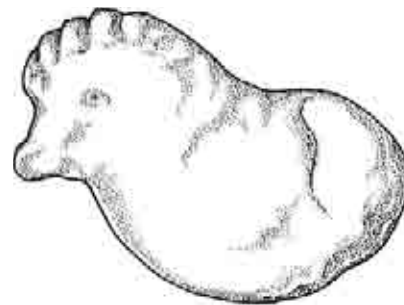
THE 13th AND 14th c. IRONMONGERY ASSORTMENT FROM «SMALL» HILL-FORT IN HORODSKE

Research at Horodske village of Korostyshiv Region in Zhytomyr Oblast started in 1936 and with some breaks lasted during the 1940-s and 1950-s. As a whole, 23 dwellings, 4 craft and 16 husbandry buildings, and 53 pits of various functions were studied at an area of more than 2000 m². The hill-fort was dated by the period from the 10th to the 13th c. for a long time. At the end of 1980-s and in the beginning of the 1990-s, two cultural and chronological horizons were defined there: of the Ancient Rus and of the post-Mongolian periods.

Analyzed in this paper, is ironmongery found in the layer and in the filling of middle of the 13th c. and the 14th c. objects: everyday inventory and universally used items (knives, scissors, locks, keys, pieces of metal for starting fire, etc.), tools, craft and manufacturing instruments (ard tips, sickles, scythes, fish-hooks and trolls, farrier's hammer and axe), and products of military purpose (arrow-heads, stirrups, bits, girth buckles, etc.)

Ironmongery analysis allows the author to conclude that range of iron production preserved since the Ancient Rus period. It is confirmed by the research of production technology conducted by the materials from this period sites.

Методика археологічних досліджень

Н.О. Гаврилюк

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ МАСОВОГО МАТЕРІАЛУ З АНТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК (на прикладі знахідок з ділянки ЮЗА в Ольвії)

Показано можливості введення до наукового обігу масового археологічного матеріалу та продемонстровано методику його опрацювання. Особлива увага приділена дослідженню кухонного посуду з об'єктів періоду архаїки на ділянці ЮЗА в Ольвії.

Ключові слова: Ольвія, масовий археологічний матеріал, землянка, напівземлянка, кухонний посуд, ліпна кераміка, гончарна кераміка.

Відповідно до загальноприйнятої методики польових археологічних досліджень музеї беруть для зберігання не весь археологічний матеріал, здобутий у ході розкопок. Як правило, туди передають цілі або археологічно цілі форми. Іншими словами, матеріал, вилучений з культурного шару, розподіляється на дві нерівні частини. Першу становлять унікальні та більш-менш цікаві, придатні для експонування знахідки. Їх включають в інвентарні (на етапі фіксації індивідуальних знахідок у полі), а потім і колекційні списки (на етапі музейної фіксації). Зазвичай такі речі становлять 25—30 % від усіх знахідок. Інша частина (70—75 %) фіксується лише в польовій документації у вигляді списків (у «Книзі польових списків») і через обмежені можливості музейних фондів прийняти такі знахідки на постійне зберігання їх повторно консервують на місці розкопок. Таким чином, для майбутнього постпольового етапу досліджень стає недосяжним значний масив здобутих артефактів (ідеться про десятки тисяч фрагментів), а, відтак, втрачається суттєва частина об'єктивної інформації, що міститься в них — так зв. масовому матеріалі, який штучно виводиться з наукового обігу та через це лишається поза увагою дослідників.

Але здобутий нами й іншими дослідниками досвід свідчить про значущість масового археологічного матеріалу, який у польових умовах тільки фіксується, але не передається на музейне зберігання. І, якщо вжити декілька досить простих додаткових заходів, можна сут-

тєво підвищити інформаційний рівень археологічного контенту масового матеріалу. Розглянемо можливості та засоби ефективнішого його використання.

Практика ведення польових списків у тому вигляді, що практикується в польовій документації й нині, почала формуватися в 1950-і рр. (приміром, щоденники розкопок учасників Нікопольсько-Гаврилівської експедиції, які досліджували Золотобалківське, Гаврилівське, Нижньорогачицьке та інші городища Подніпров'я. Практика включення списків до щоденників зберігається досі — наприклад, експедиції МДУ, що працюють у Криму). Деякі дослідники намагаються опрацьовувати цей матеріал і подавати його в звітах про розкопки (звіти про дослідження городища Кітей у Східному Криму в 1970—1980-х рр.). В Ольвійській експедиції Інституту археології НАНУ від 1960—1970-х рр. ведуть окремі книги списків. У деяких публікаціях трапляються поодинокі таблиці (не більше двох), що узагальнено подають масовий археологічний матеріал з культурних шарів поселень. Однак подавати весь матеріал з багатошарових поселень і городищ через величезний його обсяг не наважувався майже ніхто. Процес опрацювання таких матеріалів займає багато часу, а отримана інформація здається мізерною та незначущою. Тож поступово книги списків почали зникати з польової документації. Деякі дослідники почали замінювати їх рисунками матеріалів, які не потрапляють до інвентарного опису. Цей спосіб фіксації масового матеріалу почасти виправданий, якщо він доповнює кількісні дані,

що містяться в польових списках, та все одно не відображає всього обсягу матеріалу.

Однак від 1980-х рр., коли з'явилася можливість опрацьовувати матеріал на електронно-обчислювальних машинах, була здійснена спроба — і саме за результатами розкопок Ольвії — обробки масового матеріалу (Марченко 1975; 1988), а зараз продемонстрована інформативність статистичної його обробки. Саме вона стала основою для революційних і переконливих висновків щодо класифікації та поширення ліпного посуду в античних центрах Північного Причорномор'я. Встановлені К.К. Марченком закономірності розподілу гончарної кухонної та ліпної кераміки в часі та на окремих пам'ятках лишаються базовими й для сучасних досліджень цієї групи масового матеріалу (Марченко 1983).

З часом були розроблені перші програми опрацювання знахідок з поселень раннього залізного віку (Гаврилюк, Крыжицкий, Тимченко 1996). Вони мали вигляд системи керування базами даних, а потім були ускладнені та представлені у вигляді пакету програм «Поселення», який був пристосований до комп'ютерів, що з'явилися в 1990-х рр. Ці програми спростили опрацювання масового матеріалу з таких поселень, як Кам'янське городище та інших нижньодніпровських городищ (Гаврилюк 1999) і ділянки Західний теменос в Ольвії (Гаврилюк 2006).

Природно очікувати, що поява інформаційних технологій і комп'ютерів нових поколінь розширять можливості для вивчення масового матеріалу. Цілком реальною стає його фіксація та первинна обробка в межах поточного польового сезону. Але водночас зберігається стара схема подачі даних, що складалася десятиліттями, — це польові списки з «паспортами» та розподілом знахідок за групами. Незмінними лишаються вимоги до масиву даних, основні критерії оцінки та методи обробки матеріалу, розроблені раніше при створенні згаданих програм опрацювання масового матеріалу з поселень і, що важливо, за наявності вже інших можливостей його фіксації та аналізу.

Апробовані в програмах попереднього покоління дослідників структури даних і критерії оцінки комплексів і шарів використовують у сучасних методиках опрацювання матеріалів з використанням Excell-програми. Ці методики частково реалізовані за елліністичними матеріалами Тіри (Гаврилюк 2010), ділянки НГС в Ольвії (Gavrylyuk 2010) та городища Кульчук у Західному Криму (Гаврилюк 2013, у друці).

Досить показовими виявилися спостереження щодо співвідношення складових масового матеріалу з культурних шарів різних хронологічних періодів (Гаврилюк 2011). Відтак, з'явилася можливість не тільки подати результати опрацювання польового матеріалу в узагальненому та зручному для розуміння вигляді, але й врахувати та ввести до наукового обігу весь матеріал з розкопаної ділянки пам'ятки, а заодно отримати максимальну інформацію з матеріалів, які раніше практично не використовували. Тож поняття «процент вивченості матеріалу» є застарілим.

Мета цієї роботи — подати методику кількісної оцінки масового матеріалу з античних пам'яток, яким притаманна багатошаровість, складність і розмаїття матеріалів, що характеризуються значними кількісними показниками. Застосування методики продемонстровано на прикладі матеріалів з культурних шарів і окремих споруд на ділянці ЮЗА Ольвії. Базу первинних даних становлять результати дослідження 1972—1979 рр. Усього опрацьовано 1277 списків, у яких зафіксовано 308 855 знахідок¹.

Ольвія, як відомо, багатошарова пам'ятка. Її важливою особливістю є чітко виражена кореляція між культурними шарами та їх органолептичними й матеріалознавчими характеристиками. За польовою документацією на ділянці ЮЗА знахідки та поховані структури розмішувалися таким чином: гумусний, сіро-глинистий, жовто-глинистий і темно-попелястий шари, розділені прошарками (горілим, попелястим, суглинковим та ін.). Загалом указані шари датують часом від VI ст. до н. е. до II ст. н. е. За Н.О. Лейпунською та С.Д. Крижицьким, знахідки з темно-попелястого шару та пов'язані з ними будівельні комплекси належать до другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е.; знахідки з жовто-глинистого шару датуються другою чвертю V — третьою чвертю IV ст. до н. е.; з сіро-глинистого шару — елліністичним часом, у цьому разі останньою чвертю IV ст. до н. е. — II ст. н. е.

При обробці масового матеріалу ставилося завдання отримати інформацію за такими параметрами:

¹ Щиро дякую С.Д. Крижицькому за дозвіл використати неопубліковані матеріали та за надану мені можливість ознайомитися з іще неопублікованими текстами Н.О. Лейпунської та С.Д. Крижицького до колективної монографії, присвяченої результатам дослідження цієї ділянки.

— дослідити культурний шар загалом й отримати кількісні та відносні показники про розподіл знахідок у ньому згідно з датуванням Н.О. Лейпунської та С.Д. Крижицького;

— дослідити масовий матеріал з об'єктів, вкопаних у материк, себто землянок, напівземлянок і господарських ям, що датуються другою половиною VI — першою чвертю V ст. до н. е.;

— визначити функціональне призначення об'єктів на основі зіставлення груп кераміки;

— на прикладі функціональної групи «кухонний посуд» продемонструвати можливості методу всебічного вивчення масового матеріалу;

— встановити розподіл гончарного кухонного посуду та ліпного в шарах і в деяких спорудах періоду архайки.

Дослідження культурного шару

Першим етапом вивчення масового археологічного матеріалу є підготовка масиву даних за польовими списками. Спочатку відомості про знахідки за певною схемою вносяться до Excel-таблиць. Зручніше це робити за роками, тобто формувати окремий файл, де аркуші — це списки за певний рік. Тут слід звертати увагу на формалізацію даних, щоб їх потім було зручніше сортувати. Після механічного сортування виокремлюється масив даних «за об'єктами». На ділянці ЮЗА це були землянки, напівземлянки, ями, приміщення, підвали, будинки, водотоки й цистерни. Дані, що не ввійшли у файл «за об'єктами», становлять матеріал, розподілений за шарами та глибиною залягання. Результати розподілу знахідок за шарами (гумусний, сіро-глинистий, жовто-глинистий і темно-попелястий) на ділянці ЮЗА в Ольвії представлені в табл. 1 і на рис. 1.

Як бачимо, основна маса матеріалу походить із сіро-глинистого шару — 175 737 екз., або 57 %, що датується переважно елліністичним часом. Жовто-глинистий шар, датований другою чвертю V — третьою чвертю IV ст. до н. е., представлений 94 335 екз., або близько 31 %. Значно менше знахідок (10 094 екз.,

Таблиця 1. Ольвія, ділянка ЮЗА.
Розподіл знахідок за шарами

Характеристика шару	Кількість	%
Гумусний	28689	9,29
Сіро-глинистий	175737	56,90
Жовто-глинистий	94335	30,54
Темно-попелястий	10094	3,27
Всього	308855	100,00

Рис. 1. Ольвія, ділянка ЮЗА. Розподіл знахідок за шарами

або 3,3 %) виявлено в шарі темно-попелястого ґрунту, який відноситься до другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е., та баластному гумусному шарі (28 689 екз. — 9,3 %).

При опрацюванні матеріалів з культурних нашарувань обов'язково утворюється Excell-таблиця, в якій відображені дані про всі групи знахідок, включені до польових списків, і розподіл їх у кожному шарі, а в межах шарів — за глибиною залягання. Цю таблицю можна використати для аналізу показників частоти складових у кожній категорії знахідок. Наприклад, якщо ми досліджуємо кераміку з ділянки ЮЗА, то можемо прослідкувати розподіл за культурними шарами кухонного (гончарного та ліпного) та господарського посуду (товсто-стінної кераміки, світильників). Насичення культурного шару гончарною та ліпною керамікою та зміни в її співвідношенні представлено на рис. 2. Неважко помітити, що кухонний гончарний посуд наявний і домінує в усіх шарах ділянки.

У «доінформаційні» часи було прийнято відстежувати співвідношення гончарного кухонного та ліпного посуду на розкопі загалом (Марченко 1983). Цей кількісний показник, разом з іншими даними, використовувався для доказу наявності варварського етнічного компоненту в складі населення Ольвії. З нашого аналізу (рис. 2) випливає, що був час (на ділянці ЮЗА в Ольвії він представлений шаром темно-попелястого ґрунту, що датується другою половиною VI — першою чвертю V ст. до н. е.), коли ліпним посудом майже не користувалися. Можливо, кухонного гончарного посуду було достатньо для забезпечення побутових потреб населення.

З шаром темно-попелястого ґрунту пов'язані споруди архайчного періоду. Комплекс

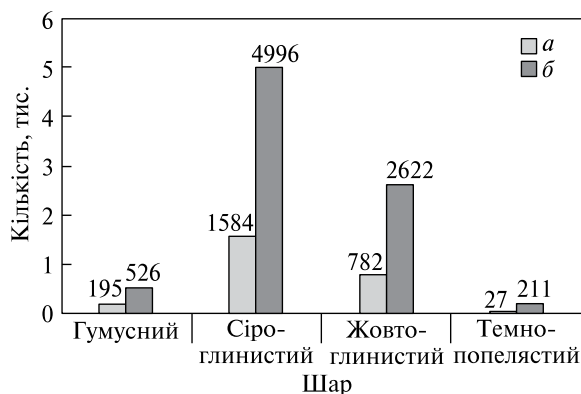

Рис. 2. Ольвія, ділянка ЮЗА. Розподіл гончарної (б) та ліпної (а) кераміки в шарах

знахідок з цих споруд простежено за запропонованою методикою. Подамо результати вивчення масового матеріалу з деяких землянок і напівземлянок архаїчного періоду, приміщень і підвалів класичного періоду та ям усіх зазначених періодів.

Дослідження масового матеріалу з об'єктів

В Ольвії на ділянці ЮЗА виявлено шість землянок, дванадцять напівземлянок і п'ять ям, що датуються другою половиною VI — першою чвертю V ст. до н. е. Масовий матеріал з них опрацьований повністю, і результати цієї роботи включені до колективної монографії.

Тож наведемо кількісні дані з найхарактерніших споруд, у першу чергу — землянок.

З табл. 2 та рис. 3 видно, що землянка 398 тривалий час була відкритою. Спочатку дуже короткий час її використовували як приміщення, і вона заповнювалася рештками не дуже інтенсивно (знахідки з шару 1,0—1,75 м). Потім її полишили (рівні 0,35—1,05 м). Знахідки з верхніх рівнів — глибина до 0,35 м від верхнього краю — відображають не процес використання землянки, а її засипку. Знахідки з нижніх рівнів відповідають періоду функціонування споруди і відповідно датуються. А серед знахідок з шару засипки може бути матеріал, що датується часом засипки споруди, тобто пізнішим ніж функціонування землянки.

Формування культурного шару і комплексу знахідок у землянці 401 (табл. 3, рис. 4) відрізнялося від зафіксованого в землянці 398. З діаграми видно, що споруда інтенсивно використовувалася впродовж тривалого часу та була засипана після того. Саме цей момент відображають знахідки з рівня 0,70—1,10 м. Оскільки перерви у формуванні культурного шару тут не простежуються, можна припустити, що знахідки з землянки 403 можуть відноситися до одного хронологічного відрізка.

Землянка 403 (табл. 4, рис. 5), на відміну від попередньої, інтенсивно заповнювалася у перший період побутування. Можливо, спочатку вона використовувалася як зольник — до ями

Таблиця 2. Ольвія, ділянка ЮЗА. Формування комплексу знахідок у землянці 398

Грунт	Глибина (м)	Кількість	%
Сіро-глинистий з жовтими включеннями	0—0,10	4214	80,56
Завал сирцю	0,20—0,35 від рівня попелу	113	2,16
Ніша	0,45—1,05 від рівня попелу	78	1,49
Нижче другої плями попелу	1,0—1,75	760	14,53
Долівка	1,75—1,85 від рівня попелу	66	1,26
Всього		5231	100

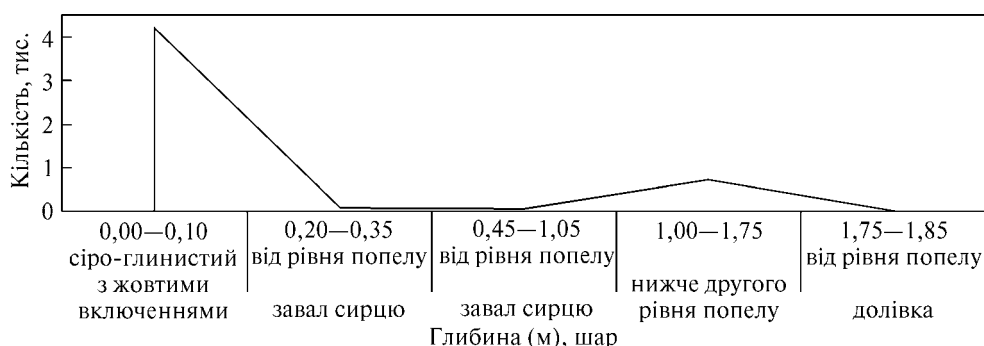

Рис. 3. Ольвія, ділянка ЮЗА. Розподіл знахідок за глибиною залягання в землянці 398

зсипали попіл зі значною домішкою побутових відходів. Після цього заповнення на певному рівні було утрамбоване та, можливо, підсипане, і споруда використовувалася за призначенням. Від рівня 1,60 м землянка заповнювалася повільніше, можливо, її вже не використовували, але й не засипали, тож вона руйнувалася дуже повільно.

На ділянці ЮЗА в Ольвії виявлено 12 напівземлянок, що датуються другою половиною VI — першою чвертю V ст. до н. е. Процес формування культурного шару та комплексу знахідок продемонструємо на прикладі трьох напівземлянок (197, 198 і 317).

З табл. 5 і рис. 6 випливає, що напівземлянка 197 до рівня 0,50 м постійно використовувалася. Культурний шар формувався рівномірно. До цього рівня споруду можна вважати закритою. Потім на рівні 0,20 м від краю вона була засипана. Діаграма (рис. 6) заповнення напівземлянки 197 нагадує ситуацію в землянці 398 (рис. 3) з тією лише різницею, що культурний шар напівземлянки формувався рівномірніше.

Найцікавішу картину в групі архаїчних споруд демонструє напівземлянка 198 (рис. 7). Спочатку її використовували не дуже інтенсивно, тож кількість знахідок у ній незначна. Мабуть, саме із сіро-попелястого шару нижче рівня долівки походять найраніші знахідки. Але після дуже короткого періоду занепаду споруду почали інтенсивно використовувати (сіро-попелястий прошарок від рівня 0,80 м до долівки). Третій період (найпізніший) по-

Таблиця 3. Ольвія, ділянка ЮЗА.

Формування комплексу знахідок у землянці 401

Грунт	Глибина (м)	Кількість
Заповнення	0,70—1,10	1508
Заповнення	0,80—1,38	985
Заповнення	1,38—2,00	772
Всього		3265

Таблиця 4. Ольвія, ділянка ЮЗА. Формування комплексу знахідок в землянці 403

Грунт	Глибина (м)	Кількість
Заповнення	0,8—1,6 від вершини кладки 396	224
Заповнення	1,6—1,8	330
Зольник	1,8—2,2	528
Всього		1082

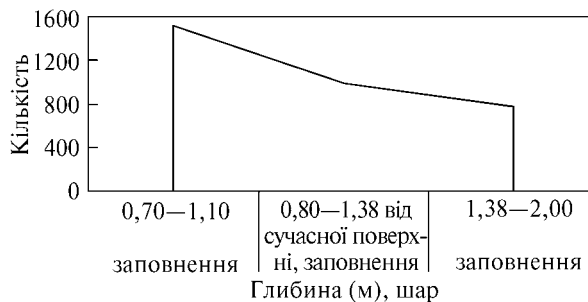

Рис. 4. Ольвія, ділянка ЮЗА. Заповнення рештками посуду землянки 401

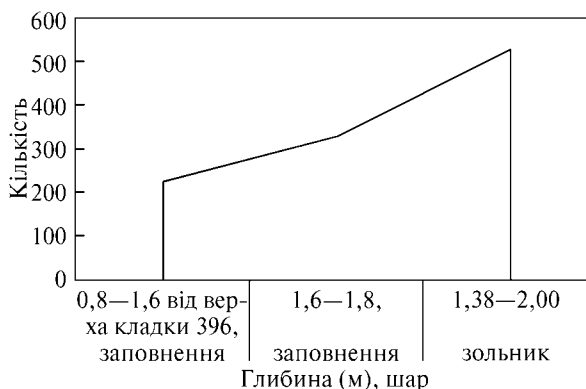

Рис. 5. Ольвія, ділянка ЮЗА. Заповнення рештками посуду землянки 403

бутування напівземлянки 198 представлений глинисто-попелястим шаром і знахідками в ньому. Ці спостереження підтверджують висновки Н.О. Лейпунської, зроблені під час розкопок і аналізу матеріалів про те, що в матеріалах цієї напівземлянки простежуються два будівельні періоди. За масовим матеріалом фіксується ще й третій, пов'язаний з підготовкою долівки напівземлянки перед початком її використання.

Для вивчення закономірностей формування культурного шару та комплексу знахідок у ямах, розміщених на ділянці ЮЗА, використано дані польових списків із 42 господарських ям різних періодів. Тут показано результати дослідження деяких з них, синхронних землянкам і напівземлянкам, тобто ям періоду архаїки та декількох класичного періоду, що дали складні графіки.

Формування культурного шару в ямі 212 (табл. 7, рис. 8) розпочалося одразу після її влаштування. Інтенсивність заповнення знахідками свідчить, що яма від самого початку була смітником. Вочевидь знахідки із заповнення на глибині 0,30—0,65 м від краю відносяться до одного та досить короткого періоду. Очевидно також, що яму спеціально не засипали,

і вона поволі була заповнена вщерть. Тобто, знахідки з неї відносяться до одного хронологічного відрізка: VI — початку V ст. до н. е.

Формування культурного шару в ямі 425 (табл. 8, рис. 9) відбувалося не дуже інтенсивно. У перший період її існування знахідок у ній майже не лишилося. Це свідчить, що її використовували, найвірогідніше, як зернову, і матеріальні рештки потрапили до неї випадково. Від рівня 2,0 м яму задіяли як побутову, і вона наповнилася звичними рештками — землею зі сміттям. Датується яма кінцем VI — першою половиною V ст. до н. е.

Такі само закономірності формування культурного шару простежуються й при вивченні масового матеріалу з господарських ям класичного періоду. Зокрема, часом не раніше середини V ст. до н. е. датується яма 125, формування комплексу знахідок з якої представлено на рис. 10.

Значний час до ями 125 рештки не потрапляли. Основна їх кількість походить з глибини 2,05—2,00 м, а пік заповнення припадає на глибину 1,80—2,05 м. Очевидно, яму спочатку використовували як зернову, потім (глибина 2,00—2,05 м) — як сміттеву, а згодом її засипали. Тобто, заповнення ями відбувалося анало-

Таблиця 5. Ольвія, ділянка ЮЗА. Формування комплексу знахідок у напівземлянці 197

Грунт	Глибина (м)	Кількість	%
Глинисто-попелястий	0,20—0,40	2967	46,29
Глинисто-попелястий	0,40—0,60	693	10,81
Глинисто-попелястий	0,60—0,80	669	10,44
Сіро-попелястий	0,70—0,80	805	12,56
Глинисто-попелястий	0—0,80	809	12,62
Сіро-глинистий	0,80, долівка	466	7,27
Всього		6409	100,00

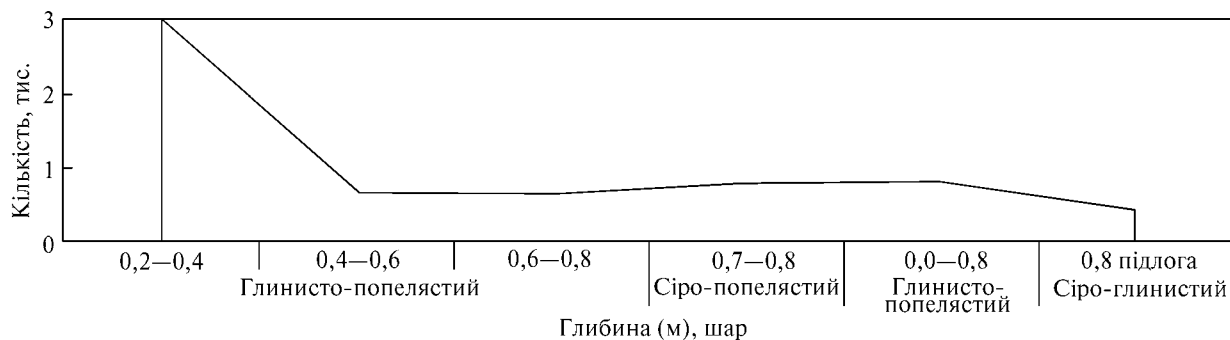

Рис. 6. Ольвія, ділянка ЮЗА. Формування комплексу знахідок у напівземлянці 197

Таблиця 6. Ольвія, ділянка ЮЗА. Формування комплексу знахідок у напівземлянці 198

Грунт	Глибина (м)	Кількість	%
Глинисто-попелястий	0—0,30 від польовки	303	5,18
Глинисто-попелястий	0,30—0,45 від польовки	1063	18,16
Глинисто-попелястий	0,45—0,55 від польовки	973	16,62
Розчистка верхнього горизонту	0,80 від польовки	40	0,68
Сіро-попелястий	0—0,80 від польовки	1075	18,36
Сіро-глинистий	0,55—0,65 від польовки	966	16,50
Сіро-попелястий	0,70—0,80 до польовки	525	8,97
Сіро-попелястий	0,80—0,95 нижче долівки верхнього горизонту	84	1,43
Сіро-попелястий	0,65—0,80 від долівки	376	6,42
Нижній рівень долівки	0,95	85	1,45
Попелястий/ніша	товщина шару 0,30	365	6,23
Всього		5855	100,00

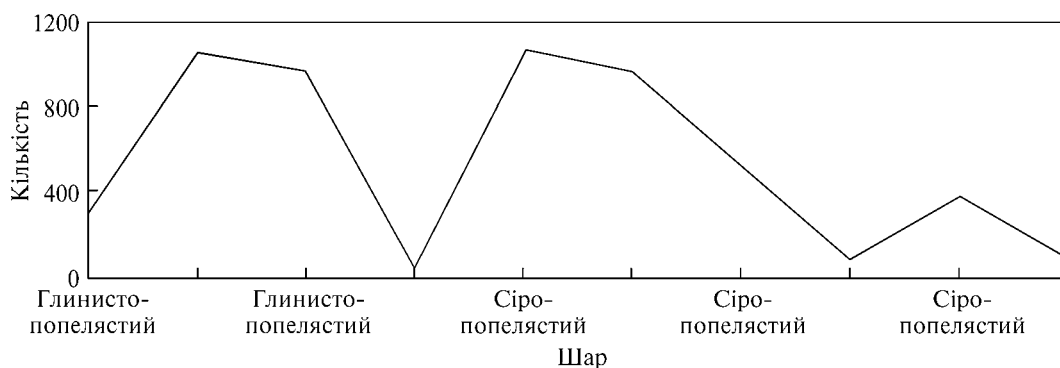

Рис. 7. Ольвія, ділянка ЮЗА. Формування комплексу знахідок у напівземлянці 198

Таблиця 7. Ольвія, ділянка ЮЗА.
Формування комплексу знахідок у господарській ямі 212

Грунт	Глибина (м)	Кількість
Смітєво-попелястий	0—0,20 від горловини ями	160
Смітєво-попелястий	0,20—0,35 від горловини ями	237
Смітєво-попелястий	0,35—0,65 від горловини ями	569
Всього		966

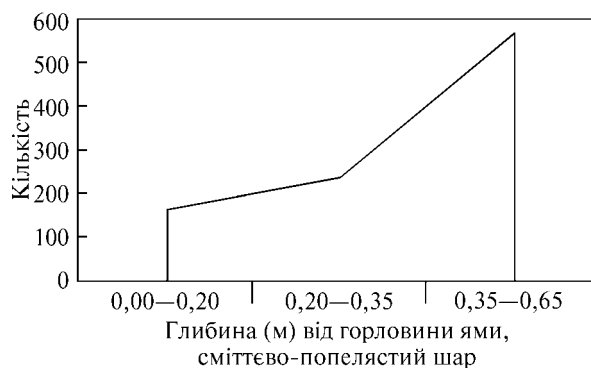

Рис. 8. Ольвія, ділянка ЮЗА. Формування комплексу знахідок в ямі 212

гічно процесу заповнення ями 425 архаїчного періоду.

У заповненні ями-колодязя 418 простежуються два періоди побутування (рис. 11). Спочатку це був колодязь, який скоро засипали (гострий пік діаграми). Після цього її досить довго використовували як звичайну господарську яму, що була заповнена накопиченням сіро-глинистого ґрунту із фрагментованими рештками.

Таким чином, дослідження розповсюдження масового матеріалу на ділянці ЮЗА в Ольвії в прошарках заповнення на різній глибині дозволяє виявити деякі закономірності.

Перший тип заповнення заглиблених об'єктів демонструють споруди, засипані після певного періоду використання. Прикладом можуть бути землянки 398 і 401, напівземлянка 197, ями 425 і 125. Для таких споруд характерна діаграма з гострим піком в районі верхнього краю (рис. 3, 4, 6,

9, 10). Можливо, такі споруди від певного рівня можна вважати закритими комплексами.

Другий тип заповнення притаманний спорудам, які почали засипати при підготовці для використання (як землянка 403) або почали інтенсивно заповнювати (як смітєва яма 212). Для таких споруд характерна діаграма з гострим піком в районі дна (рис. 5, 8). Тобто, ці споруди не засипали після використання, і вони заповнювалися досить повільно після того, як було підсипане та, можливо, утрамбоване дно, або після того, як до ями висипали значну кількість сміття. Деякий час такі споруди лишалися відкритими та зруйнувалися через обвал стін чи іншим природним чином.

Третій тип заповнення притаманний складним спорудам, як напівземлянка архаїчного періоду 198 або яма-колодязь 418, що датується

Таблиця 8. Ольвія, ділянка ЮЗА. Формування комплексу знахідок у господарській ямі 425

Грунт	Глибина (м)	Кількість	%
Сіро-попелястий з жовтою глиною внизу	0—2,0 від верху ями	1372	67,95
Жовто-глинистий	2—2,3 від верху ями	369	18,28
Жовто-глинистий	2,3—2,5 під долівкою приміщення з сирцевою кладкою	278	13,77
Всього		2019	100,00

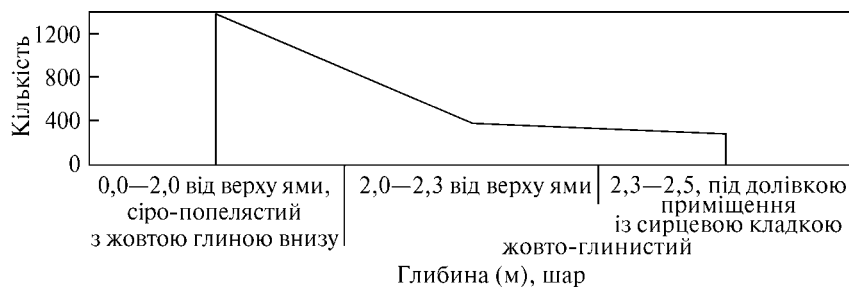

Рис. 9. Ольвія, ділянка ЮЗА. Формування комплексу знахідок в ямі 425

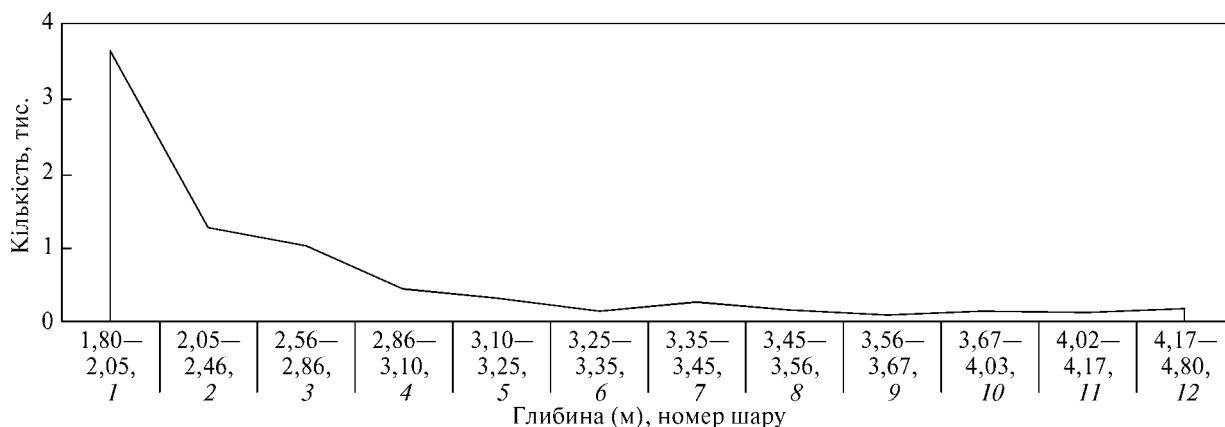

Рис. 10. Ольвія, ділянка ЮЗА. Схема заповнення ями 125

ся VI—IV ст. до н. е. Це відображають складні діаграми з чергуванням гострих піків і областей з підвищеною кількістю знахідок, які накопичувалися досить повільно (рис. 7, 11). Досліджуючи процес формування масових знахідок у таких спорудах, можна простежити певні періоди побутування цих споруд і особливості їх функціонального призначення.

Продовжуючи тему визначення функціонального призначення споруд на поселеннях (Гаврилюк 2006а), повернемося до первинної обробки масового матеріалу. Оскільки при підготовці масиву даних було враховано максимальну кількість відомостей про знахідки із заповнення культурних шарів і прошарків, доцільно дослідити окремі групи знахідок. Нижче наведено результати кількісної оцінки кераміки з деяких споруд.

Інформацію про знахідки з різних матеріалів можна групувати за будь-якими ознаками. В цьому разі нас цікавить оцінка кераміки за функціональним призначенням. Знахідки умовно поділені на шість груп: столова кераміка (сіроглиняний і червоноглиняний посуд); кухонна (гончарний і ліпний посуд); парадна (чорнолаковий, чорнофігурний, червонофігурний, червоноглиняний розписний і рельєфний посуд); господарська (товстостінний і освітлювальний посуд); тарна (амфори

й піфоси) та архітектурно-будівельна кераміка. Оскільки тут ідеться в основному про формування комплексу знахідок зі споруд другої половини VI — першої чверті V ст. до н. е., то в табл. 9 представлено загальні дані про співвідношення функціональних груп кераміки в спорудах саме цього періоду.

Якщо відкинути групи кераміки, які не використовували в споживанні харчів, тобто тарну та господарську, то таблиця побутового посуду набуде такого вигляду (табл. 10).

Таким чином, група кухонної кераміки в спорудах періоду архаїки тут становить приблизно 19 %. Для порівняння можна навести дані про співвідношення таких знахідок у спорудах Ольвії на ділянці НГС (елліністичний період). Кухонний посуд становив 34,3 % (Gavrylyuk 2010, p. 591, tabl. 3).

Якщо розглянути вміст кухонного посуду в окремих спорудах ділянки ЮЗА, то можна помітити, що в більшості з них показник вмісту кухонної кераміки близький до загального на цій ділянці і становить від 11 % (землянка 398) до 19 % (напівземлянка 197). Винятком є землянка 401, в якій фрагменти кухонного посуду сягали 32 %, та яма 212, де фрагментований кухонний посуд становив близько 4,0 %. Відтак, можна зробити припущення про кухонну «спеціалізацію» землянки 398 і про деякі особ-

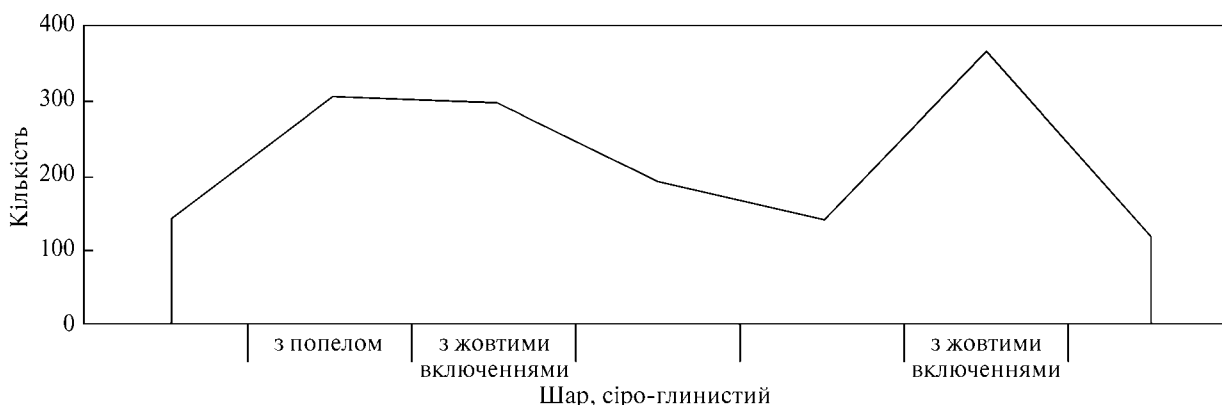

Рис. 11. Ольвія, ділянка ЮЗА. Формування комплексу знахідок у ямі-колодязі 418

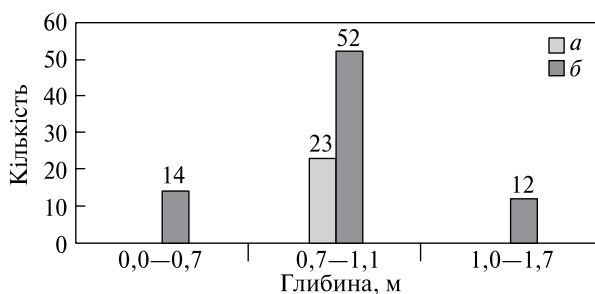

Рис. 12. Ольвія, ділянка ЮЗА. Співвідношення гончарного (б) та ліпного посуду (а) за глибиною залягання в землянці 395

ливості заповнення ями 212, в якій чомусь переважають фрагменти столового (64 %) і парадного (31 %) посуду.

Розподіл кухонного посуду по шарах загалом і в деяких спорудах

Цей аспект наведено тут як приклад дослідження кераміки з урахуванням саме масових знахідок. Кухонний посуд, знайдений у шарах ділянки ЮЗА, складається з трьох груп: гончарний (76 %), що переважає в усіх шарах; ліпний (23,6 %; рис. 2) і товстостінний (0,35 %). Оскільки відсоток товстостінної кераміки (переважно лутеріїв) дуже незначний, у кількісній

Таблиця 9. Ольвія, ділянка ЮЗА. Співвідношення функціональних груп кераміки в архайчних спорудах

Групи	Кількість	%
Тара	28239	72,99
Кухонна	1985	5,13
Столова	4853	12,54
Парадна	3484	9,00
Господарська	130	0,34
Всього	38691	100,00

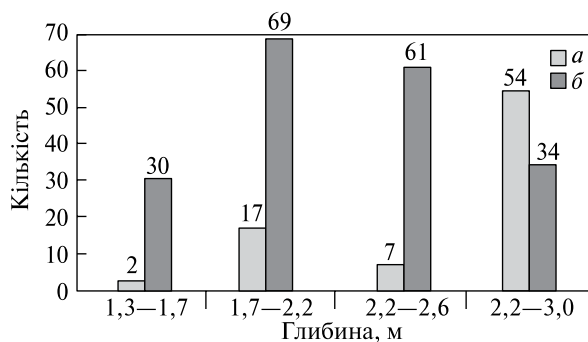

Рис. 13. Ольвія, ділянка ЮЗА. Розподіл гончарного (б) та ліпного посуду (а) за глибиною залягання в землянці 400

характеристиці задіяно тільки гончарний і ліпний посуд.

З рис. 2 видно, що основна маса кухонного посуду походить з жовто- та сіро-глинистого шарів. Такими знахідками особливо насичений сіро-глинистий, елліністичний шар. Показові зміни у співвідношенні гончарного та ліпного посуду в зазначених шарах: у темно-попелястому, найранішому, шарі гончарного посуду майже у вісім разів більше ніж ліпного, у жовто-глинистому — в 3,4 рази, у сіро-глинистому — в 3,1 разів, у гумусному — в 2,7 разів. Відтак, за масовим матеріалом, а саме кухонної групи кераміки, зафіксовано, що в архайчному шарі ділянки ЮЗА кухонний гон-

Таблиця 10. Ольвія, ділянка ЮЗА. Співвідношення функціональних груп кераміки в архайчних спорудах (без урахування тари та господарської кераміки)

Група	Кількість	%
Кухонна	1985	19,23
Столова	4853	47,02
Парадна	3484	33,75
Всього	10322	100

чарний посуд переважає над ліпним. У пізніших шарах помітна тенденція до збільшення ліпного посуду, і в елліністичний період співвідношення гончарного та ліпного посуду стабілізується та наближається до раніше зафіксованих, а саме 3 : 1 (Марченко 1983, с. 25; Gavrylyuk 2010).

Але тут нас цікавить поширення кухонного гончарного та ліпного посуду в архаїчних шарах. Ми з'ясували, що ліпного посуду в темно-попелястому архаїчному шарі ділянки ЮЗА знайдено дуже мало — у вісім разів менше ніж гончарного. Дещо інше співвідношення цих груп кухонної кераміки маємо в об'єктах архаїчного періоду. Ліпного посуду в них у п'ять разів менше ніж гончарного кухонного (табл. 11).

За результатами обробки кухонного посуду зі споруд (1659 екз.) та зіставленням кількості гончарного та ліпного посуду можна виділити дві групи даних. Першу групу становлять 13 споруд, в яких фрагменти ліпного посуду не

Таблиця 11. Ольвія, ділянка ЮЗА. Кухонний гончарний і ліпний посуд зі споруд періоду архаїки

Споруда	№	Гончарний	Ліпний
І група			
Напівземлянка	317	1	0
Напівземлянка	458	2	0
Напівземлянка	384	7	0
Напівземлянка	393	8	0
Яма	425	13	0
Напівземлянка	430	35	0
Напівземлянка	394	2	1
Яма	374	2	1
Яма	429	2	1
Напівземлянка	305	55	1
Напівземлянка	402	4	2
Землянка	403	35	3
Яма	212	6	4
ІІ група			
Землянка	214	46	7
Напівземлянка	427	23	8
Напівземлянка	197	342	9
Землянка	250	44	12
Землянка	395	78	23
Яма	404	11	26
Напівземлянка	198	110	30
Землянка	398	114	53
Землянка	401	397	53
Землянка	400	34	54
Всього		1371	288

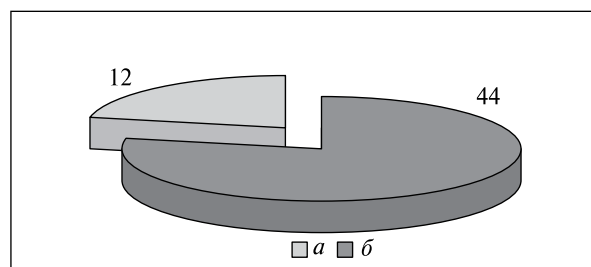

Рис. 14. Ольвія, ділянка ЮЗА. Співвідношення кухонного гончарного (б) та ліпного посуду (а) в землянці 250

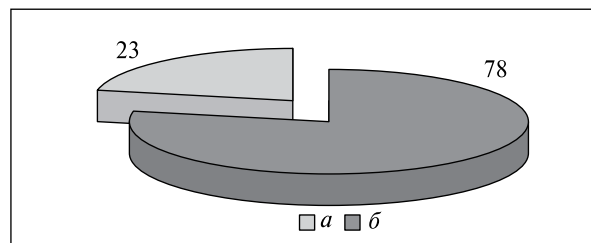

Рис. 15. Ольвія, ділянка ЮЗА. Співвідношення гончарного (б) та ліпного посуду (а) в землянці 395

знайдені або їх дуже мало — до п'яти фрагментів. Це вісім напівземлянок (305, 317, 384, 393, 394, 402, 430 і 458), одна землянка (403) і тріями (212, 374 та 429).

До другої групи потрапило 10 будівель, в яких траплявся ліпний посуд. Це шість землянок (214, 250, 395, 398, 400 і 401), три напівземлянки (197, 198 і 427) та одна яма (404). У деяких будівлях цієї групи простежено розподіл гончарної та ліпної кераміки за глибиною. Зокрема, в землянці 395 ліпний посуд з'явився на рівні 1,10 м від краю котловану (рис. 12). Те само простежено в напівземлянці 197, де ліпний посуд зафіксовано від рівня 0,60 м від краю, та напівземлянці 427, в якій ліпна кераміка трапилася лише в сіро-глинистому шарі. У напівземлянці 198 ліпного посуду не було на початку другого періоду функціонування споруди, і він з'явився від глибини 0,7 м. Тобто, якийсь час мешканці цих споруд користувалися винятково гончарним посудом.

Інша закономірність щодо розподілу ліпного посуду простежена в землянці 400 (рис. 13), яку можна вважати «винятком із правила». Фрагментів ліпної кераміки тут від самого її початку більше на тлі гончарного кухонного посуду. Господарі землянки 400 з якихось причин користувалися переважно ліпним посудом. Можливо, якісь припущення виникнуть після морфологічного аналізу самого ліпного

посуду звідси, якщо він був описаний у полі або зберігся у фондах заповідника «Ольвія».

Дослідивши ліпний та гончарний посуд з будівель другої групи, в першу чергу землянок, помічено ще одну цікаву закономірність. Землянки 250, 395 і 398 становлять окрему групу зі стабільним співвідношенням такої кераміки: гончарний посуд у них сягає 79—80 %, а ліпний — 19—20 % (рис. 14, 15). Такий само вигляд має діаграма за результатами підрахунків ліпного та гончарного посуду із напівземлянки 198 другого періоду її існування. Складається враження, що в період архайки ліпний посуд доповнював гончарний, компенсуючи його втрати в процесі використання.

Таким чином, дослідження масового матеріалу з багатошарових пам'яток уможливило низку висновків.

1. Загальні якісна та кількісна характеристики культурного шару дозволили з'ясувати особливості розподілу знахідок відповідно до виділених у полі прошарків. Встановлено, що в Ольвії на ділянці ЮЗА найнасиченішим знахідками є сіро-глинистий шар, що відповідає періоду еллінізму (рис. 1). Найменше знахідок виявлено в шарах і прошарках періоду архайки, а ліпний посуд у них представлений незначною кількістю (рис. 2).

2. За кількісними та відносними даними, отриманими при опрацюванні масового матеріалу з окремих об'єктів, можна уявити процес формування культурного шару та решток у них. За цими даними виділено три типи заповнення об'єктів.

Перший тип заповнення заглиблених об'єктів демонструють споруди, засипані через якийсь час використання (наприклад, землянки 398 і 401, напівземлянка 197, ями 425 і 125). Для таких споруд характерні діаграми з гострими піками біля верхнього краю споруди (рис. 3, 4, 6, 9, 10). Такі об'єкти до певного рівня заповнення можна вважати закритими комплексами.

Другий тип заповнення притаманний спорудам, які почали засипати при підготовці до використання (наприклад, землянка 403) або почали інтенсивно заповнювати (як сміттєва яма 212). Для таких споруд характерна діаграма з гострим піком у районі дна (рис. 5, 8). Тобто, ці споруди не засипали після їх використання, і вони заповнювалися досить повільно після того, як було підсипане і, можливо, утрамбоване дно, або після того, як в яму було зсипано

значну кількість сміття. Деякий час такі споруди були відкритими та руйнувалися через обвал стін чи іншим природним чином.

Третій тип заповнення притаманний складним спорудам, як напівземлянка архайчного періоду 198 або яма-колодязь 418, що датується VI—IV ст. до н. е. Для таких споруд характерні складні діаграми з чергуванням гострих піків і областей з підвищеною кількістю знахідок, які накопичувалися досить повільно (рис. 7, 11). Досліджуючи процес накопичення масових знахідок у них, можна простежити певні періоди функціонування таких споруд і особливості їх функціонального призначення.

3. Співвідношення груп окремих знахідок, у першу чергу кераміки, в окремих об'єктах дозволило виявити функціональні особливості деяких з них. Наприклад, землянки 398 і 401 за цими даними могли виконувати функцію кухні. Цей висновок підтверджується дослідженнями кількісного складу кухонного посуду.

4. Вивчення співвідношення груп знахідок у межах однієї функціональної групи, а саме кухонної кераміки, дозволяють припустити, що всі будівлі другої групи споруд періоду архайки, в яких кількість ліпного посуду перевищувала десяток, виконували функцію кухні. Принаймні можна бути впевненим, що в землянках 250, 395, 398 і 401 та напівземлянці 198 у другому періоді її існування готували їжу. Майже повний збіг відсоткових даних кухонного посуду в цих спорудах (рис. 14, 15) дозволяє припустити не тільки подібне функціональне їх призначення, але, можливо, і їхню синхронність.

5. Помічено також, що в напівземлянках і землянках у групі кухонного посуду переважає гончарна кераміка (рис. 12). Те, що ліпний посуд відсутній у будівлях у початковій стадії їх побутування, а в деяких спорудах (їх більшість) і впродовж усього часу та його мало в культурному шарі періоду архайки, свідчить, що перші греки-переселенці не везли ліпний посуд, а почали його використовувати лише тоді, коли кількість привезеного кухонного гончарного посуду зменшилася, а ввезення його з метрополії припинилося. Однак питання про виробника ліпного посуду для мешканців архайчних споруд поки що лишається відкритим. Однією з причин є те, що дані кількісного розподілу посуду на ділянці ЮЗА мають бути доповнені ретельним аналізом ліпної складової керамічного комплексу. Але це виходить за межі цієї статті.

- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии. — К., 1999.
- Гаврилюк Н.А. Лепная керамика и общие статистические данные керамических материалов // Древнейший тематический Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006. — С. 191—197.
- Гаврилюк Н.А. Массовый археологический материал в определении функционального назначения помещений (на примере хозяйственных сооружений участка НГС Ольвии) // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. — Керчь, 2006а. — С. 55—63.
- Гаврилюк Н.А. Лепная керамика Тиры // Тира—Белгород—Аккерман (материалы исследований). — Одесса, 2010. — С. 11—47.
- Гаврилюк Н.А. Обработка массового археологического материала античных поселений // Методика полевых археологических исследований. Греческие и варварские памятники Северного Причерноморья. — М., 2011. — С. 7—17.
- Гаврилюк Н.А. Лепная керамика из башни на поселении Кульчук в Северо-Западном Крыму. — 2013 (у друці).
- Гаврилюк Н.А., Крыжицкий С.Д., Тимченко Н.П. Информационное обеспечение археологических памятников раннего железного века // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи. — Полтава, 1996. — С. 299—306.
- Марченко К.К. Классификация лепной керамики Ольвии второй половины IV — первой половины I вв. до н. э. // КСИА. — 1975. — 143. — С. 70—77.
- Марченко К.К. Кухонная керамика Ольвии второй половины VI—I ст. до н. э. // Археология. — 1983. — 43. — С. 14—26.
- Марченко К.К. Варвары в составе населения Березани и Ольвии во второй половине 7 — первой половине 1 в. до н. э. — Ленинград, 1988.
- Gavrylyuk N.O. Statistical considerations // The Lower City of Olbia (Sektor NGS) in the 6th century BC to the 4th Century AD (ed. N.A. Lejpuskaja, Pia Guldager Bilde, Jakob Højte, V.V. Krapivina & S.D. Kryzickij). — Aarhus, 2010. — P. 589—629.

Надійшла 17.04.2012

Н.А. Гаврилюк

МЕТОДИКА ИССЛЕДОВАНИЯ МАССОВОГО МАТЕРИАЛА ИЗ АНТИЧНЫХ ПАМЯТНИКОВ (на примере находок с участка Ю3А в Ольвии)

В соответствии со сложившейся практикой на музейное хранение принимается не весь археологический материал, полученный в ходе раскопок. Туда поступает 25—30 % извлекаемого материала. Остальная часть (70—75 %) находок фиксируется лишь в полевой документации в виде списков, которые в полной мере не обрабатываются. В статье рассмотрены возможности обработки и способы введения в научный оборот массового материала из полевых списков. Внимание сосредоточено на оценке находок из многослойных античных памятников.

В качестве примера избран участок Ю3А Ольвии. Исследование массового материала из землянок, полуземлянок и хозяйственных ям позволило определить функциональное назначение некоторых сооружений. Проанализировано также распространение массового материала в слоях участка и в заполнении сооружений. Определены три типа заполнения углубленных объектов. Изучение соотношения кухонной и гончарной посуды в постройках периода архаики позволяет утверждать, что в этот период небольшой отрезок времени лепная керамика вообще не использовалась или использовалась очень мало. Создается впечатление, что первые греки-переселенцы стали использовать лепную посуду, когда количество гончарной кухонной керамики сократилось, а ввоз ее из метрополии прекратился.

N.O. Gavryliuk

RESEARCH METHODS OF MASS MATERIAL FROM THE ANCIENT GREEK SITES (on the example of the finds from Ю3А area at Olbia)

Accordingly to the current practice, not whole the archaeological material obtained during the excavations is received and kept in the museums. 25—30 % of the material revealed is received. The latter finds (70—75 %) are recorded only by the field documents lists-formed which are not fully processed. Viewed in the article are the possibilities of processing and ways of presentation to the scientific circulation of the mass material in the field lists. The attention is concentrated on the evaluation of the finds from multi-layered Ancient Greek sites.

Ю3А area in Olbia is chosen as an example. Study of mass material from the dugouts, semi-dugouts, and husbandry pits allowed the author to determine the purpose of several structures. Mass material distribution within the layers in the area and in the structures' filling is also analyzed. Three types of deepened objects filling are determined. Study of correlation of kitchenware and wheel-made pottery in the Archaic period structures allows the author to state that handmade pottery was not used at all or was very rarely used within a short period of time during the Archaic period. The first Greeks-immigrants seemed to start usage of handmade pottery when the number of wheel-made pottery decreased while its import from the metropolis ended.

ДОСВІД ЗАСТОСУВАННЯ ТРАСЕРНОГО МЕТОДУ В АКВАТОРІЇ ХЕРСОНЕСА

Розглядається один з методів виявлення дії гідрофізичного чинника в прибережних водах і досвід його застосування під час підводних досліджень Херсонеса Таврійського в 2010 р.

К л ю ч о в і с л о в а: Херсонес, підводна археологія, трасерний метод, гідрофізичний чинник.

Історія підводних археологічних досліджень в акваторії Херсонеса Таврійського має досить тривалі традиції та налічує понад 70 років. Перші роботи в районі, проведені за допомогою водолазів ЕПРОП, здійснив К.Е. Гриневич у 1929—1930 рр. у районі Херсонеського маяка (Назаров 2003, с. 80). Під час цих розвідок уперше в практиці підводних археологічних досліджень застосовувалася кінозйомка під водою. Не дивлячись на неоднозначність результатів цих робіт, метою яких були пошуки «затонулого міста», саме застосування методики підводного пошуку та фіксації вочевидь мало позитивний результат для розвитку вітчизняної підводної археології (Зубарь 2009, с. 30).

Безпосередньо в акваторії Херсонеського городища першу підводну експедицію було проведено восени 1937 р. силами студентів водолазного технікуму. Очолив роботи професор і співробітник ЕПРОПу Р.А. Орбелі. Зважаючи на опубліковану інформацію, результати цієї експедиції мали досить загальний характер, хоча призвели до розуміння необхідності заходів для укріплення берегової лінії пам'ятки (Орбелі 1947; Блаватский 1958, с. 76).

Від другої половини 50-х — середини 60-х рр. розпочався новий етап підводних археологічних досліджень, які поступово зі спорадичних стали більш-менш регулярними. Суттєво зріс і масштаб підводних досліджень. Останнє, зокрема, можна пов'язувати з винаходом і поширенням легкого водолазного спорядження сучасного типу, що значно здешевило проведення досліджень, а з іншого боку збільшило технічні можливості їх проведення. Це створило додаткові можливості для діяльності дослідників-ентузіастів.

Новий етап масштабних підводних досліджень пов'язаний з діяльністю відомого вченого, професора Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова В.Д. Блават-

ського, який був ініціатором та організатором їх (Блаватский 1961, с. 150—156). Важливе місце в цих дослідженнях займала й акваторія Херсонеса Таврійського. Зокрема, було встановлено, що район південно-східної частини Херсонеського городища нині затоплений. Активний наступ моря простежений також і на інших ділянках узбережжя Херсонеса. Пізніше дослідження акваторії поблизу городища були продовжені С.Ф. Стржелецьким, В.І. Кадеєвим, М.І. Золотарьовим, А.А. Філіпенком, С.М. Зеленком та іншими вченими (Кадеєв 1965; Зеленко 2002; Лебединский 2002; Назаров 2003, с. 79—83). Дослідники відзначали необхідність комплексного та систематичного підходу до вивчення підводних пам'яток із залученням інших дисциплін: геології, палеоботаніки, кліматології, океанології тощо.

Однією з актуальних проблем археологічних пам'яток, розмішених під водою, є взаємодія з ними навколишнього середовища, найперше води, яка набагато динамічніша й активніша субстанція ніж ґрунти для наземних пам'яток. Значний вплив води і в Херсонесі, де прослідковується руйнування берега внаслідок абразії, яка суттєво посилилася в останні роки. Через це до зони активного впливу хвиль потрапляють прибережні об'єкти та культурний шар городища. Крім того, тривалий час відвали з розкопок Херсонеса скидали у воду. Останнє може суттєво змінити картину потужності культурних нашарувань і наявності археологічних об'єктів у затопленій смузі. Додатковим важливим чинником тут є також транспортування фрагментів кераміки та інших предметів із розмитого культурного шару.

У цьому разі безперечний інтерес становить вивчення характеру мобільності наносів в акваторії пам'ятки з елементами культурного шару на затоплених ділянках з речами з берега, який руйнується, або тими, що потрапили на дно внаслідок можливих корабельних аварій. У першу чергу це стосується прогнозування швидкості руйнації того чи іншого археологічного об'єкта,

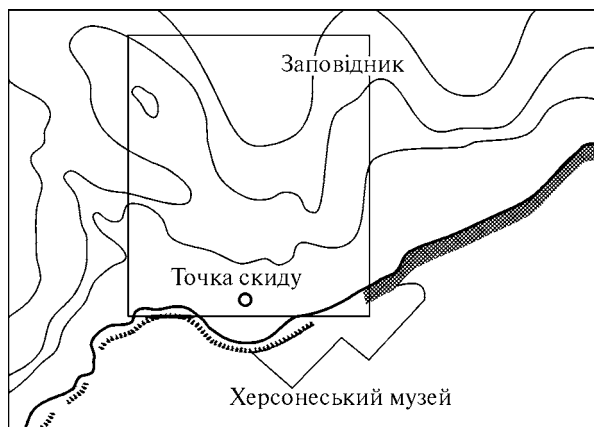

Рис. 1. Херсонес. Район проведення трасерного експерименту

точної локалізації його меж, а також місць корабельних аварій та якірних стоянок.

Морські хвилі для Херсонеса Таврійського — один з провідних чинників, які впливають на обриси берегової лінії (Букатов, Рейда, Хохлов 2010). Досягаючи прибережної мілини, хвилі трансформуються, а потім руйнуються, витрачаючи енергію на взаємодію з дном і на удар об берег. Під час скошеного підходу хвилі до берега значна частина енергії йде також на створення течій вздовж берега. На підводному схилі, де діє ще незруйнована хвиля, відбувається переміщення наносів уздовж берега. У зоні дії прибійного потоку діє берегове переміщення, яке охоплює одночасно і частину підводного схилу, і нижню надводну смугу пляжу або весь пляж. Дрібні фракції наносів (дрібний пісок та ін.) переміщуються під час впливу що хвильових рухів води, що штормової течії. Крупний пісок і гравій меншою мірою зазнають впливу течій, вони та ще крупніший матеріал транспортуються тільки під дією хвиль.

Одним з найбільш простих та ефективних методів дослідження руху наносів у прибережній смузі є трасерний метод. Для його застосування використовують фарбування фракцій наносів люмінофорами та іншими стійкими барвниками. Ще в 1938 р. Н.А. Белов досліджував переміщення пофарбованої гальки в Ліменській бухті та південному березі Криму (Белов 1938). Подібні експерименти провадили в 1949 р. В.В. Патрікеєв, у 1952 р. — А.В. Живаго, 1953 р. — А.Т. Владимиров, а також зарубіжні дослідники (Шуйский, Выхованец, Орган 2009, с. 207). Практично всі вказані автори відзначають високі максимальні швидкості переміщення гальки за помірних хвилювань у Чорному морі: 912 м/добу, 1032 м/добу (Зенкович 1962). Зокрема, А.М. Жданов пофарбував кольоровим цементом кілька тонн гальки та скинув її у воду поблизу м. Сочі. Відтак, з'ясувалося, що на ділянці, де провадився екс-

перимент, найбільша середня швидкість переміщення спостерігалася не за найбільших хвиль, дієвішими виявилися хвилі середніх розмірів (4—5 балів). Зате потужні штормові хвилі здатні переміщувати одночасно найбільшу кількість матеріалу.

Рух гальки відзначається дослідниками на досить значних глибинах. На південному березі Криму до глибини 18 м вона утворює підводні вали. В 1960 р. на мисі Піцунда закладали донні майданчики з пофарбованої гальки на глибинах до 20 м. Водозасні обстеження їх, зроблені після шторму (висота хвиль 3,0 м), показали рух гальки до максимальної глибини закладання майданчиків. Відповідно, практично всі прибережні археологічні пам'ятки, які частково або цілком потрапили під воду (поселення, могили тощо), включаючи частково й корабельні аварії, виявлені на досить значних глибинах, підлягають хвильовому впливу. Це повною мірою стосується також і прибережної зони навколо Херсонеса Таврійського.

Водночас абразивна дія хвиль на донні наноси може бути різною та залежить від багатьох чинників. Наприклад, під час трасерних експериментів 1969 р. Інститутом океанології АН СРСР і Науково-дослідним і конструкторсько-технологічним інститутом міського господарства було скинуто 400 кг стулок мушлі, пофарбованих родаміном, на глибину приблизно 3,0 м в районі Бердянської коси на узбережжі Азовського моря. За період від травня до липня ці мушлі перемістилися на відстань 1,5—2,0 км по обидва боки від місця вивантаження, а більша їх частина була викинута на пляж. Різні автори також відзначають суттєве стирання мушлі. У відкритому морі (нижня частина підводного берегового схилу) стулки мушлі досить добре зберігаються, що пов'язується з переміщенням їх у суцільній суспензії, яка захищає від подрібнення й тертя. Відповідно, вплив хвиль на археологічні пам'ятки та об'єкти, розміщені в певних умовах, буде різним. Це потребує проведення досліджень, спрямованих на виявлення інтенсивності прояву цього чинника для конкретних районів.

З метою виявлення в акваторії Херсонеса районів найбільшого впливу хвиль і течій, місць концентрації наносів з археологічним матеріалом, а також визначення можливих траєкторій розпорощення фрагментів кераміки — наймасовішого матеріалу пам'ятки та однієї з важливих ознак корабельних аварій та якірних стоянок античного часу — в 2010 р. автори поставили трасерний експеримент (Рейда, Бейліна, Букатов 2011; Reida, Beylina 2011). Він зводиться до спроби випрацювати метод дослідження прибережної зони

Рис. 2. План-схема руху маркованої кераміки: 1 — нульова фаза; 2 — перша фаза; 3 — друга—третя фази

археологічної пам'ятки та провадився наступним чином. Із керамічних опрацьованих залишків масового матеріалу було безсистемно відібрано близько 300 кг уламків посуду та технічної кераміки різного розміру з метою найбільшого наближення до реальної ситуації, що спостерігається в акваторії Херсонеса, де матеріал, який транспортується водою, здебільшого й складається з фрагментів кераміки. Вага уламків коливалася від 10 до 150 г.

Маркування уламків здійснено стійким до механічного та хімічного впливу барвником — акриловою фарбою світло-сірого кольору, призначеною для фарбування бетонних підлог. Цей колір фарби нехарактерний для донної поверхні акваторії Херсонеса та дисонує з навколишнім середовищем. Великі фрагменти фарбувалися широкими смугами, дрібні — повністю з обох боків. Одразу наголосимо про вдалий вибір барвника, який добре зберігся після тривалого перебування в морській воді та за постійного абразивного впливу.

Помарковані фрагменти скинули в воду 27.08.2010 р. о 6.0 год. в спокійну погоду за відсутності хвилювання за 50 м від берега на глибину приблизно 3,0 м біля північного берега городища, неподалік від «базиліки 1935 р.». Керамічні уламки було розміщено на рівному майданчику на скелі площею 2,0 м², а координати зафіксовано за допомогою GPS.

Після невеликого шторму, який відбувся через місяць (30.09.2010 р.) район скиду уламків було оглянуто в легкому водолазному спорядженні. Фрагменти були розтягнуті смугою завдовжки близько 10 м вліво від початкового їх місця вздовж берегової лінії. Керамічні фрагменти розміщувалися, в основному, серед великого каміння та в западинах природного походження по 3—4 фрагменти в межах видимості на дні. В бік берега марковані фрагменти не потрапили, тут було помітне збільшення піщаних наносів. Під час цього шторму середня довжина хвилі, вирахована візуально за періодом, становила близько 32 м. Під час руху хвилі вода поблизу дна проходить прямолінійні відтинки шляху паралельно до поверхні дна в бік по-

ширення хвилі та в зворотному напрямку. Крім цього, очевидно, в нашому випадку утворювався також і достатньо потужний рух водяних мас уздовж берега, які й розпочали транспортування маркованої кераміки.

Під час сезону 2011 р. дослідження вказаної ділянки обмежилися тільки візуальним оглядом донної поверхні. Встановлено, що фрагментів маркованої кераміки ні в місці скиду, ні в його районі не було.

2.09.2012 р. спільною експедицією новоствореного відділу підводної археології Національного заповідника «Херсонес Таврійський» і Варшавського університету було ретельно вивчено акваторію в районі скиду маркованих фрагментів кераміки. Шість осіб у легкому водолазному спорядженні обстежили донну поверхню за 300—400 м від берегової лінії до глибини 6—7 м (рис. 1). Дно тут має кам'янисту поверхню зі складним рельєфом, і глибина змінюється дуже поступово. Марковані фрагменти виявлено в зоні прибою на глибині близько 1,0 м у вигляді скупчень, перекритих дрібною галькою.

Під час огляду зазначеного району відзначено практично повну відсутність будь-яких — маркованих і немаркованих — уламків кераміки на глибинах понад 3,0 м. Піщані ж відклади в прибережній зоні насичені обкатаними фрагментами давніх керамічних виробів, які практично втратили первинний вигляд і перетворилися на гальку.

Незначну кількість знахідок навпроти північного узбережжя Херсонеського городища відзначали й інші дослідники. Зокрема, Азово-Чорноморська підводна експедиція в 1960 р. оглянула ділянку дна площею близько 4,0 га у районах навпроти Уваровської базиліки приблизно за 30—130 м від берега та на північний захід від будинку з мозаїкою елліністичного часу. Знахідок було небагато: уламки тарного посуду та черепиці (Блаватский 1961). У 1965 р. під час досліджень прибережної смуги від Карантинної до Піщаної бухт спільна експедиція Харківського та Уральського університетів і Херсонеського музею також не виявила жодних археологічних об'єктів.

Нашими роботами простежено кілька фаз переміщення уламків кераміки, скинутих з експериментальною метою, та зміни в них. Попередньо можна говорити про такі (рис. 2).

1. Нульова фаза характеризується чіткою локалізацією уламків на невеликому майданчику в місці скиду. Тривалість її: від моменту скидання маркованої кераміки до першого помітного хвилювання, в нашому випадку від 27.08. до 30.09.2010 р.

2. Перша фаза характеризується транспортуванням уламків течією вздовж берега та розподіленням їх смугою паралельно до берегової лінії. Тривалість: період першої фази співпадає з першим штормом.

3. Друга фаза. Марковані уламки «набиваються» в прибережну смугу. Тривалість, мабуть, залежить від кількості та потужності прибійної хвилі — в нашому випадку, очевидно, впродовж року.

4. Третя фаза характеризується поступовою видозміною керамічних уламків у бік «оптимальної» форми у вигляді гальки. Тривалість: від потрапляння фрагментів до прибережної смуги та вкриття шаром гальки до початку активного абразивного впливу останньої. Очевидно, що третя фаза — перетворення фрагментів керамічних виробів на гальку — становить найтриваліший період, який повністю нами ще не простежений.

Не викликає сумнівів, що отриману поставленим експериментом схему переміщення керамічних уламків можна екстраполювати на археологічний матеріал з відвалів, скинутих у море в районі Херсонеса протягом багатьох сезонів розкопок. Вірогідно, він не потрапляв на значні глибини. Яскравим прикладом ілюстрації долі матеріалів, які опинилися в прибережній смузі, може бути пляж під Уваровською базилікою, значна частина гальки якого має «археологічне» походження та складається з обкатаних фрагментів кераміки та іншого археологічного матеріалу.

Ситуація ж на інших ділянках узбережжя Херсонеса, особливо поблизу та в Карантинній бухті, ймовірно, набагато складніша, зважаючи на інший характер донної поверхні, кут підходу штормових хвиль і роботи з поглиблювання, а також численні знахідки археологічного матеріалу, який практично не зазнав абразивного впливу.

Унікальні умови, в яких знаходиться кожна затоплена пам'ятка археології, звичайно, не дозволяють прямо переносити результати поставленого нами експерименту на інші. Проте його результати досить однозначно вказують на принципову перспективність застосування цього методу з відповідними корективами в кожному конкретному випадку.

Белов Н.А. О движении гальки в Леменской бухте // Уч. зап. МГУ. География. — 1938. — 19. — С. 249—269.

Блаватский В.Д. О подводной археологии // СА. — 1958. — № 3. — С. 73—89.

Блаватский В.Д. Работы Подводной азово-черноморской экспедиции 1960 г. // СА. — 1961. — № 4. — С. 148—157.

Букатов А.О., Рейда Р.М., Хохлов М.В. Вплив гідрофізичного чинника на стан підводних археологічних пам'яток // Археологія. — 2010. — № 3. — С. 111—118.

Зеленко С.М. Подводные археологические исследования экспедиции Киевского университета им. Тараса Шевченко у берегов Крыма // Подводная археология: сто лет исследований. — М., 2002. — С. 39—41.

Зенкович В.П. Основы учения о развитии морских берегов. — М., 1962.

Зубарь В.М. Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округа (1914—2005 гг.). — Симферополь, 2009 (МАИЭТ. — Supplementum 6).

Кадеев В.И. 1965 г. Подводные исследования в Карантинной, Круглой и Песочной бухтах // Архив Национального заповедника «Херсонес Таврический». — № 1189, 1190.

Лебединский В.В. Результаты новейших подводных археологических исследований в акватории г. Севастополя в рамках реализации проекта: «Составление фундаментального свода археологических памятников Черноморского бассейна и создание подводно-археологической карты» // Подводная археология: сто лет исследований. — М., 2002. — С. 15—23.

Назаров В.В. Гидроархеологическая карта черноморской акватории Украины (памятники античной и средневековой эпох). — К., 2003.

Орбели Р.А. Исследования и изыскания. Материалы к истории подводного труда с древнейших времен до наших дней. — М.; Л., 1947.

Рейда Р.М., Бейліна С.А., Букатов А.О. Підводні археологічні дослідження в Херсонесі // АДУ 2010. — К.; Полтава, 2011. — С. 287.

Шуйский Ю.Д., Выхованец Г.В., Орган Л.В. К вопросу о режиме вдольберегового перемещения наносов в береговой зоне моря // Вісник Одеського нац. ун-ту. — 2009. — Т. 14. — Вип. 16. — С. 201—216.

Reida R., Beylina S. Tauric Chersonesos Underwater Research // Managing the Underwater Cultural Heritage. — Zadar, 2011. — P. 50—51.

Надійшла 07.02.2013

ОПЫТ ПРИМИНЕНИЯ ТРАССЕРНОГО МЕТОДА В АКВАТОРИИ ХЕРСОНЕСА

С целью выявления влияния гидрофизического фактора со стороны моря в 2010 г. был поставлен эксперимент по применению трассерного метода в районе акватории Херсонеса Таврического с помощью обломков маркированной археологической керамики. Маркирование проводилось акриловой краской светло-серого цвета, предназначенной для покраски бетонных полов и стойкой к химическому и физическому воздействию. Было подготовлено около 300 кг обломков керамики весом каждый от 10 до 150 г.

Эксперимент позволил проследить движение и изменение обломков керамики, сброшенных с этой целью. Предварительно можно говорить о таких фазах пребывания маркированных обломков на поверхности дна: 1) Нулевая фаза характеризуется четкой локализацией обломков на небольшой площадке в месте сброса. Длительность ее: с момента сброса маркированной керамики до первого заметного волнения в нашем случае с 27.08 по 30.09.2010 г.; 2) Первая фаза характеризуется транспортированием обломков вдольберегового течения и распределением их полосой параллельно береговой линии. Длительность ее периода совпадает с первым штормом; 3) Вторая фаза характеризуется «набиванием» маркированных обломков в прибрежную полосу. Длительность ее, вероятно, зависит от количества и мощности прибойной волны, в нашем случае, очевидно, до года; 4) Третья фаза характеризуется постепенным видоизменением керамических обломков в сторону «оптимальной» формы в виде гальки. Длительность: от попадания фрагментов в прибрежную полосу, покрытия их слоем гальки и началом активного абразивного влияния последней.

Не вызывает сомнений то, что полученную в результате эксперимента схему движения керамических обломков можно экстраполировать на археологический материал с отвалов, который сбрасывали в море в течение многих сезонов раскопок Херсонеса. Вероятно, попадание его на большие глубины не происходило. Ярким примером, который иллюстрирует судьбу археологических материалов, попавших в прибрежную полосу, может быть пляж под Уваровской базиликой, галька которого имеет «археологическое» происхождение.

Уникальные условия, в которых находится каждый затопленный памятник археологии, конечно, не позволяют прямо переносить результаты этого эксперимента на другие объекты исследований. Но все же они довольно однозначно указывают на принципиальную перспективность применения указанного метода для исследования каждого конкретного случая.

A.A. Bukatov, A.V. Kulagin, R.M. Reyda

EXPERIENCE OF USAGE OF TRACE EVIDENCE METHOD IN CHERSONESOS WATER AREA

An experiment with the usage of trace evidence method in water area around Tauric Chersonesos with the help of marked archaeological ceramic fragments was conducted in 2010 aiming to detect the influence of the sea's hydrophysical factor. Wreckage was marked by acrylic light-grey paint for covering of concrete floor which is persistent for chemical and physical impact. About 300 kg of ceramic fragments weighting from 10 to 150 g were prepared.

The experiment allowed the authors to trace the movement and change of ceramic pieces dropped with that aim. Preliminary it is possible to speak of the following phases of marked wreckage stay on the sea surface: A) Zero phase is characterized by the precise localization of the fragments on a small area at the place of sinking. It lasts since the marked ceramics sinking till the first visible roughness, in our specific case from 27.08 to 30.09.2010; B) The first phase is characterized by transportation of the shreds along coastal current and their allocation in a parallel to coastline belt. Duration of its period coincides with the first storm; C) The second phase is characterized by «jamming» of marked fragments into the coastline. Its duration apparently depends on quantity and strength of breakers; it is evidently around a year in case of our experiment; D) The third phase is described by the gradual modification of ceramic fragments towards the «optimal» form in shape of pebbles. Its duration lasts since the fragments' falling into the coastline, their covering with pebbles, and the beginning of the pebbles' active abrasive influence.

Undoubtedly that the scheme of ceramic fragments' movement obtained following the experiment can be extrapolated upon the archaeological material from the backfills which was dropped into the sea during many seasons of excavations at Chersonesos. Probably, this material never got into the great depth. The beach under Uvarov Basilica can be a striking example illustrating the destiny archaeological materials having got into the coastline, where pebbles are of «archaeological» origin.

Of course, unique circumstances of each sunken archaeological site do not allow extending this experiment's results upon other researched objects. Nevertheless, they quite clearly indicate the principal perspectives of this method's usage for the study of each separate case.

Експериментальна археологія: досвід моделювання об'єктів та виробництв. —

К., 2013. — 255 с., іл. (*Археологія і давня історія України*. — 10).

Експериментальні дослідження в археології мають давню традицію. Необхідність співпраці представників гуманітарних наук з природознавцями й технологами чітко розуміли ще на початку XX ст., тож у структурі Імператорської археологічної комісії був виділений Технічний комітет. Надалі, з формуванням Академії історії матеріальної культури, в Ленінграді виник Інститут археологічної технології, а 1933 р. у Києві, в Секції історії матеріальної культури (в подальшому — Інститут археології), була створена лабораторія експериментальної археології. Такі роботи провадилися й надалі, але масштабно розгорнулися в останні десятиліття — разом з усвідомленням того, що без експериментальних досліджень наші знання про різні галузі діяльності в давніх суспільствах дещо однобокі, оскільки ґрунтуються на результатах — об'єктах і речах, відкритих розкопками.

Хоча й на цьому ґрунті було зроблено чимало важливих спостережень, сам процес якихось дій, операцій, процедур, а саме умови протікання, задіяні матеріали та їхні властивості, тривалість, затрати, можливості й результативність, якість готової продукції та ін., які залежали від багатьох чинників, і всілякі нюанси, що могли вплинути на те, лишалися значною мірою утаємниченими. Відтак, значення експериментальної археології полягає в тому, що вона, відштовхуючись від реальних джерел і знань про певну добу, може змодельовати якусь ситуацію, а заодно — з'ясувати умови та чинники, що могли впливати на її перебіг і результати, а, відтак, не тільки підтвердити чи спростувати певні міркування, висунені на ґрунті суто археологічних спостережень і припущень, а й виявити чимало секретів давніх га-

лузей з виробництва якихось необхідних для суспільства речей і засобів.

Це демонструє рецензований збірник, що відображає певний досвід експериментальної археології. Він є результатом спільного українсько-білоруського проекту «Палеоекономіка населення лісової зони України та Білорусі», а також проведеного в його межах польового семінару за участю не лише виконавців проекту, а й науковців інших країн — Латвії, Чехії та Грузії.

Об'єднані спільним покликом, дослідники представили різні аспекти цієї багатогранної теми що в хронологічному аспекті — від палеоліту до епохи пізнього середньовіччя, що в культурно-територіальному — Центральна та Східна Європа й Закавказзя, що в тематичному — від історії розвитку вітчизняних експериментальних досліджень (статті О.М. Загородньої, В.А. Колеснікової, А.С. Яненко) до теоретичного чи натурного моделювання різних процесів і висвітлення конкретних спостережень їхнього перебігу та результатів.

Остання тема, зокрема натурне моделювання, посідає провідне місце в збірнику та представлена, головню, дослідженнями українських фахівців, що займаються давньоруською археологією та історією. Йдеться, зокрема, про відтворення давньоруського житла (І.А. Готун) і можливості оформлення його інтер'єру та умеблювання (М.С. Сергєєва, В.В. Янченко). Вивчення структури та будови захисних валів давньоруських городищ цілком уможливило реконструкцію їх на місцевості — на реальних пам'ятках чи змодельованих (В.Ю. Непомнящих). Зовсім інший аспект давньоруської історії посідають експерименти з бортництва (І.А. Готун, А.В. Петраускас, О.А. Коваль), продукти якого — мед і віск — здавна використовувалися людьми та становили в указані

часи також важливий предмет експорту. Спираючись на знання цієї галузі, на натурних моделях опрацьовано весь її цикл — від виготовлення бортей і встановлення їх до збору «врожаю».

Виготовлення посуду — здавалося б така проста річ, винайдена задовго до часів Київської Русі. Але й тут є свої секрети, виявити які уможливило спостереження за роботою нинішнього гончаря, що проливає світло на цілком давні «рецепти» глиняної сировини та полив, а також послідовність процедур щодо отримання кінцевого продукту певної якості (Л.В. Чміль, А.А. Чекановський).

До таких так само давніх галузей діяльності належить і рільництво. Зроблено чимало припущень щодо його можливостей у різні періоди історії. Але такі припущення можна певною мірою перевірити шляхом створення експериментальних ділянок, оброблених відповідними знаряддями та засіяних відомими для окремих часів окультуреними рослинами, приміром, для трипільської культури та давньоруського часу (Г.О. Пашкевич).

Від рубежу II—I тис. до н. е. важливої ролі набула чорна металургія, а видобуток сировини, отримання заліза та виробів з нього стало однією з прикмет поступального освоєння сировинних ресурсів. Цей процес розпадається на два аспекти — власне освоєння залізних руд, що продемонстровано в збірнику на прикладі поселення Уч-Баш у Криму (Е.А. Кравченко, Т.Ю. Гошко), та висвітлення однієї з важливих ланок цього процесу, а саме отримання деревного вугілля для потреб металургії та металообробки (О.О. Коба).

Принципове значення для таких досліджень має не тільки опис, а й фіксація експериментів на фото- й кіноплівку. Статті гарно ілюстровані, зокрема й кольоровими фото.

Напрямок розбудови археологічних музеїв просто неба (open air), нині надзвичайно популярних і важливих науково-просвітницьких закладів, на ґрунті результатів археологічних та експериментальних досліджень представлений статтями В.Л. Лакізи (Білорусь). Українські археологи пропонують проект створення такого музею під назвою «Древлянський град» на північно-східній околиці м. Олевськ на Житомирщині (А.В. Петраускас, А.О. Петраускас та О.А. Коваль).

Схвально сприймаючи збірник, все ж зауважимо. По-перше, слід активніше провадити такі дослідження та сміливіше висувати проекти для їхньої реалізації. По-друге, хоча кожен експеримент чи підхід до пізнання якихось процесів ґрунтується на певних методичних засадах, збірнику бракує спеціальних статей, присвячених загальним теоретико-методологічним проблемам експериментальної археології та таких, які б ґрунтовно та всебічно розкривали її значення та перспективи.

Загалом наголосимо, що представлений збірник є наочним прикладом підходів до висвітлення складних питань відтворення стародавніх процесів і виробництв. Він дає уявлення про ланки та послідовність різних технологічних процесів, їхній перебіг, трудомісткість, тривалість, про вплив певних чинників на якість і кількість продукції, а заразом — про втрачені елементи давніх споруд та інші артефакти, які через різні причини не збереглися до нашого часу, дозволяє повніше та об'єктивніше зрозуміти життя та побут стародавнього населення.

Немає жодного сумніву, що такі експерименти слід продовжувати й вдосконалювати, а також висвітлювати їхні результати. Сподіваємося на продовження публікації серії збірників з проблем експериментальної археології.

Д.Н. КОЗАК

Середньовічний випуск одного з найавторитетніших європейських археологічних журналів «Stratum plus» (2011, № 5) під назвою «Древности антов» присвячений пам'яті і приурочений до 70-річчя визначного українського археолога й історика, доктора історичних наук, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки Олега Михайловича Приходнюка (1941—2004). Він складається з 20 статей відомих вчених, археологів та істориків України, Росії, Молдови, Франції, Польщі, Румунії, розміщених у шести тематичних розділах.

У вступній статті Л.В. Вакуленко та Н.С. Абашиної «Памяти ученого» висвітлено наукову діяльність і життєвий шлях О.М. Приходнюка. Понад 40 років свого життя вчений віддав дослідженню проблем зародження та становлення слов'янського етносу, а також взаємостосунків слов'янського населення з сусіднім світом кочових народів періоду раннього середньовіччя.

Представлені в журналі статті та публікації пов'язані з проблемами, що входили до кола наукових інтересів О.М. Приходнюка та певною мірою демонструють подальший розвиток його наукових ідей.

У розділі «...Происходят от одного корня...» вміщено шість статей, присвячених аналізу писемних і археологічних джерел, які містять відомості про період Великого розселення слов'ян і формування слов'янських племінних союзів.

О.Б. Бубенок і В.В. Приймаченко в статті «Ранние известия об антах в «Гетике» Иордана (к вопросу о происхождении термина анты)» для дослідження проблеми походження етноніма анти залучили значну кількість писемних джерел. Проведений ними детальний лінгвістичний аналіз повідомлень греко- та латиномовних авторів VI ст. уможливив додатково обґрунтувати й розвинути точку зору О.М. Приходнюка про співвідношення етноніма анти з терміном «перевізник» «Повісті минулих літ». Значний інтерес для розуміння процесів роз-

витку слов'янських етнополітичних спільностей становить наведений авторами історичний контекст появи та вживання цього етноніма.

Свідчення про слов'янське угруповання антів, які містяться у візантійських писемних джерелах початку другої половини I тис., розглядаються в статті О.П. Моці «Анты за Дунаем». Автор зазначає, що для візантійців ці переселенці з-за Дунаю були варварами, але з ними вже слід було рахуватися й часто не лише протистояти, а й намагатися привернути на свій бік.

Проблемам військової справи слов'ян присвячено статтю М.М. Казанського «О славянском панцырном войске (VI—VII вв.)». Автор запропонував комплексний підхід до дослідження військової справи ранньосередньовічних слов'ян і на підставі детального аналізу та узагальнення археологічних і писемних джерел, які стосуються слов'янського озброєння та військової тактики, зробив переконливий висновок про існування у слов'ян уже в VI—VII ст. важкоозброєної кінноти, яка представляла загони професійних дружинників, що мали характерний набір зброї зі складними лунками включно.

Результати аналізу археологічних матеріалів V—VII ст. подав А.М. Обломський у статті «О раннесредневековых славянских древностях в бассейне Дона». Автор висловив гіпотезу, що пам'ятки верхньоворонезької групи синхронні пеньківській і колочинській культурам упродовж усього часу їх існування. Не виключено, що це може бути культура автохтонного населення, хоча припускається й періодичне проникнення в ранньому середньовіччі окремих угруповань з території Дніпровського Лівобережжя.

О.В. Петраускас, Р.Г. Шишкін і Н.С. Абашина в статті «Новые исследования раннеславянского поселения Обухов-2 в 2007 г.» вводять до наукового обігу матеріали VII—IX ст. з відомого багаточислового поселення на Київщині. Ці матеріали суттєво доповнюють схему розвитку слов'янського матеріального комплексу Середнього Подніпров'я напередодні утворення Давньоруської держави.

У статті Р.А. Рабиновича «"Поганые толковины". О происхождении тиверцев» йдеться про народ, відомий за давньоруськими літописами. Тиверці (тервуняни візантійських джерел) переселилися в Подністров'я з Балкан унаслідок сербсько-болгарських війн IX ст. Автор розглядає дві версії — «морську» й «сакральну» — походження слова «толковини», яким було названо тиверців, які брали участь у поході Олега 907 р. У контексті переселення тиверців з Адріатичного узбережжя цілком можливим є первинне значення терміну «толковини» як «мореплавці» («мореходи») або «поморяни». У статті також обґрунтовано висновок, що тиверці в поході Олега на Константинополь могли виступати не просто як перекладачі, а як особливі тлумачі («толкователи»), віщуни, провидці, ворожбити.

Аналізу особливостей металевих деталей одягу та прикрас присвячені статті розділу «Технологии прошлого».

У статті В.І. Кулакова «Серии трехлучевых фибул с маской зверя на ножке в исторической Пруссии» розглядається типологія, хронологія й поширення серії фібул, яка складається з 26 знахідок на території історичної Пруссії. Трипроменеві фібули з маскою звіра на ніжці датуються другою половиною V — другою третьою VI ст. Автор виокремив два райони скупчення таких фібул — область Вітланд і північно-західний край Мазурського Поозер'я, а також простежив зв'язок поширення їх з водними шляхами. На підставі порівняльного аналізу В.І. Кулаков зробив висновок про виготовлення вказаних фібул місцевими майстрами на основі різних модифікацій пальчастих, германських за походженням, фібул. Дуже цікава гіпотеза автора про магічне призначення цих виробів, а також про виготовлення їх для представників германських племен. Статтю доповнює каталог знахідок фібул цього типу.

І.О. Гавритухін і О.В. П'янков у статті «Византийская фибула с Новоселовского городища (Краснодарский край)» зосередилися на аналізі залізної фібули VI ст. та визначенні її культурного контексту. Автори детально розглянули конструкцію та морфологічні особливості деталей виробу, залучивши значну кількість археологічних матеріалів. Це дозволило окреслити коло найближчих аналогій і можливих прототипів фібули та зробити аргументований висновок про її належність до візантійської традиції та унікальність цієї знахідки для старожитностей Північного Кавказу.

А.В. Скиба в статті «Зооморфные и зооантропоморфные фибулы в днепровских кла-

дах» звернувся до знахідок зі скарбів VII ст. та доводить, що в дніпровських скарбах вони представлені ранніми зразками, а також доходить висновку, що зооморфні та зоо-антропоморфні фібули з'явилися незалежно, хоча в художньо-стилістичному аспекті між ними є чимало подібного. У більшості скарбів такі фібули поєднуються з поясними наборами геральдичного стилю.

О.В. Комар і М.О. Стрельник під назвою «"Репрессированный" клад: комплекс ювелирных изделий VIII в. из находки у с. Фотовиж» опублікували скарб волинцевської культури, виявлений в Україні в 1914 р. Ця знахідка до недавня була слабо висвітлена в археологічній літературі, тож поява цієї праці очікувана. Широке коло аналогій дозволило уточнити хронологію виробів скарбу, а також окреслити їхній культурний контекст. Речі зі скарбу виконані під кримсько-візантійським і ранньосалтівським впливом у середині VIII ст. Автори, крім того, приділили значну увагу обставинам та історії знахідки, історіографії її дослідження й атрибуції.

У статті С.С. Рябцевої «Лучевые кольца и византийская традиция» розглянуто групу давньоруських скроневих кілець, прикрашених зображеннями птахів. Автор пов'язує цю декоративну деталь з візантійським впливом, що підтверджується аналізом візантійських прикрас X—XI ст. з подібними декоративними елементами.

Розділ «Исследования и публикации» розпочинається статтею М. Парчевського «Скан-

динавская находка из княжеского города Галича», присвяченою рідкісній для території Південно-Західної Русі знахідці скандинавського бронзового розподілювача ременів з розкопок 1938—1941 рр. у с. Крилос Івано-Франківської обл. Автор визначив знахідку як скандинавський імпорт, що походив з о. Готланд і є частиною розкішного чоловічого паска — елемента дружинної культури. На думку М. Парчевського, власник пояса був представником еліти в княжому Галичі, пов'язаним із князівським двором.

У статті О.В. Курбатова «"Инородные" кожаные предметы в средневековой Руси: движение людей и вещей» виділено три групи таких виробів — західні та східні речі в руських містах і руські за межами Русі. Появу давньоруського шкіряного взуття в містах Прибалтики, так само як західного й східного взуття в давньоруських, автор оцінює як свідчення особистих контактів жителів тих регіонів Європи, де таке взуття знаходять масово, решта ж шкіряних виробів (чохли, сумки, гаманці) є, найвірогідніше, речами, привезеними давньоруськими купцями, політичними емісарами та мандрівниками.

Відповідно до результатів дослідження, викладених у статті А.В. Красножона «Крепостной ансамбль Хаджибея: время основания и строительная периодизация», цей архітектурний комплекс на території сучасної Одеси створено в два етапи: у 1421 р. литовський князь Вітовт заснував замок Качубіїв, а в 1765 р. запустілий середньовічний замок відновили турки. Автор за різними джерелами проаналізував архітектурно-планіграфічний розвиток фортеці та його особливості в різні часи. Стаття добре проілюстрована, зокрема й авторськими реконструкціями.

У розділі «Археология представлений» вміщено три статті, присвячені дослідженню поховального обряду.

Статтю «Погребение № 10 из могильника Клуж-Заполья и динамика завоевания венграми Трансильвании» підготував колектив румунських археологів: Е. Галл, С. Галл, М. Времир і Б. Гергей. Могильник почали досліджувати в 1911 р. (поховання 1—8) і продовжили в 1942 р. (поховання 9—11). Публікація вводить до наукового обігу матеріали одного поховання, дослідженого 1942 р. Опис інвентарю доповнено результатами антропологічного та палеозоологічного вивчення знахідок. Автори вважають, що некрополь Клуж-Запольє, як і інші могильники цього регіону, в яких вияв-

лено значну кількість шабель, може бути свідченням присутності невеликих груп військових у X ст. не лише у верхньому Потиссі, а й Трансильванському басейні.

У статті В.Г. Івакіна «Киевские погребения X века» подано каталог поховань, на основі якого типологізовано поховальні конструкції того часу та визначено основні категорії поховального інвентарю. Автор дійшов висновку, що поховальний обряд населення Києва X ст., лишившись по суті язичницьким, зазнав впливу християнської обрядності.

Б. Шмонієвський і В. Воїн у статті «Погребение тюркского кочевника, открытое в средней Добрудже в Румынии» вводять до наукового обігу матеріали поховання, дослідженого 2008 р. у невеликій вапняковій ніші в печері Баба. Біля кістяка знайдено рештки характерного для кочовиків інвентарю. Автори датують його серединою/кінцем X — серединою XI ст.

Розділ «Эко-социальные реконструкции» представлений роботами двох українських дослідників.

Зміст статті С.А. Горбаненка розкриває назва — «Методы интерпретации сельскохозяйственных материалов». У спільній праці В.В. Колоди й С.А. Горбаненка «Сравнительный анализ материалов сельского хозяйства у носителей салтовской культуры и славян Днепро-Донецкого Левобережья» зроблено висновок про позитивний вплив Хозарії на розвиток сільського господарства східних слов'ян, про що, передусім, свідчать досконаліші землеробські знаряддя салтівської культури.

Завершує випуск стаття С.Е. Ерліха «Траектория футуристории. От культуры жертвоприношения к культуре самопожертвования», вміщена під рубрикою «Свободная зона». Автор розглядає історію ритуалу жертвоприношень як базовий зміст релігії та вважає, що інформаційна цивілізація стане реальністю, якщо в суспільстві ствердиться культура самопожертви, оскільки виробництво інформації — творчий процес, а мета творчості — самовіддача. Отже, творчість — це завжди самопожертва, а безвідносними цінностями самопожертви є любов, творчість, свобода.

Безперечно, 5-й випуск журналу «Stratum plus» 2011 р. став значною подією в археологічній науці Європи. Представлені тут нові матеріали та нові ідеї стануть поштовхом до подальшого розвитку знань з археології та давньої історії європейського середньовіччя.

Г.Ю. ІВАКІН

Г.А. Дзис-Райко, С.Б. Охотников, Е.Ф. Редина.

Надлиманское городище IV—III вв. до н. э. в Нижнем Поднестровье. —

Одесса: СМИА, 2012. — 264 с., 77 рис., 64 табл.

(Материалы по археологии Северного Причерноморья. — 3)

Розкопки й наукове осмислення античних пам'яток Нижнього Подністров'я завжди були в центрі уваги одеських археологів. Цьому питанню присвячено з десяток монографій, сотні статей і публікацій. Наприкінці 2012 р. вийшла монографія (рис. 1), в якій узагальнено матеріали Надлиманського городища, що розкинулося на високому східному березі Карагольської затоки Дністровського лиману (рис. 2). Вона ліквідує певну прогалину в дослідженні Північно-Західного Причорномор'я та настановує на міркування щодо певних аспектів його античної історії.

Структура роботи підпорядкована основній меті — введення до наукового обігу, систематизація та аналіз археологічного матеріалу, його інтерпретація й оцінка.

Її відкриває невеличка Передмова — спомин І.Т. Чернякова, який у 1950—1960-х рр. брав активну участь у розкопках пам'яток у районі Дністровського лиману.

Перший розділ присвячено реконструкції природних умов Нижнього Подністров'я в античну епоху. Спираючись на різні дані, автори наводять чимало позитивних чинників, що сприяли освоєнню еллінами Тіраса. Значну увагу приділено також реконструкції гідрологічної ситуації в низинах Дністра в античний час. Встановлено, що топо- й гідрографія низин Тіраса тоді суттєво відрізнялися від сучасної. Нині Дністер завершується лиманом з молодою акумулятивною дельтою (Турлою). Саме вздовж неї й розміщений комплекс античних поселень (рис. 3). Автори монографії підтримують думку дослідників, що в античний час лиману не було, а річка мала два рукави, що протікали під корінними правим і лівим берегами. Однією з причин того був нижчий рівень моря. Для визначення абсолютних значень регресії в різні періоди античної епохи в районі нинішнього Дністровського лиману бракувало опорних хронологічних реперів. Прогалину спробував заповнити, принаймні для IV—III ст. до н. е., С.Б. Охотников. У райо-

ні античних поселень Біліявка II і IV він зафіксував культурний шар, що залягав на глибині приблизно 2,0 м нижче сучасного рівня дністровської улоговини. Спираючись на це, дослідник дійшов висновку, що найреальнішим показником абсолютного пониження рівня моря та річки в період Фанагорійської регресії є –5,0 м від нинішнього рівня зрізу води. Відтак, «острів тірагетів», який згадує Пліній, якщо й існував, не міг стати пристанищем для колоністів, оскільки був терасою з мулу, що постійно підтоплювалася (Охотников 2002)¹.

На нашу думку, хоча заплави й непридатні для постійного мешкання, їх господарське значення суттєве та пов'язується з експлуатацією природних ресурсів: пасовиська, видобуток будівельних матеріалів, палива, солі, руди тощо (пор.: Гаврилюк 1999, с. 91, прим. 1). На нашу думку, про заселеність острова у певні пори року свідчить «етнічний» характер його назви. Мабуть, видобутком ресурсів на острові займалися, головним чином, гети, що мешкали в районі Тіраса.

¹ З дельтовим островом пов'язані проблеми локалізації Офіуси. Її шукали в багатьох місцях, але найприближшою є думка, що Офіуса — одна із назв острова тірагетів (Брун 1879—1880, с. 10—11). Пізніше ідею розвинув М.В. Агбунов, який вважав, що Офіуса була заснована в VI ст. на дельтовому острові, а в V ст. до н. е. перенесена на правий корінний берег і перейменована на Тіру (Агбунов 1985, с. 87—101; 1992, с. 145). Показова етимологія слова «Οφίυσσα» — «змійний острів». В античному світі відомо з десяток Офіус, і всі вони островні. На думку цього автора, Офіуса була першим грецьким поселенням у низинах Тіраса, мешканці якої в V ст. до н. е. перебралися на корінний берег і заснували Тіру. Як вважав Ю.Г. Виноградов, поселення на дельтовому острові деякий час могло виконувати роль емпорія Тіраського поліса. Але для такого торжища більше підходив острів «Дністровська банка» (Островерхов 2008, с. 17—20). І ми розглядаємо Офіусу, в першу чергу, не як конкретне поселення, а як іншу й давнішу назву острова. «Зміїна» етимологія острова вказує на зв'язок з культами змієної богині, Ахілла (Геракла) тощо. Мабуть, у Нижньому Подністров'ї була ландшафтна сакральна зона, аналогічна ольвійській ΜΕΛΕΟΥΣΑ ΥΛΑΙΝΣ, або острову Певке (Певке — Сосновий) у дельті Дунаю (пор.: Русяева 1992, с. 145—146; 2005, с. 61—62; Буйських 2004; Островерхов 2006, с. 357).

Рис. 1. Титул монографії

На думку І.В. Бруяки та В.О. Карпова (Бруяко, Карпов 1992, с. 89–90, рис. 1), в античний час у районі нинішньої Дністровської банки в Чорному морі був ще один острів (рис. 4). Його підоснову становило вапнякове плато, вкрите літогенними осадами Карангатського моря. Розміри острова 8–10 × 2–3 км, висота над рівнем моря приблизно 4–5 м. Це ніби й був острів тірагетів.

Зважаючи на вплив різних природних чинників (коливання рівня моря, режим стоку, меандрування русла, абразійні процеси тощо), автори монографії спробували відтворити топографію берегів Нижнього Подністров'я в античну епоху. Вони звертають увагу на той факт, що корінний берег від с. Надлиманське до м. Біляївка розміщується за 0,5–1,5 км від русла річки. Таким чином, порівняно з античним часом русло змістилося далеко на захід.

Другий розділ присвячений характеристиці пам'яток IV–III ст. до н. е. в Нижньому Подністров'ї: подано свідчення античних авторів про край, історію досліджень античних пам'яток регіону, починаючи від XVI ст. Особливо цікавий третій параграф, де вперше детально висвітлено історію дослідження Надлиманського городища, зокрема й маловідомі або ж забуті факти з історії одеської археології. Пам'ятка була відкрита 1954 р. співробітником Одеського археологічного музею Ф.С. Ру-

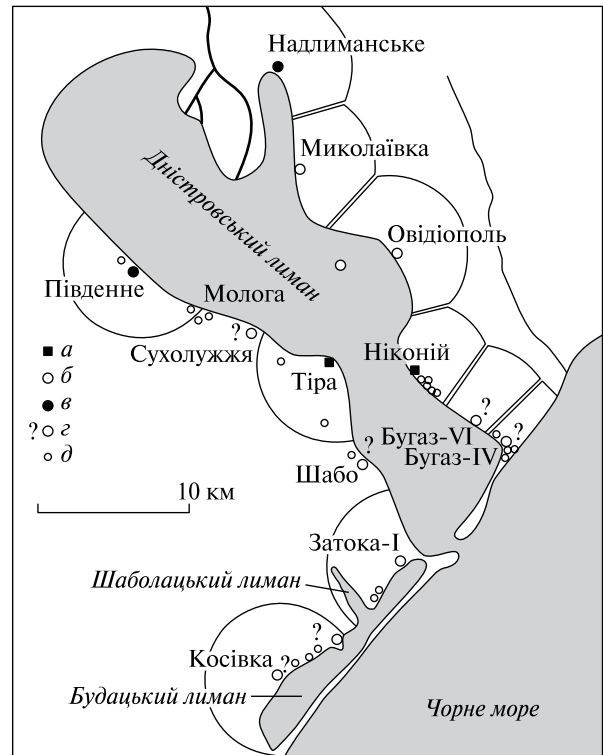

Рис. 2. Структура сільської округи античних міст Нижнього Подністров'я (за: Бруяко 2005): а — поліс; б — сільське поселення; в — сільське поселення укріплене (городище); з — імовірне сільське поселення; д — поселення «другорядної периферії»

диком. 1956 р. Є.Ф. Яровий та І.Б. Клейман заклали 17 шурфів і спробували визначити розміри городища та час його існування. Протягом 1957–1973 рр. (з деякими перервами) розкопки городища провадила Г.А. Дзис-Райко.

Далі розглянуто топографію городища. Автори акцентують увагу на його вигідному розміщенні та зазначають, що це було єдине укріплене селище в районі Дністровського лиману, до якого тяжіло кілька великих поселень, таких як Миколаївка II на півдні та Маяки на півночі. Посилаючись на дані аерофотозйомки, вони зазначають, що в районі городища простежуються сліди земельних наділів. Городище мало й «передмістя». Все це дало можливість віднести його до поселенської структури другого рівня, що нагадує ситуацію, яка склалася в цей час у Нижньому Побужжі. На нашу думку, близькою паралеллю комплексу є поселення Сіверсів Маяк 1 на лівому березі Бузького лиману (Снытко, Касьяновский 2012, с. 24–69).

Одним із головних і найбільшим є третій розділ, присвячений матеріальній культурі городища. Характеризуючи будівельні залишки, автори зазначають, що в основному це одно-

шарова пам'ятка, але за стратиграфією виділяють кілька будівельних періодів.

Багато уваги в монографії приділено характеристиці захисних споруд городища. Мешканці поселення вдало поєднали комплекс природних і штучних перепон за максимального використання рельєфу місцевості, зокрема високого мису, що випинається в долину річки. З північного та південного заходу городище обмежувалося урвищами балок, а з північного заходу природні перепони доповнювали фортифікаційні споруди — кілька ровів і захисна стіна. Автори вважають, що фортифікаційні споруди були зведені в другій половині IV ст. до н. е. та не виключено під керівництвом майстрів із Ніконія. Хоча комплекси збереглися фрагментарно, їхнє значення для вивчення фортифікаційної справи пізньокласичного—ранньоелліністичного часу в Північно-Західному Надчорномор'ї важко переоцінити. На схід від Дністра досі було відомо лише дві фортифіковані пам'ятки цього часу — городище Кошари на Тилігулі та Глибока Пристань на північному березі Дніпровського лиману. Рів зафіксовано на поселенні Козирка XII у Нижньому Побужжі.

Важливі дані про специфіку матеріальної культури Надлиманського городища дав аналіз житлових і господарських комплексів. Виокремлено землянки, напівземлянки, наземні сирцево-кам'яні й глинобитно-каркасні споруди, а також господарські ями. Автори зробили важливий висновок, що така планіграфія має аналогії в Нижньому Побужжі.

Вичерпно охарактеризовано кераміку. Найбільшою кількістю виробів представлені амфори, зокрема 171 клеймо. Чорнолаковий і розписний античний посуд становить лише 2,5 % (миски, тарілки, рибні блюда, кіліки та ін.). Серед них є рідкісні червонофігурні скіфоси «аттичного типу» (рис. 5, 1—6) і фрагмент вінець канфароподібного келиха з рельєфним наліпом у вигляді голови Діоніса (рис. 5, 7). Цікава й мірна сіроглиняна ойнохоя, під зливом якої зображено маску бородатого Діоніса, оформлену у вигляді виноградного грона (рис. 6, 1). Автори зазначають, що за технікою виконання найближчою аналогією їй є фрагмент ойнохої з рельєфним зображенням голови юнака та ретроградним написом ΑΧΙΛΛΕΩ із Тіри. Посилаючись на дослідження С.Б. Буйських про використання в Ольвії сірої кераміки для виготовлення еталонного посуду, автори дійшли важливого висновку, що городище було включене в систему товарних відносин з полісом,

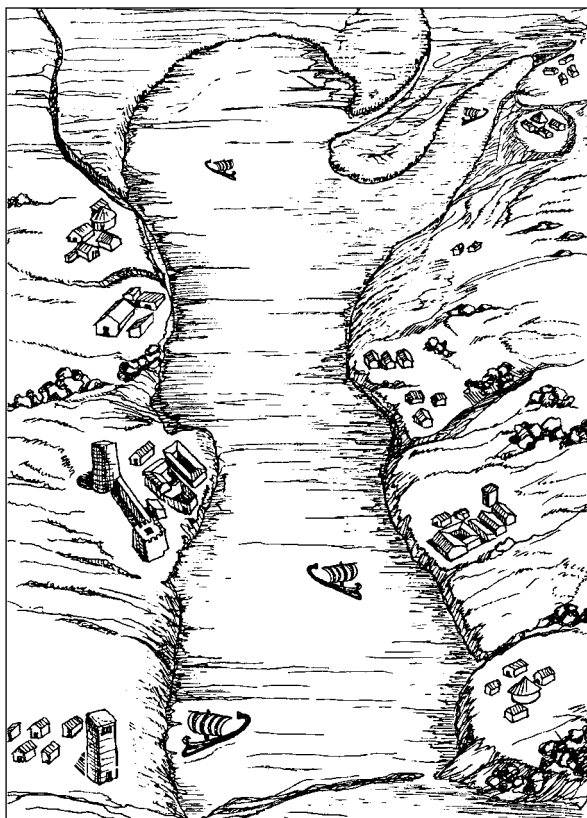

Рис. 3. Розміщення основних давньогрецьких пам'яток уздовж Дністровського лиману на сучасній карті (реконструкція С.Б. Охотнікова)

куди воно входило на правах хори. Це могли бути Ніконій чи Тіра. Про рівень культури населення Надлиманського свідчать і знахідки світильників декількох типів, а також фрагментів черепиці.

Вагомий комплекс ліпного посуду. Якщо знехтувати амфорним боєм, то він тут переважає — близько 80 %. Поряд з типовими трапляються й рідкісні та унікальні форми. Ліпну кераміку автори поділили на скіфську та гето-фракійську. Особливу увагу звернено на «фруктовниці» (вази на високій ніжці) та курильниці. У Нижньому Побужжі (Ольвія, Дідова Хата 1, Пітухівське поселення, Сіверсів Маяк 1) і Нижньому Подністров'ї (Південне) «фруктовниці» побутували наприкінці IV — у першій половині III ст. до н. е. Як і деякі інші вчені (К.К. Марченко, Н.А. Гаврилюк, В.В. Рубан), дослідники вважають їх гетськими. Також привертають увагу знахідки ліпних імітацій античних і рідкісних форм посуду (рис. 7, 1—7).

Підсумовуючи аналіз ліпної кераміки з Надлиманського, автори доходять висновку, що вона близька знахідкам з античних міст і поселень Нижнього Подністров'я, що свідчить про масове проникнення в V—IV ст. до н. е. в

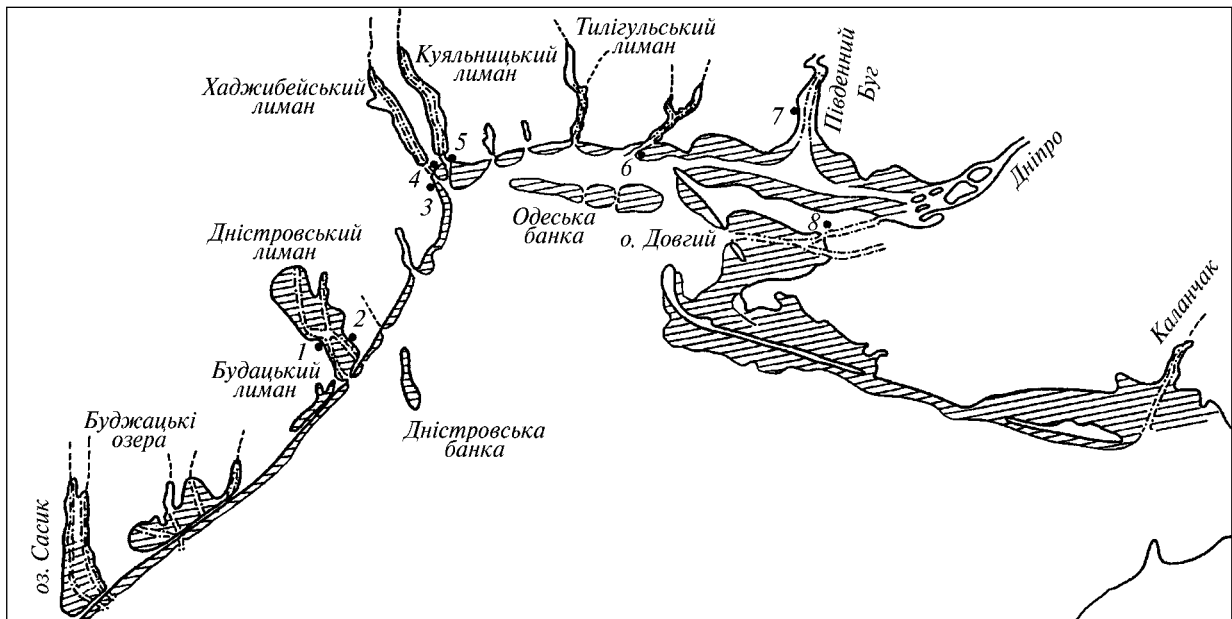

Рис. 4. Мапа берегової лінії північно-західної частини Чорного моря в середині I тис. до н. е. Давньогрецькі міста та поселення: 1 — Тіра; 2 — Ніконій; 3 — Приморський бульвар; 4 — Жевахова Гора; 5 — Лузанівка; 6 — Березань; 7 — Ольвія; 8 — Ягорлицьке поселення; 9 — городище Надлиманське (за: Бруйко, Карпов 1992 з певними доповненнями)

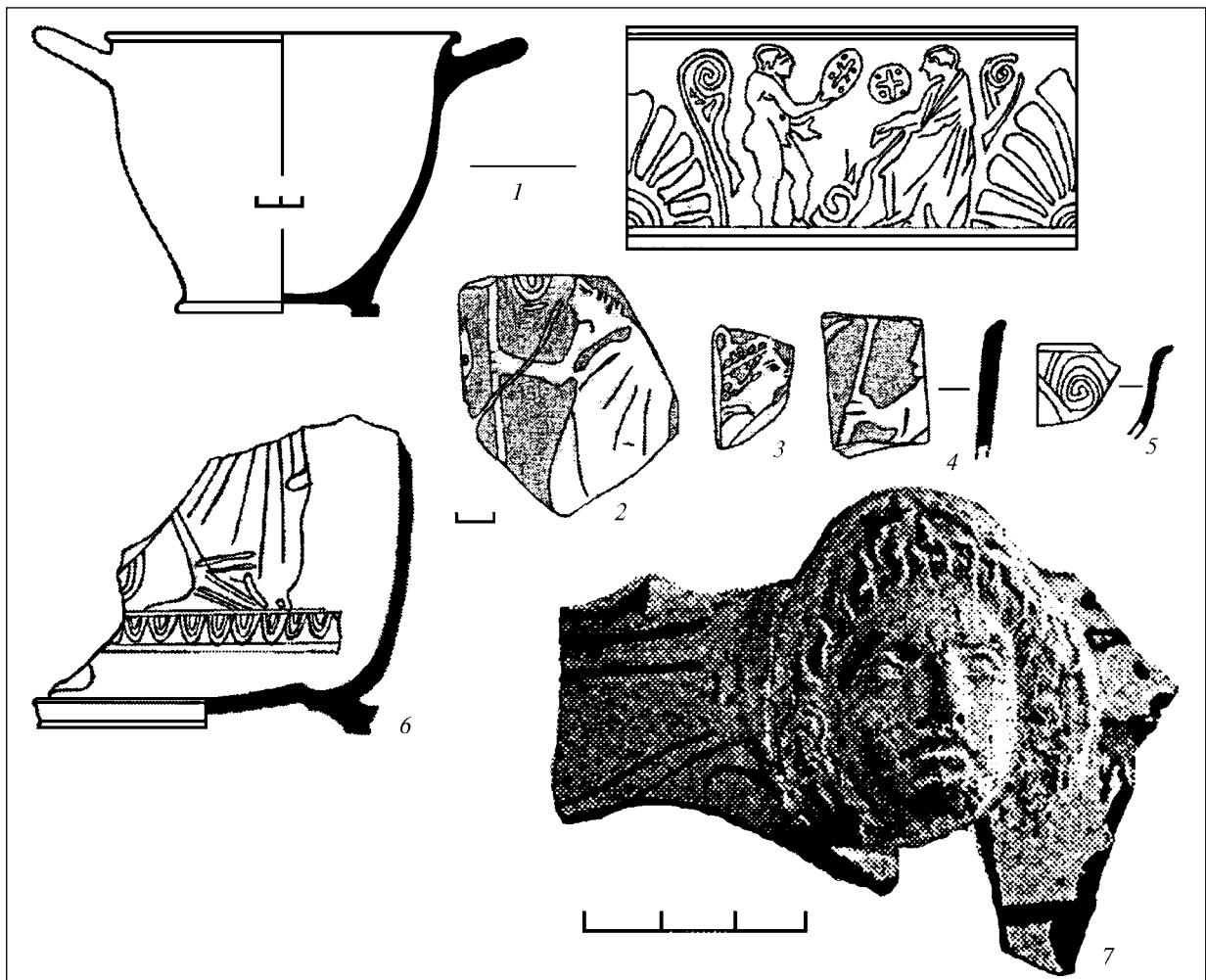

Рис. 5. Надлиманське городище. Рідкісні зразки античної кераміки

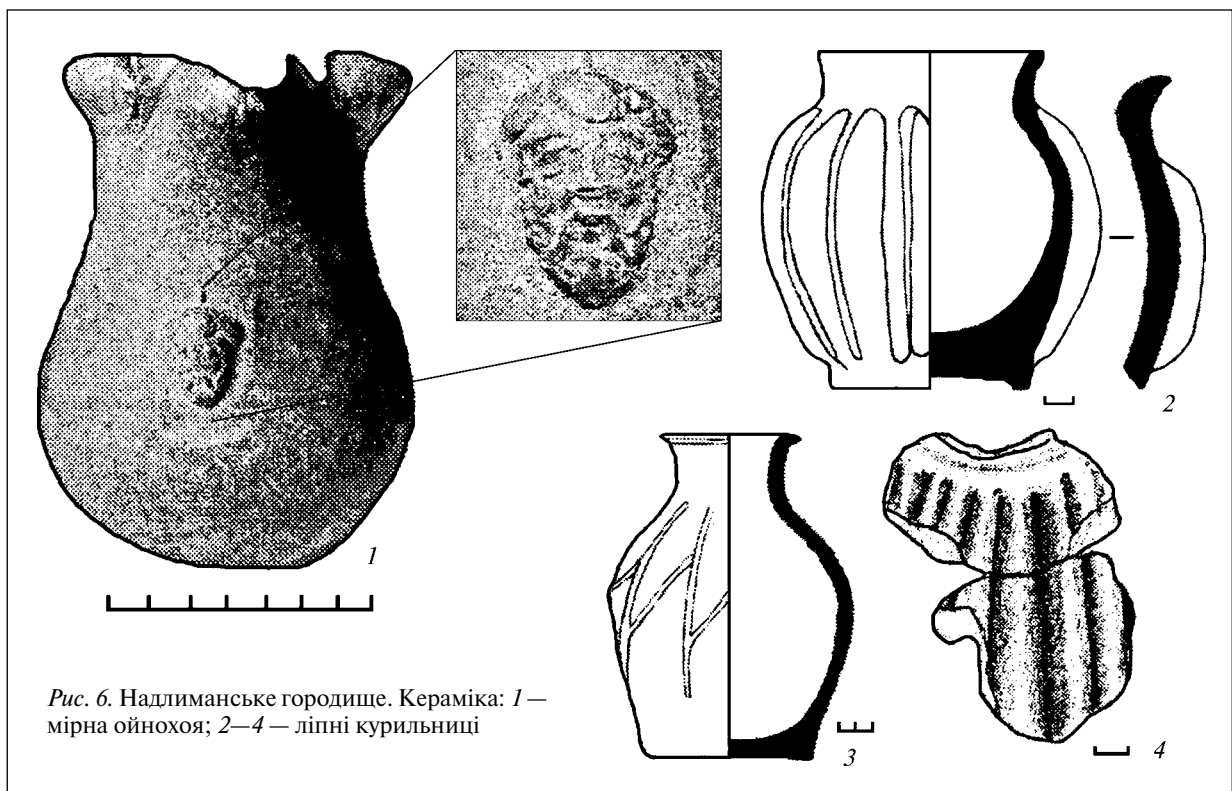

Рис. 6. Надлиманське городище. Кераміка: 1 — мірна ойнохоя; 2—4 — ліпні курильниці

грецьке середовище варварського компоненту, особливо скіфів і гетів. Як на нашу думку, саме в цей час з'явився й топонім «острів тірагетів».

Далі подано знаряддя праці та побуту (ножі з кістяним руків'ям, проколки, «рашпилі», лошила, «бабки» тощо). Для характеристики духовної культури особливе значення має знахідка кістяної флейти (рис. 7, 9). У Північному Надчорномор'ї подібні артефакти трапляються вкрай рідко: флейту знайдено в Тірітаці, а з Ніконії походить фрагмент авлоса.

Металевих виробів знайдено мало. Показові знахідки залізних знарядь. Крім лез ножів, «стамесок», цвяхів і цідильника, знайдено серп «латенського» типу. Бронзові артефакти репрезентовані наконечниками стріл, двома дзеркалами з округлим диском і боковою пласкою ручкою, браслетами тощо, які мають широкі аналогії в пам'ятках VII—IV ст. до н. е.

Значна кількість знарядь праці виготовлена з місцевого та довізного каменю (зернотерки, розтиральники, ступки) та глини (ткацькі грузила, прясельця та ін.). Серед виробів вотивного призначення відзначимо «конуси» — атрибут Афродіти, аналогії яким відомі в Ніконії, та мініатюрні «хлібці».

Загалом про грецький характер пам'ятки свідчать і знахідки семи теракотових статуеток, серед яких зображення Баубо, Кори-Пер-

сефони та Ерота-Танатоса. Особливої уваги заслуговує ліпна статуетка «ідола» з чоловічими ознаками (рис. 8, 1). Вказавши на широкий географічний, хронологічний та етнічний діапазони розповсюдження подібних зображень, автори цілком слушно спробували звизити ареал пошуку аналогій до тірських старожитностей, де близькі за технікою та стилем виконання теракоти виявлені в комплексах римського часу Тіри. Дослідники вважають їх гетськими.

Додамо, що декілька подібних статуеток різної статі знайдено в Ніконії в шарах і комплексах перших століть нашої ери (Бруяко, Дзиговський, Секерская 2009, с. 74—76, рис. 39; 40). З Роксоланського городища походить «випадкова» знахідка (рис. 8, 2), майже повністю аналогічна виробу з Надлиманського (Алексеев 2011, с. 15, № 6), а на багатошаровій пам'ятці Маяки досліджено комплекс ритуальних ям перших століть нашої ери, які, на думку дослідників, полишило варварське населення (Петренко, Кайзер 2011, с. 31, 33, рис. 1, і)². Відтак, «ідола» з Надлиманського слід датувати першими століттями нашої ери.

² За усним повідомленням В.Г. Петренка, який ще школярем брав участь у розкопках Надлиманського городища, на одному з невеликих місів він розкопав кілька подібних ям.

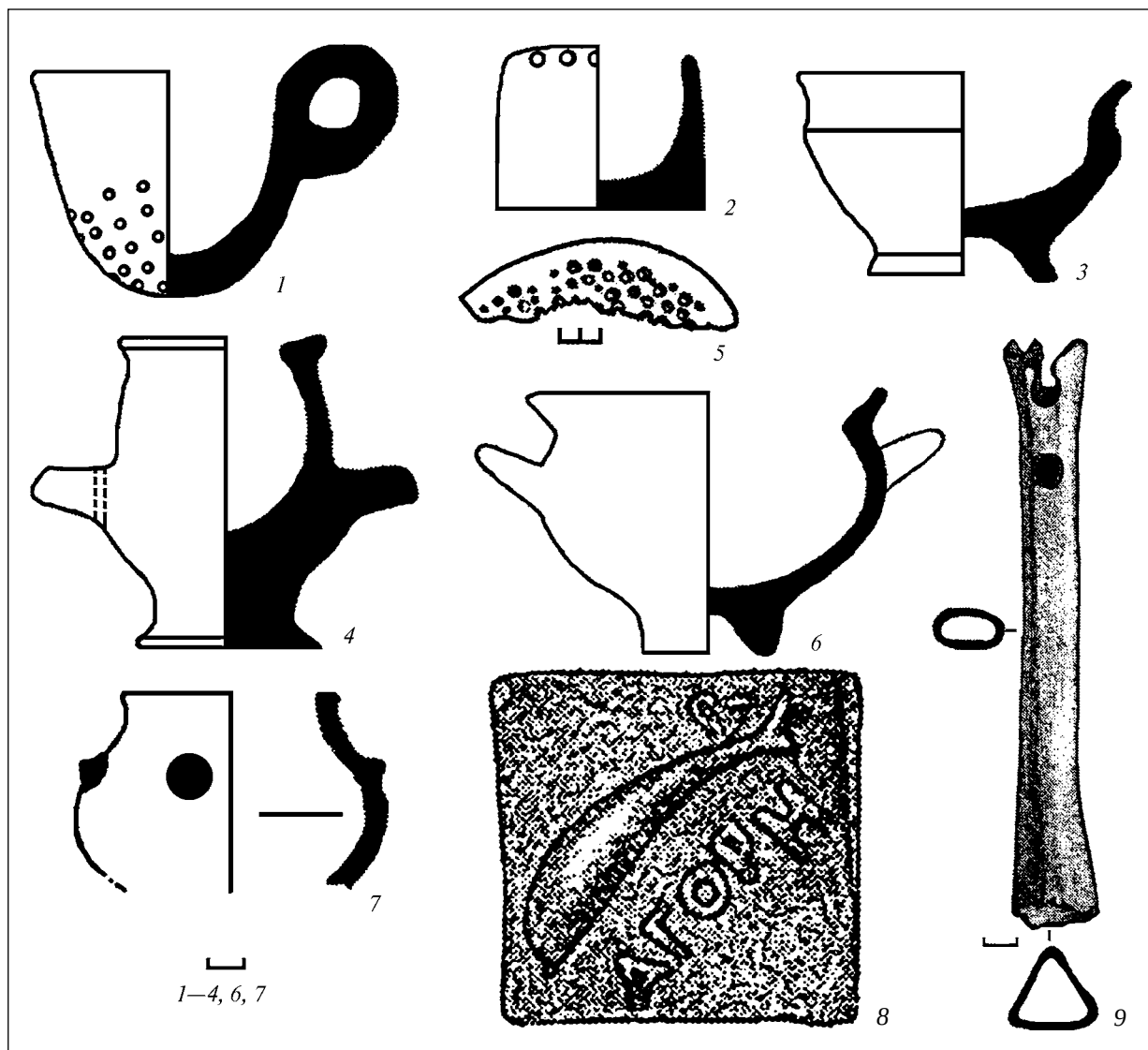

Рис. 7. Надлиманське городище. Рідкісні артефакти: 1–7 — ліпний посуд, що копіює античні форми; 8 — свинцева гиря; 9 — кістяна флейта

Четвертий розділ присвячено економіці й заняттям населення городища: сільське господарство, мисливство, промисли та ремесла. Насиченим та інформативним є пасаж, що стосується економічних зв'язків Надлиманського городища. Серед центрів-експортерів товарів, які завозили в амфорах, представлені Хіос, Гераклея Понтійська, Синопа, Фасос, Херсонес Таврійський та ін. Більшість амфор датується IV — початком III ст. до н. е. Чорнолакова та розписна кераміка аттична. Загалом це відповідає асортименту, хронології та специфіці імпорту в Нижнє Подністр'я.

Про зародки товарно-грошових стосунків свідчать знахідки поодиноких монет (Істрія, Тіра) та свинцевої гирі аттичного типу номіналом у пів-міни (рис. 7, 8). Але загалом тут,

як і на інших сільських поселеннях Нижнього Подністр'я, переважав безпосередній обмін. На думку авторів, наявність на Надлиманському городищі та інших поселеннях регіону значної кількості середземноморського імпорту свідчить про те, що на лівому березі Тіраса в VI — на початку III ст. до н. е. мав існувати центр, куди завозили товари з різних понтійських і середземноморських міст. Таким міг бути Ніконій, який чітко вписується в економіку Нижнього Подністр'я IV—III ст. до н. е., що діяла в межах замкнутої системи «поліс—хора».

На відміну від Нижнього Побужжя (див.: Буйских 2009; Снитко 2012), попри відносно тривале дослідження пам'яток Нижнього Подністр'я питання їх політичного й те-

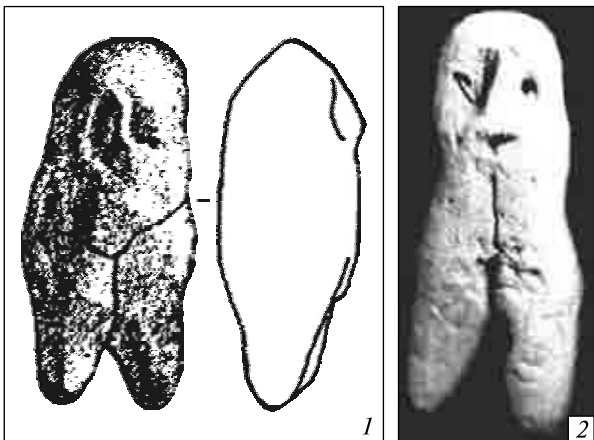

Рис. 8. Глиняні «ідоли» з Нижнього Подністров'я: 1 — Надлиманське городище; 2 — Ніконій (останній за: Алексеев 2011)

риторіального розвитку на різних етапах історії досліджені ще недостатньо. Ще не до кінця з'ясовано роль і місце Ніконія в цьому процесі, хоча повідомлення Пс.-Скілака, який згадує Тірас та еллінські поліси Ніконій та Офіусу, не лишає сумнівів, що першим полісом названо саме Ніконій. Що ж до історії Нижнього Подністров'я на початку III ст. до н. е., то для її конкретизації непересічне значення має декрет на честь Автокла. Виходячи з нього, дослідники вважають, що в цей час Тіра й Ніконій становили єдиний поліс з двома урбаністичними центрами, де Тірі належала провідна роль. Певне місце в цій системі посідало й Надлиманське городище.

Цікавим і полемічним є розділ 5, де проаналізовано етнічні взаємини та духовну культуру мешканців городища. Констатуючи синкретичний характер духовної культури, автори наголошують на домінанті еллінських вірувань. Детально розглянуто матеріали двох зруйнованих поховань на південний схід від с. Надлиманське та двох могильників поблизу с. Миколаївка. Ще два кургани досліджені між цими селами. Що до етнічної належності населення, яке лишило могильники, єдиної думки немає. З погляду авторів, могильники біля Миколаївки та поховання в Надлиманському належали осілому етнічно неоднорідному населенню. Виходячи з поховального обряду та даних антропології, вони, як і А.І. Мелюкова, вважають, що це були переважно скіфи. До власне скіфських дослідники відносять поховання в курганах (с. 145), зокрема в могильнику Миколаївка 2.

Але, на нашу думку, такий висновок не можна сприймати однозначно. Звичай насипати кургани над могилами до Еллади при-

несли наприкінці III тис. до н. е. протогреки. Пізніше його перейняли дорійці, і від архаїчного часу він усталився (Kurtz, Boardman 1971, р. 38, 56, 75 etc.). На північних берегах Чорного моря найраніші грецькі кургани, VI ст. до н. е., розкопані на Березані та, можливо, в Ольвії (Папанова 2006, с. 157—168). На хорі Ольвії кургани з'явилися в першій чверті V ст. й побутували десь до II ст. до н. е. Як свідчать дані кінця XIX — початку XX ст., біля Ніконія теж був курганий некрополь, але там розкопано лише три кургани IV ст. до н. е.

У контексті античної культури кургани виконували три основні функції — були надмогильними пам'ятниками, апотропеями могили та поліса, сторожовими пунктами й постами (Буйских 1991, с. 90; Русяева 2000). Такі функції вони, мабуть, виконували й в античній структурі Нижнього Подністров'я. З погляду на незначну висоту античних курганів певні сакральну та військову функції могли виконувати великі кургани, зведені за доби енеоліту—бронзи, на що звертав увагу І.О. Снитко.

На сільських могильниках Нижнього Подністров'я для IV—III ст. до н. е. відомі два типи могил: ями та підбої. Поховання в ямах домінують на обох Миколаївських могильниках, як і загалом на північнопричорноморських теренах, зокрема й у Нижньому Побужжі (Папанова 2006, с. 82—92). Більш інформативними є підбійні могили з кам'яними та амфорними закладками. Одна досліджена біля с. Надлиманське, 18 — на могильнику Миколаївка 2. Походження цього типу могил пов'язують з Ольвією, де вони відомі від останньої третини VI ст. до н. е. до II ст. н. е. включно. На території ольвійської хори могили з підбоями, зокрема з амфорними закладками (приміром, Пітухівський могильник, могили R₄, S₄, X₃, N₁) з'явилися в другій чверті — середині IV ст. до н. е., і їх припинили практикувати десь на рубежі III—II ст. до н. е. На Боспорі подібні могили з'явилися лише на рубежі III—II ст. до н. е., в херсонеському некрополі вони фіксуються тільки в пізньоантичний час (Снытко 1990; Папанова 2006, с. 92—101).

Три подібні поховання IV ст. до н. е. досліджені в некрополі Ніконія. Закладки, як і на теренах Ольвійського поліса, тут склалися, головним чином, з гераклейських амфор. Ще одне зруйноване поховання з амфорною закладкою зафіксоване 2011 р. поблизу с. Роксолани. Подібні могили є в некрополі Панське 1 у Південно-Західному Криму. Ці та деякі інші дані дозволили деяким дослідникам зроби-

ти висновок про можливе розширення територіальних володінь Ольвії на межі V—IV ст. до н. е. та навіть заснування там міст, поселень і фортифікацій. З посиланням на матеріали Миколаївського могильника такий само висновок зроблено й стосовно лівобережжя Нижнього Подністров'я (Щеглов, Рогов 1985; Рогов 2011, с. 57—59). Але, на думку дослідників Ольвійського поліса, подібна аргументація недостатня, а таке розширення не відповідало потребам просторово-структурного розвитку цієї держави (Буйских 1997; 2009, с. 231; Снитко 2012, с. 34).

Н.М. Секерська коментує наявність могил з підбоями в некрополі Ніконія обережніше. На її думку, це може свідчити про близькість духовної культури ольвіополітів і ніконійців. На тісні економічні зв'язки Ніконія та Ольвії в VI—IV ст. до н. е. вказують і монетні знахідки. Після істрійських «коліщаток» ольвійські монети на Роксоланському городищі посідають провідне місце. Привертає увагу й відсутність у некрополях Ніконія, Миколаївки та Надлиманського городища «обола Харона». Але ця традиція в IV—III ст. до н. е. слабко простежується і в Ольвії та на поселеннях її хори.

Про зв'язки мешканців Надлиманського городища з Ольвією свідчить гиря із зображенням дельфіна та написом «ΑΓΟΡΗ» (рис. 7, 8). Якщо не зважати на дві «випадкові» знахідки гир у Ніконії (Алексеев 2011, № 7, 8), то екземпляр з Надлиманського ексклюзивний для лівобережжя Нижнього Подністров'я. Зображення дельфіна на вагових гирях характерно для багатьох середземноморських міст, особливо Атики. Найближчими причорноморськими аналогіями знахідці з Надлиманського є гирі IV—III ст. до н. е. з Ольвії та Німфея (Кочура 2010).

Зазначимо, що зображення дельфіна мало й семантичне навантаження. Воно пов'язується з культом Аполлона Дельфінія (ΔΕΛΦΙΝΙΣ) — головного бога Мілета, якому вклонялися в багатьох середземноморських містах, але тільки в Ольвії в V—II ст. до н. е. він був головним покровителем поліса, тут випускали бронзові вотиви у вигляді дельфіна, які водночас були й грошовими знаками. Від другої половини V ст. до н. е. зображення дельфіна стало складовою ольвійської полісної емблеми: орел над дельфіном (Русяева 2005, с. 244—246). У Ніконії знайдено два графіти у вигляді літери Ε, які гіпотетично пов'язуються з культом Аполлона Ієтроса, а на тірських монетах зображення бога з'явилося лише в II — середині I ст. до н. е.

Констатуємо наявність «ольвійського» компоненту в культурі Ніконія та поселень його округи, ми не пов'язуємо його з активною участю ольвіополітів у другій хвилі колонізації нижньодністровських земель, хоча й не виключаємо їх присутності в Ніконії, Миколаївці та Надлиманському. Ольвійські спеціалісти могли керувати переобладнанням і зведенням нових фортифікаційних споруд у Ніконії та Надлиманському, які провадилися через зовнішню загрозу, що невблаганно наближалася.

Акцентуючи увагу на загалом еллінському характері культури Надлиманського городища, автори монографії звертають увагу на наявність у ній значного варварського (скіфського та гетського) компонентів, що характерно для всіх нижньодністровських поселень цього часу. На нашу думку, соціальний статус такого населення був близький до статусу мікселлінів з декрету на честь Протогена (ΙΡΕ, Ι², № 32). Як вважали П.Й. Каришковський і Ю.Г. Виноградов, мікселліни були залежним військово-землеробським населенням типу клерухів, катеків і перієків, спеціально організованим для охорони кордонів Ольвійського поліса.

Новаторський характер має шостий розділ «Нижнє Подністров'я та головні етапи історії Північно-Західного Надчорномор'я в IV—III ст. до н. е.». Особливо цікавий нарис, в якому на основі аналізу тірського декрету початку III ст. до н. е. на честь Авток(л)а, оприлюдненого й прокоментованого Ю.Г. Виноградовим, простежується система взаємин між Істрією, Тірою та Ніконієм. За даними декрету та іншими писемними документами автори зробили висновок, що Ніконій відігравав провідну роль у Нижньому Подністров'ї лише в V ст., а, починаючи від кінця V — початку IV ст. до н. е., ця роль перейшла до Тіри, яка продовжувала підтримувати тісні зв'язки з Істрією.

Автори констатують спільні риси в історії сільських поселень Нижнього Подністров'я та ольвійської хори часів зопіріонівської навали. В той час, як Ольвія, Ніконій і Тіра зазнали значної руйнації, на останніх не спостерігається слідів погромів. На нашу думку, загін у 30 тис. міг зосередитися лише на головних політичних і військових центрах регіону.

Наприкінці IV — в другій третині III ст. до н. е. фіксуються суттєві зміни в економіко-політичній ситуації регіону. Проаналізувавши комплекс чинників, що сприяли цьому, серед історичних причин автори називають навалу кельтських племен — галатів — із заходу і спустошливі рейди пізньоскіфських, або «скіфод-

них» (Бруйко 2005—2009, с. 340; Зайцев 2012) чи сарматських племен зі сходу. Що до останнього чинника, то порівняно з аргументацією середини 1990 — початку 2000-х рр. (Шукин 1994, с. 97; Виноградов, Марченко, Рогов 1997) вона суттєво посилена. Маємо на увазі матеріали Тираспольської групи пам'яток (Яровой, Четвериков 2000, с. 16—17) і «дивовижних комплексів», багато з яких виявлено в Нижньому Подністров'ї. До одного з найраніших ми відносимо Олонештський «скарб»³. Нині значна кількість дослідників схиляється до думки, що подібні пам'ятки лишили ранні сармати (Дзиговський, Островерхов 2010). На думку деяких провідних сарматологів, ці східні кочовики в IV ст. до н. е. контролювали велетенські території — Середнє та Нижнє Поволжя, Нижнє Подоння, Кубань і Центральне Передкавказзя, робили грабіжницькі набіги на корінні скіфські території та далі на захід аж до Балкан (Скрипкин 2011)⁴.

³ Скарб сховали в природному пагорбі на правому березі Дністра. До нього входили бронзові шість шоломів, шість пар поножів, світильник, пластина із зображенням голови Афіни й підвіска, орнаментована пальметкою. Артефакти датуються в межах від VI до III ст. до н. е. Г.П. Сергєєв вважав, що речі сховав один із воїнів Зопіріона. Автори монографії, не надаючи власної історичної інтерпретації, констатують лише факт тезаврації дорогої зброї (с. 154).

⁴ У IV—II ст. до н. е. в дельті Волги кочувала сарматська орда, яка не зводила кургани, а використовувала для поховань природні пагорби, які місцеве населення називає бера (Дворниченко, Федоров-Давыдов 1989, с. 6). Семантичною аналогією пагорбам є «поминальні насипи», виявлені серед ранньосарматських старожитностей у межиріччі Нижній Дон—Кагильник. При розкопках подібних об'єктів знаходять биту кераміку, кам'яні плитки, кістки та ін. Пам'ятки подібного типу відомі й на курганному некрополі Танаїса. На думку дослідників, наприкінці IV — II ст. до н. е. в Нижньому Подонні кочувала окремішня сарматська група, що була носієм цієї традиції (Беспалый, Головкова, Ларенок 1989). Подібні пам'ятки, датовані III—II ст. до н. е., зафіксовано на правому березі Дністровського лиману (Дзиговський, Иванова 2002, с. 63—64, рис. 54—56), а також на території м. Миколаїв зі зна-

3 огляду на це питання надзвичайно цікаві ліпні курильниці з Надлиманського городища (рис. 6, 2—4). У декотрих зафіксовані гальки зі слідами дії вогню. Автори справедливо зауважують, що подібні артефакти характерні для пам'яток Прикубання та Північно-Східного Приазов'я IV—III ст. до н. е. Нині більшість дослідників дотримується версії східного походження курильниць з канелюрами (Лимберс, Марченко 2006; Меньшикова 2012). Знахідки аналогічних курильниць з обгорілими гальками⁵ зафіксовано в кількох могильниках у низинах Дунаю (Кугурлуй, Дербент, Градешка), де вони датуються кінцем IV—III ст. до н. е. На нашу думку, подібні артефакти свідчать про наявність у складі населення городища етнічних елементів, близьких до населення, яке лишило пам'ятки типу Глине.

Дуже інформативні й два додатки до монографії. У першому (автор Н.Н. Матєєвич), проаналізовано амфорні клейма з городища; в другому (с. 180—185), виконаному О.П. Секерською, за остеологічною колекцією, зібраною під час розкопок 1972 р., визначено фауну.

Загалом рецензована монографія написана на високому науковому рівні, добре ілюстрована мапами, рисунками та фотографіями артефактів. Вона, безперечно, займе вагоме місце в науці про історію Нижнього Подністров'я античного часу.

чною кількістю битих родоських амфор (Лобко, Снытко 2008).

⁵ Петрографічний аналіз гальок із нижньодунайських поховань здійснив В.Ф. Петрунь, який довів їх різне походження. За переваги місцевих порід виявлено зразки, завезені з Дніпровського Правобережжя, Криму та Добруджі. Аналогічні характеристики мають і «пращеві камені» з Подніпров'я (Нікітенко 2011). Ці та інші матеріали свідчать про розповсюдження в давнього населення України літогенних уявлень, тісно пов'язаних з анімалістичними та фетишистськими віруваннями (Дзиговський, Островерхов 2007, с. 11 сл.). Подібні артефакти є носіями матеріальної пам'яті про родичів, які перейшли в потойбічний світ, сімейних звичаїв, племінних традицій тощо (Петрунь 2008, с. 151).

Агбунов М.В. Загадки Понта Эвксинского. — М., 1985.

Агбунов М.В. Античная география Северного Причерноморья. — М., 1992.

Алексеев В.П. Исследования по археологии Северного Причерноморья. — Одесса, 2011.

Беспалый Е.И., Головкова Н.Н., Ларенок П.А. Поминальные памятники IV в. до н. э. — III в. н. э. Доно-Кагальницкого водораздела // СА. — 1989. — № 3. — С. 154—162.

Брун Ф.К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. — Одесса, 1879—1880. — Ч. 1, 2.

Бруйко И.В. Структура сельской округи античных городов Северного Причерноморья (на примере Нижнего Поднестровья) // Боспорский феномен. Проблемы соотношения письменных и археологических источников. — СПб., 2005. — 6. — С. 164—172.

- Брумяко И.В. От Скифии к Сарматии: десять лет спустя // *Stratum plus*. — 2005—2009. — № 3. — С. 329—369.
- Брумяко И.В., Дзиговский А.Н., Секерская Н.М. Никоний римской эпохи. — Одесса, 2009.
- Брумяко И.В., Карпов В.А. Древняя география и колебания уровня моря (На примере северо-западной части Черноморского бассейна в античную эпоху) // *ВДИ*. — 1992. — № 2. — С. 85—96.
- Буйских С.Б. Фортификация Ольвийского государства (первые века н. э.). — К., 1991.
- Буйских С.Б. К проблеме территориальных владений Ольвийского полиса в IV в. до н. э. // *Херсонес в античном мире*. — Севастополь, 1997. — С. 16—19.
- Буйских С.Б. Святителища *extra-urban* эпохи грецької колонізації Нижнього Побужжя // *Археологія*. — 2004. — № 3. — С. 3—14.
- Буйских С.Б. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // *ССПК*. — 2009. — XV. — С. 225—247.
- Виноградов Ю.А., Марченко К.К., Рогов Е.Я. Сарматы и гибель «Великой Скифии» // *ВДИ*. — 1997. — № 3. — С. 93—103.
- Гаврилюк Н.А. История экономики Степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 1999.
- Дворниченко В.В., Федоров-Давыдов Г.А. Памятники сарматской аристократии в Нижнем Поволжье // *Сокровища сарматских вождей и древние города Поволжья*. — М., 1989. — С. 5—13.
- Дзиговский А.Н., Иванова С.В. Научный отчет об охранных исследованиях археологической экспедиции Управления охраны объектов культурного наследия Одесской области в 2002 г. // *НА ІА НАНУ*.
- Дзиговський О.М., Островецьких А.С. До сарматського сакрального матеріалознавства // *Лукомор'я: Археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я*. — Одеса, 2007. — С. 11—42.
- Дзиговський А.Н. Островецьких А.С. «Странные комплексы»: о семантике предметов и памятников в целом // *Stratum plus*. — 2010. — № 3. — С. 145—174.
- Зайцев Ю.П. Северное Причерноморье в III—II вв. до н. э.: ритуальные клады и археологические культуры (постановка проблемы) // *Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э.* — Тирасполь, 2012. — С. 67—80.
- Коцура А.Г. Весовые гири из Тиры // *Тира—Белгород—Аккерман (материалы исследований)*. — Одесса, 2010. — С. 139—143.
- Лимберс Н.Ю., Марченко И.И. Типология и хронология курильниц из меотских могильников Прикубанья // *МИАК*. — 2006. — 6. — С. 134—151.
- Лобко О.Г., Снытко И.А. Поминальная площадка 2 века до н. э. на восточной окраине г. Николаев // *Проблемы истории и археологии Украины. Мат-лы VI Междунар. научной конф., посвященной 150-летию со дня рождения академика Бузескула*. — Харьков, 2008. — С. 29—30.
- Меньшикова В.А. Лепные курильницы с каннелюрами Северо-Восточного Приазовья // *Древности Северного Причерноморья III—II вв. до н. э.* — Тирасполь, 2012. — С. 106—110.
- Нікітенко І.С. Результати петрографічного дослідження скарбу скіфських металевих каменів для пращі // *Форум гірників-2011. Мат-ли Міжнарод. конф.* — Дніпропетровськ, 2011. — С. 20—26.
- Островецьких А.С. Рец. на: А.С. Русяева. Религия понтийских греков в античную эпоху. — К., 2005 // *Археологія*. — 2007. — № 1. — С. 92—102.
- Островецьких А.С. Гідроархеологія та гідроісторична географія Нижнього Подунав'я: досягнення, проблеми, перспективи // *ПЕБ*. — 2006. — № 3—4 (21—22). — Ч. 2. — С. 351—396.
- Островецьких А.С. Гідроархеологія, історична географія, гідроніміка Нижнього Подністров'я: досягнення, проблеми, перспективи. — Одеса, 2008.
- Островецьких А.С., Субботин Л.В. Божества Никония по случайным находкам культовых изделий // *Северное Причерноморье: от энеолита к античности*. — Тирасполь, 2002. — С. 254—268.
- Охотников С.Б. Гидрогеографические условия Нижнего Поднестровья в античную эпоху // *Северное Причерноморье: от энеолита к античности*. — Тирасполь, 2002. — С. 248—250.
- Папанова В. Урочище Сто могил (некрополь Ольвии Понтийской). — К., 2006.
- Петренко В., Кайзер Э. Комплексный памятник Маяки: новые изотопные даты и некоторые вопросы хронологии наличных культур // *МАСП*. — 2011. — 12. — С. 27—33.
- Петрунь В.Ф. О камне из скифских погребений с курильницами в Нижнем Поднестровье и Подунавье // *КС ОАО*. — 2008. — С. 147—152.
- Рогов Е.Я. Некрополь Панское I в Северо-Западном Крыму. — Симферополь, 2011 (МАИЭТ. — Supplementum 101).
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева А.С. Курганы Ольвии как символ ее славы и сакральной охраны // *АВ*. — 2000. — 7. — С. 106—112.
- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005.

- Секерская Н.М.* Никоний // Античные памятники Северо-Западного Причерноморья. — К., 2001. — С. 115—138.
- Скрипкин А.С.* К событиям IV в. до н. э. на восточных границах Причерноморской Скифии // Археология степей Восточной Европы и Кавказа в финале поздней бронзы и в эпоху ранних кочевников. — М., 2011. — С. 184—191.
- Снытко И.А.* Погребальные обряды населения ольвийской хоры IV—III вв. до н. э. (Материалы по археологии Ольвии и ее окружи). — К., 1990 (Препринт).
- Снитко І.О.* Ще раз про межі Ольвійського поліса // Археологія. — 2012. — № 4. — С. 31—42.
- Снытко И.А., Касьяновский В.А.* Богоявленск и его окрестности. Историко-краеведческий очерк. — Николаев, 2012.
- Щеглов А.Н., Рогов Е.Я.* Погребения в подбойных могилах в Нижнем Побужье, в Нижнем Поднестровье и Юго-Западном Крыму // Проблемы исследования Ольвии. — Парутино, 1985. — С. 86—88.
- Шукин М.Б.* На рубеже эр. Опыт историко-археологической реконструкции политических событий III в. до н. э. — I в. н. э. в Восточной и Центральной Европе. — СПб., 1994.
- Яровой Е.В., Четвериков И.А.* К вопросу о культурной принадлежности памятников Тираспольской группы (в свете исследования могильника у с. Глиное) // Чобручский археологический комплекс и древние культуры Поднестровья. — Тирасполь, 2000. — С. 3—28.
- Kurtz D., Boardman J.* Greek Burial Customs. — London, 1971.

Надійшла 31.01.2013

III МІЖНАРОДНА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ СХІДНОЇ УКРАЇНИ»

13—15 листопада 2012 р. у м. Луганськ проходила III Міжнародна історико-археологічна конференція «Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України». Ініціатором цього наукового форуму виступив Луганський обласний краєзнавчий музей у тісній співпраці з Інститутом археології НАН України. На місцевому рівні реалізації планів сприяла Луганська обласна рада, Луганська обласна державна адміністрація та Управління культури та туризму облдержадміністрації. У конференції взяло участь понад 60 науковців з Російської Федерації та України, які представляли різноманітні науково-дослідницькі та освітні організації. Чергова наукова подія, що вже втретє відбулась у стінах Луганського обласного краєзнавчого музею, підтвердила статус цієї інституції як одного з провідних дослідницьких осередків регіону. Впродовж трьох днів конференції було проведено два пленарні та секційні засідання по чотирьох напрямках — секціях кам'яної доби, енеоліту—бронзи, раннього залізного віку та середньовіччя, козацької доби. Переважна більшість запропонованих доповідей у вигляді статей увійшли до збірника наукових праць «Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України» (Луганськ, 2012).

Конференцію було присвячено пам'яті визначного українського археолога Станіслава Никифоровича Братченка, який народився на Луганщині та віддав значну частину свого життя польовим дослідженням на її теренах. Він був науковцем з широким колом зацікавлень, новатором археологічної методики. На початку заходу всі присутні вшанували хвилиною мовчання пам'ять Станіслава Никифоровича Братченка та Арсена Тиграновича Синюка.

© А.В. МАКАРЕВИЧ, В.В. ОТРОЩЕНКО,
І.О. ШЕСТАКОВ, 2013

Вступну частину конференції розпочали представники місцевої влади — заступник голови Луганської облдержадміністрації *А.Г. Івченко* та заступник голови Луганської обласної ради *Ю.А. Хунов* з привітанням учасників конференції. Зі вступним словом звернувся до наукового загалу й директор Луганського обласного краєзнавчого музею *А.Л. Кулішов*. Плин форуму в наукову площину перевів виступ головного наукового співробітника державної автономної установи культури «Наукововиробничий центр по історико-культурній спадщині Саратовської області», д. і. н. *О.І. Юдіна (Саратов)*. У вітальному слові завідувача відділу енеоліту—бронзи ІА НАНУ д. і. н., проф. *В.В. Отрощенко (Київ)* наголошено на необхідності налагодження щільніших зв'язків музею з іншими науково-дослідницькими інституціями країни, а також звернуто увагу чиновників на недостатній рівень фінансування археологічних розкопок на місцевому рівні. Цінним поповненням колекцій музею став переданий інженером-інспектором державного підприємства Реєстр судноплавства України *І.Г. Музикінін* горщик доби енеоліту, знайдений під час підводних робіт у Сіверському Дінці біля с. Весела Гора.

Потому пленарне засідання було присвячено доповідям представників точних наук з м. Пушчине Московської обл., РФ. Завідувач лабораторії археологічного ґрунтознавства, заступник директора Інституту фізико-хімічних і біологічних проблем ґрунтознавства РАН, д. б. н., проф. *В.О. Дьомкін* оприлюднив результати колективної праці «Палеоекологічні умови степу Східної Європи в давнину та Середньовіччі (IV тис. до н. е. — XV ст. н. е.)». На основі багаторічних досліджень курганних комплексів Доно-Волзьких степів запропоновано розгорнуту концепцію розвитку природно-кліматичних

умов та їх впливу на культурно-історичні процеси в регіоні. Археологічно-грунтознавчу тематику продовжила доповідь к. б. н. *Т.С. Дьомкіної*, що презентувала колективне дослідження «Мікробні угруповання підкурганних степових палеоґрунтів як індикатори столітньої динаміки зволоженості клімату». Доповідь к. б. н. *Л.С. Пісочиної* була присвячена динаміці природно-кліматичних флуктуацій у степах Приазов'я від бронзової до середньовічної доби. Доповіді з ґрунтознавчої проблематики викликали неабиякий інтерес в учасників конференції. Своєю чергою, російські колеги висловили надію на подальшу плідну співпрацю з українськими археологами.

14–15 листопада відбувалися засідання в чотирьох секціях конференції.

На секції **кам'яної доби** (головуючий *О.І. Юдін*) виступили сім доповідачів. Тематика доповідей зачіпала найрізноманітніші аспекти досліджень епохи каменю. Матеріали середнього палеоліту були представлені в доповіді гол. прав. НАТ *А.П. Захарікова (Саратов)*, присвяченої проблемам абсолютного датування знахідок з палеолітичних шарів багатошарової пам'ятки Непряхіно у Волго-Уральському межиріччі. Декан історичного факультету ЛДПУ, к. і. н. *О.Н. Бессуднов (Липецьк)* та к. і. н. *О.О. Бессуднов (Санкт-Петербург)* підготували якісну презентацію матеріалів стоянки Самотоєвка — нової пам'ятки верхнього палеоліту Середньої Донщини. Про нові місцезнаходження кам'яної доби у Північно-Східному Приазов'ї доповів *О.В. Орленко (Ростов-на-Дону)*. Блок неолітичної проблематики розпочався з доповіді *В.М. Горбова (Донецьк)* у формі презентації найновіших неолітичних знахідок, зроблених під час розкопок 2012 р. в центрі м. Маріуполь. Доповідь к. і. н. *С.А. Теліженка (Луганськ)* стосувалася аналізу матеріалів стоянки Туба 5 — відомої пам'ятки періоду переходу від мезоліту до неоліту в середній течії Сіверського Дінця. К. і. н. *В.В. Цибрій (Ростов-на-Дону)* доповів про результати досліджень господарсько-побутових комплексів стоянки Раздорська 2 — унікальної пам'ятки раннього неоліту Нижньої Донщини. На тлі обговорення останніх двох доповідей, що ввели до наукового обігу новий цікавий матеріал, виникла жвава дискусія між останніми двома науковцями щодо уточнення періодизації стоянки Туба 5. Секційне засідання завершувала доповідь *О.І. Юдіна*, присвячена загальним питанням культурно-історичного розвитку степового Поволжя періоду переходу від доби неоліту до енеоліту.

Вельми представницькою виявилася секція **епох енеоліту—бронзи** (головуючі *В.В. Отрощенко* та *Р.О. Литвиненко*), що й не дивно, адже С.Н. Братченко був одним з корифеїв «курганної археології» бронзової доби. Для когось з присутніх він був учителем, а для багатьох — взірцем дослідника. Впродовж двох днів було заслухано 29 доповідей, які стосувалися найрізноманітнішої проблематики. Значна кількість доповідей традиційно була присвячена публічній презентації результатів поточних польових досліджень археологічних пам'яток. Матеріали середньої та верхньої течії Дону були представлені в низці доповідей російських археологів. Зокрема, к. і. н. *О.Ю. Захарова (Воронеж)* та *О.О. Бессуднов (Санкт-Петербург)* представили доповідь «Матеріали доби енеоліту—бронзи зі стоянки Дивногір'я». Ст. викл. каф. іст. дисциплін ЛДПУ *М.В. Івашов (Липецьк)* презентував матеріали поховання зрубної культури за обрядом кремації з кургану біля с. Набокове, Верхній Дон. У доповіді «Родникове поселення — полікультурна пам'ятка доби бронзи з теренів Оренбуржя» *І.А. Файзуллін (Оренбург)* наголосив на важливості оприлюднених матеріалів для розуміння міжкультурних зв'язків у Приураллі. К. і. н. *А.М. Скоробогатов (Воронеж—Липецьк)* зробив доповідь «Матеріали стратифікованої енеолітичної стоянки Черкаська 3 на Середньому Доні», а в другій доповіді презентував результати аналізу енеолітичних матеріалів з поселення Карамішево 9 на Верхньому Доні. К. і. н. *Ю.М. Бровендер (Алчевськ)* підбив підсумки 10 років дослідження українсько-російською експедицією гірничо-металургійних пам'яток на Картамиському мідному рудопрояві Донбасу.

К. і. н. *С.Д. Лисенко (Київ)* продемонстрував нові матеріали з пам'яток епохи бронзи—раннього заліза біля с. Волошкове. *А.Г. Коляда (Луганськ)* повідомив про знахідку сокири колонтаївського типу з басейну р. Красна. Доповідь *О.С. Пробийголови (Луганськ)* була присвячена результатам досліджень будівель на Давидо-Нікольському поселенні фінальної бронзи. Доповідь к. і. н. *Є.І. Гака (Москва)* порушила, окрім власне документаційного аспекту, питання комплексного аналізу залишків споруд на поселенні Рикань 3. Саме на матеріалах цієї пам'ятки аспірантом ІФХіБПГ РАН *О.В. Чернишовой (Пушино)* були продемонстровані можливості методу визначення уреази активності культурного шару з метою отримання даних щодо розподілу антропогенного впливу на ґрунти. Дещо розширила хронологічні

рамки секції доповідь *В.М. Горбова*, який, оприлюднивши нові неолітичні знахідки з розкопок 2012 р. в центрі Маріуполя, істотно уточнив локалізацію Маріупольського могильника.

Цікавим видався блок доповідей, присвячених технологічно-функціональному та трасологічному аналізу артефактів бронзової доби. Зокрема, к. і. н. *С.В. Іванова* та к. і. н. *Д.В. Кіосак (Одеса)* висловили власне бачення можливостей культурно-історичних інтерпретацій на основі дослідження різних аспектів технології розщеплення кременю за доби палеометалу. *О.М. Загородня (Алчевськ)*, висвітливши історію вивчення знарядь металовиробництва з пам'яток пізньої бронзи Донбасу, презентувала результати авторських трасологічних досліджень. *В. Панковський (Київ)* у доповіді «Поправки та доповнення до типології псалів доби пізньої бронзи» переконав аудиторію, що так зв. псалії типу Кент є насправді гаками. К. і. н. *А.М. Усачук (Донецьк)*, всебічно вивчивши шип від псалія з Липецького кургану 2, зробив розлогі узагальнення, які позначили типологічну специфіку артефакта. К. і. н. *С.С. та С.Д. Лисенки (Київ)* представили результати експериментальних досліджень щодо функцій бронзових браслетів і гривен зі спіральними щитками.

Декілька доповідачів звернулися до питань типологічно-класифікаційного впорядкування різних масивів старожитностей. Аспірант *А.Ю. Мельников (Ростов-на-Дону)* приділив увагу аспектам дослідження кам'яних шліфованих сокир-молотів доби енеоліту—бронзи. К. і. н. *Н.В. Панасюк (Москва)* типологічно впорядкувала масив катакомбних курушок з теренів Південно-Західного Прикаспію та Нижньої Донщини, звернувши увагу на географічний розподіл артефактів. *П.А. Бардакова (Волгоград)* запропонувала класифікацію амфорок катакомбної культури. Питання типології та функціонального призначення бронзових знарядь з частковою заточкою катакомбного часу були порушені в доповіді аспірантки *О.О. Кисельової (Ростов-на-Дону)*. Проблематика таксономії дерев'яного посуду доби бронзи була окреслена в доповіді *К.В. Мінакової (Дніпропетровськ)*. Аспірантка ДНУ ім. О. Гончара *О.В. Ромашко (Дніпропетровськ)* запропонувала нову типологію скіфських казанів.

На засіданнях секції були також заслухані й доповіді історіографічного профілю. Зокрема, викл. МДУ *В.О. Забавін (Маріуполь)* узагальнив результати досліджень пам'яток зрубної культури, які провадили експедиції під загальним керівництвом С.Н. Братченка в

1970-і рр. у Північному Приазов'ї. Аспірантка ВГУ *О.О. Максимова (Воронеж)* зробила доповідь «С.І. Татаринов і дослідження Донецького гірничо-металургійного центру на сучасному етапі розвитку української археології». *А.В. Макаревич (Луганськ)* представив доповідь «Проблема архітектурознавчих реконструкцій в археологічних студіях (на прикладі дослідження довгих могил на теренах України)». Декілька доповідей торкалися загальних питань культурно-історичних процесів на теренах Лівобережної України. Зокрема, д. і. н., проф. *Р.О. Литвиненко (Донецьк)*, розвиваючи концепцію Дніпро-Донецького осередку культурогенези культурного кола Бабине, висловив гіпотезу щодо семантичного навантаження північного напрямку в поховально-поминальній обрядовості дніпро-донської бабинської культури. Д. і. н., проф. *С.М. Санжаров (Луганськ)* висловив власне бачення керамічної колекції з епонімного поселення Бабине III і, наголосивши на відсутності ознак гомогенності цієї пам'ятки, закликав до ревізії усталених уявлень щодо відповідного культурно-хронологічного горизонту. Доповіді професорів викликали жваве обговорення з акцентом на потенціал конкретних культурних явищ доби палеометалу та побажанням комплексного аналізу дискусійних речових комплексів. Указано й на перспективи вивчення культурних процесів за переходу від середньої до пізньої бронзи. Логічним завершенням тематики культурогенези стала доповідь *В.В. Отроценка*, присвячена походженню поховальних конструкцій бережнівсько-маївської зрубної культури.

На секції археології **раннього залізного віку та середньовіччя** (головуючий *В.І. Аксьонов*) заслухано чотири доповіді.

Г.В. Юрченко (Чугуїв), проаналізувавши історіографію та археологічні джерела, висвітлив специфіку етнічних процесів салтово-маяцького часу в регіоні верхньої течії Сіверського Дінця. Салтівську проблематику продовжив виступ к. і. н. *В.І. Аксьонова (Харків)*, присвячений характеристиці початкового етапу формування лісостепового варіанта салтово-маяцької культури за матеріалами поховальних пам'яток Харківщини. *А.О. Мельникова (Харків)* вказала на проблемні вузли та шляхи можливого вдосконалення типології поховань пізніх кочовиків за матеріалами середньої течії Сіверського Дінця. Великий інтерес викликав виступ аспіранта ОДПУ *П.В. Харламова (Оренбург)*, який висвітлив результати аналізу сагайдачних наборів, знайде-

них під час розкопок у Приуральському степу. Доповідь викликала жваву дискусію.

На секції **козацької доби** (головуюча *О.В. Стадник*) заслухано п'ять доповідей. Природним для цієї проблематики був щільний зв'язок запропонованих досліджень з історичними студіями. Зокрема, доповідь *Т.В. Вихрової (Луганськ)* присвячена висвітленню на базі аналізу архівних та історичних джерел основних моделей соціальних контактів між запорозьким, слобідським і донським козацтвом наприкінці XVII — початку XVIII ст. в контактній зоні середньої течії Сіверського Дінця. У соціально-конфліктологічній площині подано й доповідь *І.А. Корнацького (Донецьк)* «Запорозько-донські конфлікти середини XVIII ст. в матеріалах Бахмутської слідчої комісії». Доповідь *Р.П. Божко (Маріуполь)* присвячено результатам комплексного дослідження історії одного з основних центрів Війська Запорозького — Кальміуської фортеці з урахуванням нових розкопок у центрі Маріуполя. Матеріальна культура кінця XVII — початку XVIII ст. постала в доповіді *Н.Н. Каплун*

(*Луганськ*), яка стосувалася характеристики гончарної справи на поселенні донського козацтва Теплинський городок — однієї з найкраще досліджених пам'яток цієї доби в регіоні. Тему продовжила доповідь *О.В. Стадник (Луганськ)*, яка ознайомила з комплексом гончарних горнів XVIII ст. та відповідною керамічною колекцією, що походить з с. Пархоменко Луганської обл. Доповіді викликали зацікавленість та ініціювали конструктивні дискусії.

На заключному пленарному засіданні були підбиті підсумки конференції. Виступили голови секцій, відзначивши високий рівень доповідей, розмаїття тематики, актуальність піднятих питань і наголосивши на перспективах продовження процесу імплементації методів точних наук в археологічні студії. Були висловлені щирі побажання щодо періодичності конференції «Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України» раз на п'ять років. Прощальні слова від оргкомітету виголосила заступник директора ЛОКМ *І.М. Ключнева*. Програму конференції завершила екскурсія по місту та відвідання Музею В. Даля.

*А.В. МАКАРЕВИЧ,
В.В. ОТРОЩЕНКО,
І.О. ШЕСТАКОВ*

ДО 60-РІЧЧЯ ЯКОВА ПЕТРОВИЧА ГЕРШКОВИЧА

От і «підросла» молодь, яка заповонила Інститут археології в 70-і рр. Серед них був і Яків — нині знаний фахівець з археології середньої, пізньої та фінальної бронзи, раннього залізного віку півдня Східної Європи Яків Петрович Гершкович.

Народився наш колега 21 серпня 1953 р. у Києві. Знаменно, що його шлях в археологію розпочався зі шкільної лави в гуртку археології Київського Палацу піонерів у 60-і рр. Потім була участь у роботі експедицій на Кам'яній Могилі та в Донецькій обл., керованих В.М. Даниленком. Вищу освіту та цінний досвід польової роботи на складних пам'ятках археоло-

гії Центральної Азії юнак одержав у Ташкентському державному університеті, історичний факультет якого закінчив з відзнакою 1977 р. Відтоді дослідник працює в Інституті археології з невеликою перервою, коли перейшов до науково-виробничого кооперативу «Археолог» під керівництвом В.І. Бідзілі (1989—1993 рр.). Робота в кооперативі стала продовженням багаторічних розкопок у великих новобудовних експедиціях Інституту археології. Методику розкопок давніх могил Я.П. Гершкович засвоїв в експедиціях С.Н. Братченка (1977—1978 рр.), якого вважає своїм учителем, а згодом розвинув у Краснознам'янській експедиції Г.Л. Євдо-

кимова (1979—1988 рр.). Тоді Я.П. Гершкович здійснив розкопки Новокиївського поселення сабатинівської культури (1981 р.). Ця пам'ятка на Херсонщині стала знаковою для дослідника — визначила тему майбутньої кандидатської дисертації та увиразнила його схильність саме до поселенської археології. У кооперативі «Археолог», створеному при Інституті археології, він проявив себе як організатор госпдоговірних експедицій, дослідник багаточисельних поселень і курганів у середній течії Сіверського Дінця. Повернення в стіни рідного Інституту 1993 р. збіглося для дослідника з успішним захистом кандидатської дисертації «Сабатинівська культура Нижнього Подніпров'я та Північно-Західного Надзав'я». Відтоді він працює у відділі археології енеоліту—бронзової доби, де певний час виконував обов'язки вченого секретаря.

Зі здобуттям незалежності відкрилися можливості для сталої участі українських дослідників у міжнародних проектах. Для ювіляра своєрідним вікном у Європу та світ стала участь в Українсько-німецькій експедиції з дослідження Суботівського городища на Черкащині (1994—1995 рр., керівник В.І. Клочко). З часом Я.П. Гершкович очолив цей проект, підготувавши до друку рукопис великої монографії «Суботівське городище: явище перехідного періоду». У планах дослідника також публікація великого курганно-грунтового некропо-

ля білозерської культури біля с. Брилівка на Херсонщині, дослідженого Краснознам'янською експедицією (1986—1994 рр.) за участю ювіляра. Нині науковець знову має можливість використовувати свій великий досвід досліджень на новобудовах, керуючи експедиціями в зонах спорудження об'єктів вітрової енергетики (2011—2013 рр.).

Поважний науковий доробок ювіляра налічує понад 130 праць. Очолює його монографія «Studien zur spätbronzezeitlichen Sabatinovka-Kultur am unteren Dnepr und an der Westküste des Azov'schen Meers». — Leidorf, 1999 (Archäologie in Eurasien, Band 7). Наголосимо, що це перша та єдина в українській науці книжка про сабатинівську культуру. Дослідник уточнив, зокрема, східні її кордони вздовж узбережжя Азовського моря. Серед широко відомих науковому загалу статей ювіляра: «Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я» (Археологія, 1982, 41); «Культурно-хронологические группы погребенный эпохи средней—поздней бронзы кургана у с. Пришиб» (Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982); «Фигурные пряжки культуры многоваликовой керамики» (СА, 1986, № 2); «Этнокультурные связи в эпоху поздней бронзы в свете хронологического соотношения памятников (Нижнее Поднепровье—Северо-Восточное Приазовье—Подонцовье)» (Археологический альманах, 1998, № 7) і багато інших. Тема сабатинівської культури вивела Якова Петровича на дискусійну проблему інтерпретації зольників. До нього ці незрозумілі й загадкові об'єкти трактували загалом як культові споруди. Не відступаючи від цього постулату, він надав цій тезі конкретнішого змісту. Згідно з його гіпотезою, зольники маркують культові дії на момент полишення оселі через її старіння й непридатність для проживання, свого роду похорон житла (див.: Зольники белогрудовского типа — сложные монументальные памятники эпохи поздней бронзы // Археологический альманах, 2009, № 20). Окреме місце в широкому колі його зацікавлень займає музично-поетичний сюжет «Спадщина Коркута в половецькому середовищі Північного Причорномор'я» (Археологія, 2011, № 1).

Щільна завантаженість роботою не заважає дослідникові готувати кадри вищої наукової кваліфікації. Під його дбайливим керівництвом успішно захистили кандидатські дисертації А. Корохіна та Д. Куштан. Зазначимо й багаторічну редакційну діяльність ювіляра

як члена редколегії серійних наукових видань «Матеріали та дослідження з археології Східної України» (Луганськ), «Археологический альманах» (Донецьк; Сімферополь) та англomовної версії журналу «Археологія» (Ukrainian Archaeology).

Згадаймо й шану ювіляра до своїх наставників у науці. В останні роки життя С.Н. Братченка Яків Петрович всіляко йому допомагав, а нещодавно разом з С.М. Санжаровим організував видання та перевидання його книжки «Левенцовская крепость. Памятник культуры бронзового века» (К., 2012).

Окремо варто зупинитися на громадській і публіцистичній діяльності Якова Петровича, який розробив «Кодекс етики професійного археолога» та ініціював його прийняття Вче-

ною радою ІА НАНУ. Послідовно та безкомпромісно він бореться з проявами псевдонауки в археології (див.: Псевдоархеологія на пострадянських просторах: неусвідомлена небезпека // Археологія. — 2011. — № 2. — С. 110—118). Ювіляр активно співпрацює зі Всеукраїнською громадською організацією «Спілка археологів України» як член її правління та голова Київського осередку. На міжнародній арені Я.П. Гершкович проявив себе участю у численних наукових симпозиумах. Стипендіат програми наукових обмінів ім. В. Фулбрайта (США) та Німецької служби наукових обмінів (DAAD, ФРН).

Щиро зичимо ювілярові міцного здоров'я й наснаги задля продуктивної праці на ниві української археології!

К.П. БУНЯТЯН, В.В. ОТРОЩЕНКО

ДО 60-РІЧЧЯ СЕРГІЯ ЖАНОВИЧА ПУСТОВАЛОВА

Сергій Жанович Пустовалов народився 10 серпня 1953 р. в м. Ростов-на-Дону (РФ) в родині гірничого інженера. В 1958 р. родина переїхала до м. Червоноград Львівської обл. Історичні пам'ятки Західної України, львівські музеї, архітектура вплинули на вибір життєвого шляху. По закінченні середньої школи в 1970 р. Сергій Пустовалов вступив на історичний факультет Ленінградського державного університету на кафедру археології. Під час навчання йому пощастило слухати лекції таких визначних вчених як М.І. Артамонов, Т.Д. Белановська, П.Й. Борисковський, І.Й. Гохман, Г.П. Григор'єв, М.П. Грязнов, Л.М. Гумільов, Р.Ф. Ітс, Л.С. Клейн, В.В. Мавродін, В.М. Массон, С.Б. Окунь, Б.Б. Піотровський, А.Д. Столяр, О.М. Щеглов та ін. Його першим науковим керівником був видатний теоретик археології Л.С. Клейн.

Уже в студентські роки С.Ж. Пустовалов обрав свій майбутній основний науковий на-

пряма — степову курганну археологію та катакомбну культуру (одну з найяскравіших в археології доби бронзи). Цій темі була присвячена і його дипломна робота. Під час навчання в університеті Сергій Пустовалов відвідував кафедру анатомії деревини Ленінградської лісотехнічної академії, де навчився визначати породи археологічної деревини.

По закінченні університету в 1975 р. С.Ж. Пустовалов переїхав до Києва та почав працювати в Інституті археології АН УРСР у відділі теорії та методики археології під керівництвом В.Ф. Генінга. Він брав участь у створенні першої в Україні комп'ютерної інформаційно-пошукової системи для поховальних пам'яток, працював над кандидатською дисертацією, присвяченою етнічній характеристиці катакомбних пам'яток України, яку успішно захистив у 1987 р. У 1992 р. він був переведений на посаду старшого наукового співробітника, а в 1994 р. отримав звання старшого наукового співробітника, а згодом — до-

цента. Від 1997 р. працює у відділі археології неоліту—бронзової доби.

У 70-і—80-і рр. С.Ж. Пустовалов брав участь у роботі степових експедицій: Новочеркаський (1971—1974), новобудовних Вище-Тарасівській (1975—1976), Херсонській (1977—1978), Запорізькій (1977—1987), Північно-Кримській (1978), Орджонікідзевській (1979), досліджував переважно великі кургани. Серед них такі гіганти як Молочанське святилище (8,0 м), Довга Могила біля Чортомлика (7,4 м), Тягунова Могила (7,0 м) та ін. Загалом С.Ж. Пустовалов провів понад 30 польових сезонів, керував і брав участь у розкопках близько 60 курганів. За плідну польову археологічну діяльність у 1985 р. був нагороджений бронзовою медаллю ВДНГ СРСР. Нагороджений також дипломом Керамологічного центру в Опішні за кращу наукову статтю з дослідження кераміки за 2009 р.

Серед польових відкриттів та об'єктів подальшого дослідження С.Ж. Пустовалова такі знахідки як одна з найдавніших одноосьових колісниць, храм типу зіккрат, обряд моделювання черепів у похованнях інгульської культури та ін. З моменту відкриття в 1991 р. на о. Байда (Мала Хортиця) Малохортицькою експедицією (керівник у 1991—1994 рр. В.Є. Іллінський, від 1995 р. — С.Ж. Пустовалов) він досліджує першу кам'яну фортецю катакомбної культури.

С.Ж. Пустовалов має широкі наукові інтереси. Серед його праць — роботи з етнічної, соціально-економічної, еколого-економічної, соціальної, демографічної, ідеологічної проб-

лематики культур доби бронзи, проблем поширення перших транспортних засобів, появи писемності, історії археології, викладання археологічних дисциплін, наукової творчості та біоритмів, методики розкопок, теорії археології, історії архітектури та охорони пам'яток. Діапазон його інтересів коливається від неоліту до середньовіччя та нового часу. Він автор понад 250 наукових робіт, опублікованих в українських і закордонних виданнях. Серед них дві особисті та три колективні монографії. Підсумком його п'ятнадцятирічної роботи стала фундаментальна монографія «Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я» (2005). Висловлені С.Ж. Пустоваловим гіпотези неодноразово ставали предметом жвавих, а іноді гострих дискусій. Його наукові позиції підтримують такі провідні вчені-археологи як В.О. Дергачов, Л.С. Клейн, І.Ф. Ковальова, підтримували А.Л. Нечитайло, С.Н. Станко, Д.Я. Телегін, О.Г. Шапошникова та ін.

У різні роки С.Ж. Пустовалов був прийнятий до лав наукових асоціацій сходознавців, індологів, тюркологів, Товариства археології та антропології. Від 1991 р. він плідно співпрацює з Українським товариством охорони пам'яток історії та культури, завдяки якому провадить розкопки на о. Байда.

С.Ж. Пустовалов провадить велику викладацьку діяльність. Від 1994 р. він працює доцентом в Національному університеті «Києво-Могилянська академія», від 2002 р. — у Київському національному університеті культури і мистецтва. За ці роки ним розроблено 14 навчальних курсів, з-поміж них «Давня Європа та Близький Схід. Індоевропейці та їхні сусіди в давнину», «Соціокультурний розвиток людства», «Соціокультурні процеси на теренах України за доби бронзи», «Методи культурологічних досліджень», «Археологія України» тощо. Сергій Жанович користується повагою викладачів і студентів. За викладацьку діяльність має подяку від керівництва НаУКМА. Кілька його учнів захистили кандидатські дисертації.

С.Ж. Пустовалов з 18-и років пише вірші, декілька з яких опубліковані: «Трон Людовізі», «Кургани», «Д.Я. Телегіну», «Печерський вальс», «На могилі Б.М. Мозолецького» та ін.

С.Ж. Пустовалов одружений, має двох синів.

Колеги та студентство зичать Сергію Жановичу творчого натхнення та численних відкриттів на археологічній ниві.

В.І. КЛОЧКО

НАШІ АВТОРИ

БУКАТОВ Андрій Олексійович — кандидат фізико-математичних наук, науковий співробітник відділу підводної археології Національного заповідника «Херсонес Таврійський», bukat@list.ru

БУНЯТЯН Катерина Петрівна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАНУ, kbunya@i.ua

ГАВРИЛЮК Надія Оксентівна — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАНУ, gavr51@mail.ru

ІВАКІН Гліб Юрійович — член-кореспондент НАНУ, професор, заступник директора Інституту археології НАНУ, ivakin@iananu.org.ua

КАПУСТІН Кирило Миколайович — молодший науковий співробітник наукових фондів Інституту археології НАНУ, kaps@mail.ru

КЛОЧКО Віктор Іванович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАНУ, vklochko@ukr.net

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора, завідувач відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ

КУЛАГІН Андрій Валерійович — завідувач відділу підводної археології Національного заповідника «Херсонес Таврійський», a.kulagin@i.ua

МАГОМЕДОВ Борис Вікторович — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, bmagomedov@rambler.ru

МАКАРЕВИЧ Антон Володимирович — науковий співробітник Луганського обласного музею

МАХНІК Ян — доктор хаб., професор Жешівського університету

МУРЗІН В'ячеслав Юрійович — доктор історичних наук, vjmurzin@ukr.net

НІКІТІН Василь Іванович — член секції археології Миколаївської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

НОВИЧЕНКОВА Марія Вікторівна — лаборант відділу античної археології Інституту археології НАНУ, novichenkovamaria@gmail.com

ОСТРОВЕРХОВ Анатолій Степанович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАНУ, varenyk@gcn.ua

ОТРОЩЕНКО Віталій Васильович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології енеоліту—бронзової доби Інституту археології НАНУ

ПЕЧОРНИЙ Петро Петрович — професор, член Спілки художників України

ПРИЩЕПА Богдан Анатолійович — кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету, arheol57@mail.ru

РЕЙДА Роман Миколайович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАНУ, reida@bk.ru

РОМАШКО Олександра Володимирівна — аспірантка Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара, pomaiika@meta.ua

СЕРГЄЄВА Марина Сергіївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАНУ, sergeeva_m@ua.fm

ТЕРЕЩЕНКО Олександр Іванович — аспірант Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова, керівник підводно-археологічної експедиції «Наварекс», navarex_patrokl@ukr.net

ХОМЧИК Марина Андріївна — старший науковий співробітник Національного музею історії України

ШЕСТАКОВ Ігор Олексійович — старший науковий співробітник Луганського обласного музею

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВ	— Археологические вести
АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
БИ	— Боспорские исследования
ВДИ	— Вестник древней истории
ГИМ	— Государственный исторический музей, Москва
Записки НТШ	— Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества
Известия ИАК	— Известия Императорской археологической комиссии
ПМК АН УРСР	— Інститут історії матеріальної культури Академії наук УРСР
КБН	— Корпус боспорских надписей
КС ОАО	— Краткие сообщения Одесского археологического общества
КСИА	— Краткие сообщения Института археологи
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині
МДУ	— Московський державний університет ім. М.В. Ломоносова
МИА	— Матералы и исследования по археологии СССР
МИАК	— Материалы и исследования по археологии Кубани
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології Національної академії наук України
НАА	— Народы Азии и Африки
ПЕБ	— Причорноморський екологічний бюлетень
РА	— Российская археология
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
ССПК	— Старожитності Північного Причорномор'я та Криму
СЭ	— Советская этнография
Тр. ГИМ	— Труды Государственного исторического музея
ААС	— Acta Archaeologica Carphatica
АР	— Archeologia Polski
AR	— Archeologické rozhledy
ВСН	— Bulletin de correspondance hellénique
JA	— Journal Asiatique
MP	— Materiały prehistoryczne
MS	— Materiały starożytne
PA	— Památky archeologicke
PrA	— Przegląd archeologiczny
PZ	— Prehistorische Zeitschrift
RP	— Rocznik Przemyski
SA	— Slovenská archeológia
WA	— Wiadomości archeologiczne